دەقی قورئانی

ئیستاتیکا و ئەدەبییبوون

لێکۆڵینەوەیەک لە تیۆری تەفسیر

دەقی قورئانی

ئیستاتیکا و ئەدەبییبوون

لێکۆڵینەوەیەک لە تیۆری تەفسیر

نووسینی: عومەر حەسەن ئەلقیام
وەرگێڕانی: محەمەد عەزیز لۆتەری

دەقی قورئانی

ئیستاتیکا و ئەدەبییبوون

لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی
بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی ژمارە (٩٤)

- نووسینی: عومەر حەسەن ئەلقیام
- وەرگێڕانی: محەمەد عەزیز لۆتەری
- بابەت: لێکۆڵینەوە
- دیزاین: ڕەوشت محەمەد
- چاپ: یەکەم ـ ٢٠٢٠ ـ ناوەندی ڕێنوێن.

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارە (٦٧٥)ی ساڵی ٢٠٢٠ی پێدراوە.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
www.zahawi.org
ناونیشان: عێراق ـ سلێمانی ـ شەقامی سالم
تەلاری جەمالی حاجی عەلی - نزیک پردی خەسرەوخان
07702422171

پێشکەشە بە: باوکم

ئەو مرۆڤە هەست ناسکەی، کە بێدەنگی شەوانی بە خوێندنەوەی قورئان بە دەنگێکی بەخرۆش دەڕەواندەوە، هەموو هیوام ئەوەیە، کە ئەو لە پلە هەرە بڵندەکانی فیردەوس بێت.

ناوەڕۆک

پێشەکی سەنتەری زەهاوی ٨
پێشکەشکردن ٩
پێشەکی ١٧

بەشی یەکەم: ساتی بناغەدانان و ڕووبەڕووبونەوە ٢٣
محەمەد عەبدە و قورساییەکانی بناغەدانان ٢٥
نمونەیەکی کرداریی لە تەفسیری محەمەد عەبدە ٤٧
ئەمین خوولی و پێشەنگە دەرکەوتووەکان ٥٠
نمونەیەک لە تەفسیری ئەمین خوولی ٦٧

بەشی دووەم: دوو ڕەخنەگر لە خوێندنگای ئەمینییەکان ٧٩
عائیشە عەبدورڕەحمان و تەفسیری بەیانکردن بۆ قورئانی پیرۆز ٨١
شوکری عەیاد و خوێندنەوەی چەسپاندنی ئەدەبی ڕەوانبێژی ٩٢

بەشی سێیەم: محەمەد ئەرەگۆن و لەرینەوەی چەمکی پیرۆزیی و قەداسەت ١٣١
خوێندنەوەی ئیمانیی لاهوتی ١٣٥
خوێندنەوەی مێژوویی فلیلۆژی ١٣٧
خوێندنەوەی زمانەوانی و سیمیائی و ئەدەبی ١٤٠
ئەرەگۆن و خوێندنەوەی سووڕەتی فاتیحە ١٦٢

بەشی چوارەم: نەسر حامد ئەبوزید: چەمکی دەق و سروشتی زمانی ئایینی ١٨١
چەمکی دەق ١٨٣
سروشتی زمانی ئایینی ٢٠٨
کۆتایی ٢٢٣

سەرچاوەکان ٢٣٠

پێشەکی سەنتەری زەهاوی

نووسین لەسەر لایەنی تیۆریی هەر بواریک هەوڵێکی زۆر و شارەزاییەکی فراوانی دەوێت تا نووسەر بتوانێت کۆمەڵێک بنەمای گشتی هەڵهێنجێت، کە لێیەوە چوارچێوەی بابەتەکەی دیاریبکات، دواتر پێویستی بەوەیە بەرهەمی کەسانێکی پێشەنگی بوارەکە شیتەڵ بکات و هەوڵەکانیان بۆ تەواوکاریی یەکتری بەیەک بگەیەنێت، ئەمەش کارێی قورسترە لە تۆژینەوە لە بەرهەمی تەنها کەسێک و گەیشتن بە ئاکام.

ئەم کتێبە (دەقی قورئانی ئیستاتیکا و ئەدەبییبوون) هەوڵێکی زانستی و جیددی نووسەرە بۆ تیۆریزەکردنی مەنهەج و ڕێبازێک لە بواری تەفسیردا، ئەویش مەنهەجی تۆژینەوە و لێکدانەوەی قورئانی پیرۆز و سەیرکردنیەتی وەک دەقێکی ئەدەبیی بااڵ، بەپەیڕەوکردنی میکانیزم و بنەماکانی زانستی زمانی هاوچەرخ، نووسەر هەوڵیداوە بابەتیانە لە بەرهەمی هەموو ئەوانە بکۆڵێتەوە کە لێکدانەوەی قورئانیان کردووە وەکو ئەوەی دەقێکی ئەدەبی و ستاتیکیە و هەڵگری مانا و دەاڵەتی جۆراوجۆر و ئیحا و لێکدانەوەی جیاوازە کە دەتوانین بە پەیڕەوکردنی ڕێبازی زمانەوانیی هاوچەرخ مامەڵەی لەگەڵدا بکەین، چونکە قورئان پێش ئەوەی هەر شتێک بێت زمانە، زمانێکی ئاساییش نا، بەڵکو زمانێکە کە یاسا و ڕێساکانی زمانی ئاسایی و قسەکردنی تێکشکاندووە لە هەموو ئاستەکاندا، کاتێک باسی حەقیقەتێکی عەینی و بینراو دەکات لەوپەڕی خەیاڵ و وێنەی هونەری و مەجازدا بەرجەستەی دەکات، بنەماکانی دین و عەقیدە و ژیانی دواڕۆژ لە قاڵبێکی ئەدەبیدا دادەڕێژێت، کە باسی مێژوو دەکات لەوپەڕی گێڕانەوەی ئەدەبیانەدا پێشکەشی دەکات.

ئەوەی گرنگە لەم کتێبەدا زانستیانە و بابەتیانە مامەڵە لەگەڵ بەرهەمی موفەسیرەکانی ئەم ڕەوتە لە تەفسیرکردن دەکات، لایەنی باش و خراپیان دەستنیشان دەکات، لەپاڵیدا هەوڵدەدات تیۆرێکی گشتی دابڕێژێت بۆی لە ئەنجامی خوێندنەوە و ڕانان و شرۆڤەکردنی تێزەکانیان، ئەمەش پێویستی بە شەونخونی و خوێندنەوەیەکی زۆربووە تا بەتەواوی چواردەوری بابەتەکەی گرتووە، بۆیە کتێبێکی بەنرخ و بەسوودە.

خوێنەر لەم کتێبەدا دەتوانێت زانیاری تەواوی دەست بکەوێت لەسەر ڕێبازی هەریەکە لە (ئەمین خوولی و عائیشە عەبدوڕڕەحمان و موحەممەد عەبدە و شوکری عەیاد و موحەممەد ئەرەگۆن و نەسر حامید ئەبوزەید)، هێڵەگشتیەکانی بیر و تیۆرەکانیان بزانێت و ئەو هەڵە و کەموکوڕیانەشی بۆ دەردەکەوێت کە هەریەکەیان تێیکەوتوون.

هەربۆیە سەنتەری زەهاوی بە پێویستی زانی ئەم کتێبە ناوازەیە وەربگێڕێتە سەر زمانی کوردی و ئەرکی وەرگێڕان و بە چاپگەیاندنی بگرێتە ئەستۆ.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

پێشکەشکردن

بە پێنووسی: دکتۆر تەها جابر عەلوانی

الحمدلله نستغفره ونستعينه ونستهديه، ونصلي ونسلم على سيدنا رسول الله، محمد بن عبدالله وعلى اليه وصحبه ومن اتبعه واهتدى بهديه الى يوم لقاه. اما بعد.

زۆرن ئەو کتێبانەی، کە پەیمانگای جیهانیی هزری ئیسلامی، بۆ لای منیان دەنێرێ، تا بۆچوونی خۆمیان لە بارەوە دەربېرم بۆ بڵاوکردنەوەیان، ئاخۆ چەندە دەگونجێن لەگەڵ ئامانجەکانیان؟ من بە کەمێک لەو کتێبانە شادمان دەبم، بابەتەکانیان سەرسامم دەکەن، بۆیە پێش هەندێکجار ئەوەی پەیمانگا داوام لێبکات، من خۆم ئامادەیی دەردەبڕم کە پێشەکییان بۆ بنووسم.

لە ناو ئەو چەند کتێبە کەمانەدا ئەم کتێبە یەکێکە، کە ئێستا پێشکەشتانی دەکەم، کاتێ خوێندمەوە بینیم کۆششی زانایەکی زانای تێدایە، هەستبەرزی و جوانبێژی ئەدیبێکم تێدا درکپێکرد، توانستی ڕەخنەگرێکی چاوڕوونم بینی، کاتێ دەستم کرد بە خوێندنەوەی، حەزم دەکرد کتێبەکە درێژتر بێ، تا ئەم نووسەرە ئەو خوێندنەوە هاوچەرخانەی، کە هەن هەمووی هەڵسەنگاندنایە و هەر بەو چەند خوێندنگا و پەیڕەوەی، کە خوێندوونییەوە وازی نەهێنابایە، وەک ئەوەی بەم پەیڕەوانەی، کە باسیکردوون، شۆڕشەی ئەو پەیڕەوانەشی کردووە، کە باسی نەکردووە، ئەمەش ئەوە لەسەر خوێنەر دادەنێ، کە چێژ لە خوێندنەوەیەکی ورد و پشکنەر ببینێ، تا بگاتە تێگەیشتنی ئەو تێگەیشتنەی، کە باسنەکراوە.

تێڕوانین بۆ ئەدەبیبوونی دەقی قورئانی، پێم باشتربوو، کە وشەی گوتاری لە جیاتی دەق بەکار بهێنایە، کە لە چەندین ئایەتی قورئان و بە چەندین شێواز هاتووە، ئەوەتا دەفەرموێ: ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾. [الشعراء ١٩٥]

ئەم گوتار و دەقە بە زمانێکی پاراوی عەرەبیە، کە هیچ لەنگی و کەموکوڕیەکی تێدانییە، هیچ پەرتەوازەیی و بەریەککەوتنێکی تێدانییە، قورئان

لەمەدا مەیدانداری جنۆکە و مرۆڤەکان و بەتایبەت عەرەبەکانی کرد، بەوەی کتێبێکی هاوشێوەی قورئان بێنن، پاشان بنمیچی مەیدانداریەکەی نەوی ترکرد و فەرمووی: تەنیا دە سوورەت وەک قورئان بێنن، پاشان کردیە تەنیا یەک سوورەت، عەرەب و جگە لە عەرەب دەستەوسان بوون، مەیدانداریەکە تاکو ئێستاش بێ وەڵام ماوەتەوە، بۆ هۆکاری دەستەوستان بوونەکەش، زانا و ڕەوانبێژان هۆکاری زۆریان باسکردووە، گوتراوە:

بەهۆی شێوازی ڕێکبێژی و بڵندی قورئان، هەندێکی تر گوتویانە بەهۆی ڕەوانبێژیەکەی، هەندێکی تر گوتویانە بەهۆی زمانەپاراوەکەی، یان بەهۆی ڕێکخراویەکەی، کۆمەڵێکی تر دەڵێن ئەمانەی هەموو تێدایە، گرنگترین شت ئاماژەی پێکراوە، پەیوەندی بە ئەدەبیات و ڕەوانبێژی گوتاری قورئانەوە هەیە، ئەدەبی عەرەبی بە شیعر و پەخشانەوە، لە هەموو سەردەم و قۆناغەکان نەیتوانیوە بگاتە ڕەوانبێژی قورئان.

قورئان ئاماژەی بە هۆکاری ئاسانکاریەکەی کردووە، تا عەرەبە نەخوێندەوارەکان تێی بگەن و گوتاری قورئان هەست و هۆش و بیریان ببوژێنێتەوە و هۆشداریان بەهێز بکات:

- ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾. [الدخان ٥٨]
- ﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾. [القمر ١٧]

لەگەڵ ئەو ئاسانکاریەش، مەیداندارێکە هەر مایەوە، دەستەوسانی مرۆڤایەتیش هەر بەردەوام بوو، تا ئەدەبییونی گوتاری قورئانی و دەستەوستانکەری بۆ هەموان بسەلمێ، وەک موعجیزە و دەستەوستانکەرێکی زیندوو و بەردەوام تا ڕۆژی قیامەت، بەمەش موعجیزەی پێغەمبەری خاتەم (دروودی خوای لەسەر) لە موعجیزەی هەموو پەیامبەرانی تر جیابکرێتەوە، کە ئەم موعجیزە بەڵگەی چەسپاویی و ڕاستگۆیی ئەو گوتارە هەمیشە زیندووە بێ، فەرمانڕەوایی و دەسەڵات و حاکمیەتی ئەم گوتارە لەسەر بیروهۆش و هەست و ئەندێشە و چێژە

ئەدەبییەکان، هەر بەردەوام بێ، ئەو شەریعەتە و پەیڕەوە بە نەمری و جیهانی بمێنێتەوە، چونکە هەموو تایبەتمەندیە چاک و باش و جیاکەرەوەکانی شەریعەتێکی زیندووی بۆ هەموو بوار و تایبەتمەندیەکانی لە هەموو کاتەکان و شوێنەکان، تێدایە.

ئەو دەمەتەقێیەی لە کەلەپور و میژووی ئێمە وروژێنراوە لەبارەی (خەلقی قورئان) و ئەو بانگەشانەی، کە دەگوترێ قورئان دەستەواژەی جگە لە عەرەبیشی تێدایە، دەربڕدراو و وشەی هاوبەش و هاوواتا و درکە و خواستن و تەوریە و خوێندنەوە ڕیزبەڕەکانی قوئان و دووبارەبوونەوەی تێدایە، هەموو ئەم بۆچوونانە نەیانتوانیووە ئەو موعجیزەبوون و دەستەوستانکەریە لە قورئان وەربگرنەوە، ئەو مەیداندارییەشی لاواز بکەن، هەر چەندە جەنگی دەستەویەخەی قورئان لەگەڵ دووژمنانی هەر لە ڕۆژی هاتنییەوە تا ئەم سەردەمەی ئێستا، هەر بەردەوام بووە و درێژەی هەیە و تا ڕۆژی دواییش هەر بەردەوام دەبێ، هەر کەسێکیش بێتە ئەو مەیدانە و دژایەتی قورئان بکات، ئەوە بێگومان قورئان دەیبەزێنێ.

دوو سەدەی ڕابردوو، هەموو شوبهە و گومانەکانی سەدەکانی ڕابردوو زیندووکرانەوە، زمانی عەرەبی کرا بە بیانووی پەراوێزخستنی قورئان لە جیهاندا و بووە جێگای تانەو تەشەری ناحەزان و خەڵکیان لێ دوورخستەوە و بەسەریدا بازیاندا، وەک زمانێکی زیادەڕەو و بێ کەڵک و زیادە و زمانێکی لەکارکەوتوو و مردوو ئەژماریان کرد، کە هیچ ناوەرۆکێکی زانستیی و بەڵگەنەویستی ژیاری و شارستانی لەخۆناگرێ، بەڵام ئەوانەی دەیزانن و گفتوگۆی پێدەکەن، تەنیا دیاردەیەکی دەنگین، ئەم هەموو سوکایەتیکردنەش بە عەرەبی بۆ ئەوەبوو، تا قورئانی پێ نەنگ و پشتگوێخراو بکەن، چونکە قورئان زاڵ و سەرپەرشت و ڕاستگۆ و مەتنی زمانی عەرەبییە، هەندێ گوتیان پەیامی ئیسلام پەیامێکی نەتەوەیی و جیهانی نییە، گوتارەکەی دیاریکراوە بۆ تەنیا نەتەوەیەک بە بەڵگەی:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾.[ابراهيم ٤]

دەڵێن ئەوەتا گوتاری قورئان، بەهەمان زمانی نەتەوەی پێغەمبەرەکەی دابەزیوە و گوتارەکە تەنیا بۆ ئەو و نەتەوەکەی بووە، تا ئەو پێغەمبەرە و نەتەوەکەی ئاگادار بکاتەوە و هیچ پەیوەندیەکی بەگەلانی تری جگە لە عەرەب نەبووە، ئەو نەتەوە و گەلە، جگە لەو عەرەبانەش — بە خوێندەوار و نەخوێندەواریانەوە- کە هێنراونە ناو ئیسلام، هاتنەکەیان بەزۆرەملێ و بەهۆی باڵاوبوونەوەی فەتحی ئیسلامی بووە، بۆیە هەر نەتەوەیەک و هەر کەسێک لە ڕەگەز و نەتەوەی عەرەب نەبێ، گوتار و پەیامی ئەم دینە نایگرێتەوە، پێویست ناکا ژیان و تەمەنی خۆی بەفیڕۆ بدات بە فێربوون و خزمەتی زمانێک، کە زمانی ئەو نیە و پەیامەکەی ئەو ناگرێتەوە و زمانێکی مردووە، چونکە لە بۆچوونی ئەمانەدا زمانی عەرەبی ناتوانێ ببێتە زمانێکی زانستیی.

ئەم هێرشی سوکایەتیکردنە بەزمانی عەرەبی، تەنیا لە ناو گەلانی جگە لە عەرەبدا تەشەنەی نەکرد، بەڵکو ئەوانەش کە عەرەب بوون و بەعەرەبی دەدووان و چاوەڕێ دەکرا، کە بەرگری لە عەرەبی بکەن و بیبوژێننەوە و وەک ڕابردووان خزمەتی بکەن و پەرەی پێبدەن، تابتوانێ لەگەڵ داهێنرانی ئەو دەستەواژە و زانستە نوێیە هاوچەرخانە، بگونجێ و ببێتە دەفرێکی هاوچەرخ بۆ پێشکەوتن و هەر بە زمانێکی جیهانی بمێنێتەوە بەو تایبەتمەندی و توانستانەی هەیەتی، تابێتە زمانی هاوبەشی تێکگەیشتن لە نێوان گەلان و نەتەوەکانی جیهان، وەک لە ڕابردوودا بەو شێوە بوو، بەتایبەتیش، کە پەروەردگار ژمارە و داهات و توانای دارایی و مرۆیی و لاشەیی و ڕوحی بە ئەم نەتەوە بەخشیووە و تەنیا هۆشیاریی و ڕاستگۆییان دەوێ، تا بەم کارە هەڵسن.

عەرەب لەجیاتی ئەوەی، کە شانازی بە زمانەکەیانەوە بکەن، ئەو گەلە مسوڵمانانە فێری عەرەبی بکەن، کە عەرەب نین، چونکە زمانی قورئانی پیرۆزە و ئەم زمانە بکەنە زمانێکی جیهانی، بەڵام بە پێچەوانەوە عەرەبیش بەشداریان لە هەوڵەکانی دووژمنانیان بۆ پەڕاوێزکردنی زمانەکەیاندا کرد، جا کاتێ پێیان گوترا: ئەگەر دەتانەوێ زمانەکەتان بپارێزن، ئەوە بیکەنە بەشێک لەکەلەپورتان و واز لەو

شێوەزارە جڵفانە بهێنن، تا ماندوو نەبن بە خوێندنی نەحو و ڕێزمان و ڕەوانبێژی و بەیانەکەی.

بە پەڕاوێزکردنی زمانی عەرەبی لە وڵاتی عەرەبانـدا گەیشتۆتە ئاستێک، کە عەرەبیزان لە وڵاتی خۆیدا نامۆیە و ناتوانێ لەگەڵ کەسانی دەوروبەری گفتوگۆ بکات و زمانی عەرەبی لە کارە فەرمی و دامودەزگا و دامەزراوەکان گرنگی پێنادرێ، ئەوان قسە لە نوێکردنەوە و بووژانەوە و ئیجتهاد دەکەن و بۆ داهێنان شین دەگێڕن، بۆ پاشەکشەی توانا فیکریی و دەروونیی و عەقڵییەکان لای ڕۆڵەکانی عەرەب دەگرین، بەڵام کاتێ باسی هۆکارەکانی ئەو نەهامەتیانە دەکەن، لە ناو ئەو هۆکارانەدا، باسی پشتگوێخستنی زمانی ئوممەت و پەڕاوێزکرانی ناکەن بەدەگمەن نەبێ، بەڵام لە ڕاستیدا پەڕاوێزکرانی عەرەبی، لە ڕیزی پێشەوەی هۆکارەکانی دواکەوتنی ئوممەتی ئیسلامی دایە.

ئەم ڕاڤە و خوێندنەوە هاوچەرخانەش، لەگەڵ گەمارۆدرانی زمانی عەرەبی و هێرشی بە پەڕاوێزکرانی لەدایکبوون، هەندێکیان لە کاتی سەرهەڵدانی ڕەوتەکانی (مۆدێرنە) و هەندێکی تریان لەکاتی هاتنی ئاڕاستەکانی (پۆست مۆدێرنە)دا دەرکەوتن، ئەم دوو ئاڕاستەش، هەردووکیان کۆکن لەسەر داڕنینی بەرگی پیرۆزی و قەداسەت لە دەقەکان، جا داڕنینەکە بەڕاستەقینە بێ، یان بە نەهێشتنی ڕێز و ئیعتبار بێ، واتە خوێنەر نابێ بەچاوێکی پیرۆز و بێ هەڵە لە هیچ دەقێک بڕوانێ و دەبێ هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەقدا وا بێ، کە بۆ دەسەڵاتی دەق گوێڕایەڵ و ملکەچ نەبێ، با خوێنەر و ڕاڤەکەر و لێکدەرەوە ئاستێکی فراوانتر لە ئازادی وەرگرێ لە کاتی لێکدانەوەی دەقەکاندا. ئەم بنەمایە کۆنە و لە کەلەپوری ئیسلام ڕەگ و ڕیشاڵی هەیە، پێدەچێ کێشەی خەلقی قورئان، کە موعتەزیلەکان بانگەشەیان بۆ دەکرد، ڕەنگدانەوەیەک بێت بۆ ئەو بنەمایە و شێوەیەک بێ لەشێوەکانی، هەموو ئەو دریژدادڕپەیە، کە لە بارەی ئەو بنەمایە دەگوترێ، ئاماژەیە بۆ شوێنەوارەکانی ئەو بنەمایە لە لێکۆڵینەوە قورئانییەکاندا، لەوانەش لێکۆڵینەوە ئەدەبی و ڕەوانبێژی و ڕەخنەییەکان، ئەو بابەتە کاریگەریی زۆری هەبوو لەسەر

هەڵوێستی زانایانی ئەهلی کەلام و ئەو ڕەوتانەی، کە نوێنەری بوون لە بارەی دەقی قورئان و ڕێگاکانی هەڵسوکەوتیان لەگەڵی.

ئیبن قوتەیبە، کە لە ساڵی ٢٧٦/ك.دا مردووە، کتێبی (تأويل مشكل القرآن)ی نووسی، بەڵام نووسینەکەی ئەو چارەی دەردی جاحیزی نەکرد، کە لە ساڵی ٢٥٥/ك.دا مردووە، جاحیز پێیوابوو، کارەکەی ئیبن قوتەیبە بۆ پاراستنی قورئان لە تانە و تەشەر بەس نییە، بۆیە قازی عەبدولجەبار، ئەم ناونیشانەی تەنزیهی قورئانی کردە ناونیشانی کتێبەکەی، جاحیزیش چەندین توێژنەوەی گرنگی لە کتێبی (نظم القرآن)دا نووسی، ئەو بەم هەوڵەی، ویستی ڕێبازێکی تایبەت بەخۆی، بە ناوی تیۆری سیستەم و ڕێکخراوەکان دابمەزرێنێ، کە ڕێکخراوەکان پارێزەری ناوخۆی قورئانن، ئەمانە ئیعجازەکەی دەردەخەن و دەشیپارێزن لە دەستێوەردان، بە بەڵگەی ئایەتی: ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ [فصلت ٤٢]

هەر بۆیە کاتێ، کە تیۆری ڕێکخراوەکان سنوورشکێن بکرێ، یان پشتگوێ بخرێ، ئەوە لای جاحیز، دەبێ پەنابەرێتە بەر تیۆری بەلادابردن (نظرية الصرفة)ە و بکرێتە تاکە تەفسیر بۆ تیۆری ئیعجاز، بەڕاستی بیرمەندانی موعتەزیلە، لەگەڵ ئەوەی لەوانە بوون، کە باوەڕیان بە خەلقی قورئان هەبوو، بەڵام هیچ بوێریان نەدەکرد؛ لە پشتگیری تێڕوانینی ئیعجازی ڕەوانبێژیی و زمانەوانیی قورئان بەهەر هۆکارێک، کە لە توانایاندابوو بێت.

هەندێک خوێندنەوەی هاوچەرخ هەن، کە دەرهاویشتەی چوارچێوەی نوێکردنەوەی ئیسلامین، چەند چاکەخوازێک بنیاتیان ناون، کە بە پابەندبوون بە ئیسلامەوە ناسراون، کە بیکەنە وێستگەی نوێبوونەوەی ئوممەت و زیندووکردنەوەی کاراییەکەی و دانانی لەسەر ڕێی نوێبوونەوە و ئیجتهاد، ئەم خوێندنەوە نوێیانە لەو بۆچوونەوە هاتن، کە دەبێ تەفسیری قورئان لە هەموو سەدەیەکدا، بەرگێکی نوێ بپۆشێ، چونکە خەڵکی هەر سەدەیەک داوا لێکراون، کە وا لە قورئان بڕوانن، کە بۆ سەردەمەکەی ئەوان دابەزیووە و لەناو ئەوان هاتووە، بۆیە دەبێ تەفسیری تایبەت بە خۆیان هەبێ، نابێ لێکدانەوەکانی

ڕابردووان، لەسەرخۆیان فەرز بکەن، چونکە پابەندبوون بە سنووری لێکدانەوەی ڕابردووان و خۆبەندکردن تایدا لە دۆزینەوەی ئەو پەیوەندیەی کێشەکانی ئەوان و سەدەکەیان لە قورئاندا بێ بەشیان دەکات.

ئەو پرۆژانەی لە دەرەوەی بازنەی ئیسلام، کە داوای گۆڕانکاریی دەکەن و ئیسلام بەسەرچاوەی گۆڕانکاریەکانیان نازانن و لەو وێستگەوە دەرنەچوون، ئەوان هەوڵی بەکارهێنانی دەق دەدەن بۆ پرۆژەکانی نوێبوونەوە و مۆدێرنبوون، یان کەنارگیرکردنی دەق تا نەبێتە لەمپەر لەبەردەم خواستەکانیان و هەوڵدەدەن هەر هەوڵێکی نووێبوونەوە، کە لە لاسایی کردنەوەی ڕۆژئاوا و پاشکۆیی بۆ ڕۆژئاوا نەبێ پووچەڵ بکەنەوە.

لەوەتی لێککەوتنمان لەگەڵ ڕۆژئاوا پەیدا بووە، دوو ئاڕاستەیان گرتۆتەبەر؛ ئاڕاستەی ملکەچکردن و هاتنەوەی دەقەکان لەگەڵ دەرهاویشتە زانستییەکانی ڕۆژئاوا و ئاڕاستەکانی، ئاڕاستەی دووەمیش تا ئێرە، لەگەڵ ئاڕاستەی یەکەمە، بەڵام ئەو ئەوە زیاد دەکات، کە دەبێ لە بەراوردکردنماندا، بنەما و ژیاری ئیسلام لە ڕۆژانی گەشەکردنیدا، بەسەر شارستانی ڕۆژئاوای هاوچەرخدا سەربخەین، جا لە هەردوو ئاڕاستەکە، هەر ڕۆژئاوا سەرچاوەیە، دامەزرێنەرانی خوێندنەوە هاوچەرخەکان وەرگێڕن، چونکە ئەوەی بیرمەندە ڕۆژئاوا لاهوتییەکان و پسپۆڕە زمانەوانەکانی وابەستە بە قۆناغی کۆن و نوێ، واتە تەورات و ئینجیل گوتویانە، ئەمان وەریان گێڕاوە، کە بەدواداچوون بکەی، دەتوانی ئەوانەی بۆچوونەکانیان بەسەر قورئاندا سەپاندووە بە کاڵای جگە لە خۆیان، دەتوانی بگەیە ناوە ڕاستەقینەکانی ڕۆژئاواییەکان لەبارەی زمان و دەقی دینی، کە لە لاهوتیی و زمانەوانە ڕۆژئاواییەکان وەرگیراوە، هیوادارم (د. عومەر حەسەن ئەلقیام) لە تۆێژینەوەی داهاتووی ئەم کارە ڕەچاو بکات.

ئەم لێکـۆڵینەوە، کە پەیوەسـتە بە تیـۆری تەفسـیر لە گۆشـەنیگای ئەدەبـی و ڕەوانبێژی دەقی قورئانی، کەلێنێک پڕدەکاتەوە، کە زۆرنووسـراوی تـر لە ڕەخـنەی خوێنـدنەوە هاوچەرخەکـان نووسـراوە و پڕینەکـردۆتەوە، ئەم جـۆرە تێـڕوانینە، لە پـڕۆژە و خوێنـدنگای هەردوو شـێخ محەمـەد عەبـدە و ئەمـین خـوولی، پاشـان تێڕوانینی شوێنەوارەکانی ئەبوزەید و ئەرەگۆن، هەستی بەراوردکاری لای خـوێنەر دەوروژێنـێ، لەڕووی عەقڵـی و دەروونـی ئامـادەی دەکـات، کە جیـاوازییە جەوهەرییەکان درکبکات، لە نێوان خوێنـدنەوەیەک، کە لە وێستگەی پابەنـدبوون بە ئیسـلام و کەلەپـوری ئیسـلامی و پابەنـدی زانسـتیی دەردەچـێ و لەنێـوان خوێنـدنەوەیەکی تـر، کە بانگەشـەی بـابەتی و بێلایەنیبـوون دەکـات، بەڵام جیاوازییەک لە نێوان ئەو بابەتە بانگەشە بۆکراوە و ئەو خوێنـدنەوانەی نـابینرێ، کە زانـا زمانەوانییەکـانی تەورات و ئینجیـل و لاهوتیەکـان بـۆ قورئـان کردوویـانە، کە هەموو ئەو جیاوازییە زۆرانەیان لابردووە، کە لە نێوان تەورات و ئینجیـل و قورئـان بۆ بەرژەوەندی یەک هاوبەشی نێوانیان، کە ئەم سێیانە کتێبی دینین.

خـوا پاداشـتی ئەم کـارە پیـرۆزەی نووسـەر بـداتەوە و هیـوادارین، کە بیکـاتە پرۆژەیەک و دریژەی پێبدا..

پێشەکی

خوولیای نووسینی ئەم بابەتە، ئەو کاتە لام گەڵاڵە بوو، کە خەریکی تەحقیقی کتێبی (الانتصار للقرآن)ی ئەبوبکری باقلانی بووم، ئەم کتێبە دانگدانەوەی زۆرێک لە شوبهە و گومانە هاوچەرخەکانی بەبیرهێنامەوە، ئەم کتێبە لەبارەی مێژووی قورئان و بنیاتەکەی، ئەو واتا بڵند و بە بەڵگەی ناوازەش، زۆر سەرسام بووم بە خستنەڕووی ئەو ڕەخنانەی باقلانی دەیخستنەڕوو لە گفتوگۆکردنی لەگەڵ دژەکانی و بنەبڕکردنی شوبهە و گومانەکانیان، لە بارەی بوونی وشەی زیاد لە دەقی قورئان، یان بانگەشەی کەموکوڕی لە قورئاندا، منیش بە مەبەستی بەرگریکردن لە قورئان، پشکنینی خوێندنەوە هاوچەرخانەکانم بۆ قورئان بە بیرداهات، بەتایبەتی ئەو خوێندنەوانەی، کە لە چوارچێوەیەکی پەیڕەوی زمانەوانییان هەیە.

خوێندنەوەی ئەدەبیی بۆ قورئان یەکێکە لە وەڵامدانەوە زانستییەکان، کە هۆش و بیری مسوڵمانان بۆ لۆجیکی سەردەم و مەیداندارییەکانی وەڵامدانەوەی ببێ.

سەرەڕای ئەو ڕەگوڕیشەی بۆ دەروازەی ئەدەبی لە کەلتور، بەتایبەت هەوڵ و کۆششی ڕاڤەکەرەکان و زانایانی تیۆری ئیعجازدا هەیە، بەڵام دەبێ بزانین، کە جیاوازیی هەیە لە شێوەخوێندنەوەی کۆن و نوێ، ئەم جیاوازیانەش دەرهاویشتەی ئەو گۆڕانکارییە جەوهەرییە قووڵانەیە لە بارەی چەمکە زمانەوانی و ڕەوانبێژی و لێکدانەوەکانیان.

بایەخی بنچینەیی بۆ ئەم کتێبە، لەپێکهاتەی سروشتی خوێندنەوەی ئەدەبی هاوچەرخ و پشکنینی میکانزمەکانی و ڕوانینی دیاردەی نوێبوونەوەی، کە لەو بوارەدا دەخولێتەوە پوخت دەبێتەوە.

هەر لەسەرەتادا، ئەم خوێندنەوە زمانەوانییە، کە یەکگرتوویتی خوێندنەوە و دانگدانەوەی هاوچەرخێتی دەنوێنێ و دابەش دەبێ بۆ سێ ئاست:

- ئاستێک کە زمان بۆ تەفسیر و ڕاڤەکردن بەکاردەهێنرێ.

- ئاستی دووەم زمانەکە بۆ تەئویل و لێکدانەوە بەکاردەهێنرێ.

- لە ئاستی سێیەم زمانەوانییەکە بۆ بەیانکردنی ئیعجازی قورئان بەکار دەهێنرێ.

هەر سێکیان لە بەکارهێنانی بواری زمانەوانی هاوبەشن، لە سەر ئەم بناغە هاوبەشەش جیاکاریان داناوە، من لەلای ئەم سێ ئاستە بە شیکار و تۆژینەوە هەڵوێست وەردەگرم، هەروەک چۆن لە خوێندنەوە ئەدەبییەکانی دەقی قورئانیی لە ناو ڕۆشنبیری عەرەبی هاوچەرخدا، دەردەکەوێ.

ئەم تۆژینەوە هەڵاوێری کردووە لە نێوان دوو ئاڕاستەی بنچینەییدا، لە ئاڕاستەکانی خوێندنەوەی هاوچەرخ بۆ قورئان، ئەوانیش: ئاڕاستەی شێوازگەریی و ڕەوانبێژیی و ئاڕاستەی تەئویلکردن.

سەرەڕای بوونی یەکتربڕی، تێبینیکراوە لە نێوان ئەو دوو ئاڕاستە، هەروەها جیاوازییەکی قوواڵیش لە نێوانیاندا هەیە، دەتوانرێ بگوترێ:

ئاڕاستەی یەکەم خوێندنەوەی ئیمانی بۆ دەقی قورئان قووڵتر دەکاتەوە، لەو ئاستۆ نوێیانەی تێوری ئیعجاز لە چوارچێوەی ئاستۆ زانستییە مۆدێرنەکان دەکۆڵێتەوە، بێئەوەی باسی خوێندنەوەی پیرۆزکردنی ڕووکەشی بکات، کە ڕێ بە هیچ جۆرێکی ڕەخنە نادا.

ئاڕاستەی دووەم، خوێندنەوەکەی لەسەر گومانەکان و دوودڵی و پاڵنەری ڕەخنەگرتن بنیاتنراوە، سەیری دەقی قورئانیش وەک دەقێکی زمانەوانی دەکات، کە لە چوارچێوەی سیاقێکی کلتووریدا پێکهاتووە و ملکەچی ئامڕازە شیکاریەکانە و لایەنی پیرۆزی ئاینی دەق کەنارگیردەکات.

لە بەشی یەکەم، هەڵوێستەم لە سەر کۆششە بناغەییەکانی محەمەد عەبدە بۆ ڕزگارکردنی تێوری تەفسیری قورئان و پاڵنانی بەرەو ئاستۆیەکی هاوچەرخ کردووە. لەڕاستیدا محەمەد عەبدە، مرۆڤێکی ئاگادار بوو بەگرنگی لایەنی زمانەوانی لە نوێکردنەوەی هەستی زەمانیی بە دەقی قورئانی، هەروەها خاوەنی بەرچاوڕوونییەکی شایستەبوو بۆ هەڵبژاردنی دەقە درەوشاوەکان لەناو کەلەپوری

عەرەبیدا، توانای چێژێکی باڵای هەبوو، دەیتوانی بە هەستێکی زمانەوانی لە قورئان نزیک بێتەوە، کە جیاواز بێ لەو چێژەی، کە بە عەرەب گەیشتووە، وەک دیاردەکانی پیشەسازی زمانەوانی و پەڕینەوە بە سەر ئەو گرێکوێرە و لەمپەرانەی پەردەبوون لە نێوان خوێنەران و دەقەکەدا.

ئالێرەدا، دەتوانین هەست بە زیرەکی و هەڵکەوتووی محەمەد عەبدە بکەین، کاتێ هەردوو چاوی بڕیبووە کەلەپووری (عەبدولقاهری جورجانی) و دوو کتێبە ناوازەکەی، کە (دلائل الإعجاز) و (اسرار البلاغة) بوون، ئەو لە توانای خۆی ڕادەبینی بۆ گێڕانەوەی پلەوپایەی ڕەوانبێژیی زمانی عەرەبی لە چوارچێوەی ئەم دوو پەرتووکەدا، کە هەوڵ و کۆششی زانایانی کۆن لە لوتکەی ئەم دوو نووسراوەدا ڕاوەستاوە، لە دوای گەیشتنە ئەم دوو لوتکە، کاروانی شۆڕبوونەوە لە لوتکەوە، کە لە ڕەوانبێژیی عەرەبی دەستی پێکردووە، ئاڵۆزکاریی فەیلەسوفان و پێناسەی مەنتیقییەکان ڕەوانبێژی کۆت کردووە، بۆیە لە ژێر زەمینی شەختەبوون و دەقبەستوویی، خۆی خواردۆتەوە و چاوەڕێی فریادڕەسێک بووە، کە بێ گرێی دەست و پێکانی بکاتەوە و پاراوییە وێژەییەکە و ڕەوانییە زمانەوانییە ڕەونەقدارەکەی بۆ بگێڕێتەوە.

تێڕوانینی تەفسیری محەمەد عەبدە، لە چوارچێوەی پاڵەپەستۆی بیروهۆشی مۆدێرن و پاڵەپەستۆی پرسیارگەلە هەراسانکەرەکانی، کە ڕووبەڕووی عەقڵی ئاینی ببۆوە لەسەر ئاستی مرۆڤایەتی بلورەی کردبوو، هەوڵ و کۆششێکی زەبەلاحیدا بۆ بەرگریکردن لە ڕاستیە ئاینییە باڵاکان، ئەو هەرچەند باوەڕێکی قووڵ و پتەوی بەوە هەبوو، کە قورئان کتێبی ڕێنمایی و ڕێ نیشاندانە، بەڵام لەگەڵ ئەمەش، پێی هەڵخلیسکایە ناو هەڵکردن لەگەڵ ئەو سەردەمە خێرایەی، کە تیایدا دەژیا، پەنای دەبردە بەر زمانی مەجاز بۆ تەفسیرکردنی زۆرێک لە ئایەتەکانی قورئان، کە بەڕووکەش بەریەککەوتنی هەیە لەگەڵ زانستەکانی سەردەم، بەڵام هەموو ئەم کەموکوڕیانە لە پلەی پێشەنگێتی هاوچەرخی کەم ناکەنەوە، کە گەمارۆی دەریای

پـڕ شـەپۆلی تەفسـیریدا و بە دڵسـۆزیەکی سـەرنجڕاکێش هەوڵیـدا، کە سروشـتی بیرکردنەوەی خوێنەری قورئانی پیرۆز، لەم سەردەمەدا بگۆڕێ.

دوای محەمـەد عەبـدە، ئەمـین خـوولی هـات، کە بـووە پێشـەنگی کـاروان و چـاوڕێژراو بە کلـی زیرەکـی و زانیـاری، متمـانەی بە تواناکـانی خۆشـی لە نـوێکردنەوەی خوێنـدنەوەی قورئانـدا هەبـوو، پێسـت و مەشـکەیەکی ئـاخنراو و سـیخناخ لە ڕۆشـنبیری عەرەبـی ڕەسـەن، قەد و بـاڵایەکی نەرم و تەڕوپـاراو بە ڕۆشـنبیری ڕۆژئـاوا، کە بە هـۆی شـارەزایی تەواوی لە هەردوو زمـانی ئەڵمـانی و ئیتالی، بۆیە بە لێوەشاوەیەکی سەرنجڕاکێش هاتە مەیـدان و ململانێـی نوێبـوونەوەی گەمـارۆدا، بیـرۆکەی نـوێکردنەوەی خوێنـدنەوەی قورئـان، هەمـوو بیروهۆشـی داگرتبـوو، تێـڕوانین و ڕوانگەیەکـی بـۆ خوێنـدنەوە پێشکەشـکرد، کە بنـاغەکەی ئەوەیە قورئـان ئەو دەقە ئەدەبیـیە بـاڵایەیە لە نێـوان دەقەکـانی ڕۆشـنبیری عەرەبـی، بڵندی شێوازە ئەدەبیەکەی وایکرد، کە ڕەوانبێژە زمانپـاراوە عەرەبەکـان ملکەچ بـن بۆ بەیانە باڵکێشەکەی.

ئـالێرەدا ئەمـین خـوولی بـانگەوازی کـرد، کە تـوێژینەوەیەکی بەرنـامەڕێژکراو دابنرێ، کە لە وێستگەی زمانەوە دەردەچێ و هەر بۆ زمـانیش بگەڕێتەوە، بـۆ ئەوە بڕیاربدا، کە موعجیزەی سەرەکی لە قورئاندا موعجیزەی زمانەوانییە، بەڵگەی دینیی لەسەر بنەمای بیروهۆشی مرۆڤایەتی ڕاناوەستێ لە دەرگای زمانەوە نەبـێ، بـۆیە ڕای خـۆی بەڕاشـکاوی ڕاگەیانـد، کە وەرگێڕانـی قورئـانی پیـرۆز بە هـیچ شـێوەیەک ڕێپێدراو نییە و نابێ بۆ تێگەیشتنی ئەم کتێبە پیـرۆزە بە دوای بیـردۆزە مۆدێرنەکـان و دۆزیـنەوە نوێیەکـان ڕابکەیـن، ئەوانەی وا گومـان دەبەن، کە ئەم تیـۆر و دۆزینەوانە، قورئان لە بیروهۆشی مرۆڤایەتی نزیک دەکەنەوە، بەهەڵەدا چوون.

ئەمین خوولی ئاگاداری ڕۆڵە پێشـەنگیەکەی بـوو، بـۆیە کـۆمەڵەی ئەمینییەکـانی دامەزراند، کە پێکهاتبوو لە دەستەبژێرێك لە لێکۆڵەرە لێهاتووەکـان، لە پێشەوەشـیان محەمەد ئەحمەد خلف الله و شوکری عەیاد و عائیشـە عەبـدوڕڕەحمانن، هەریەک لەمانە بەشـداریەکی بەرچـاوی لە تێڕوانینـی تەفسـیری هاوچەرخـدا هەیە، هەرچەنـد

جیاوازیی لە بیروبۆچوونیان هەبوو، بەتایبەت لە لایەنی کردارییـ. ئەم تـوێژینەوە لە بەشی دووەم لەلای دوو لەم پێشەنگانە ڕادەوەستێ، کە لە کۆمەڵەی ئەمینییەکانن، ئەوانیش عائیشە عەبدوڕەحمان و شوکری عەیادن، لەو بەشە شیکاری پێکهاتەی پەیڕەوەکەیان و خوێندنەوە کردارییەکەیان، بۆ ئەم دوو ڕەخنەگرە کراوە، لەگەڵ ئاماژەکردن بۆ ئەو ڕەسەنایەتیە زانستییەی، کە کردوویانە، لەمەدا عەیاد، بە توانـاتر بووە لە چەسپاندنی پێشنیازە تیۆرییەکان، کە مامۆستاکەی خوولی پێشنیازی کردبوو بۆ پەرەدان بە تیۆری تەفسیر، چاوپۆشی کـرد لەو تـوێژینەوە وروژێنەرەی محەمـەد ئەحمەد خلف الله، کە لە بارەی هونەری چیرۆک لە قورئانی پیرۆزدابوو، کە بووە هۆی ڕەخنەی زۆر لادانێکی گەورە، کە تووشی پەیڕەوی تەفسیری ئەدەبی بوو.

ئاڕاستەکەی تـر؛ لە بەشـی سـێیەم و چـوارەمی ئەم نووسـراوە هەڵوێسـتەم لەسەرکردووە و تیشکم خستۆتە سـەری، هەوڵەکـانی محەمـەد ئـەرەگۆن و نەسـر ئەبوزەید لە گەشەپێدانی خوێندنەوەی سەردەمیانەی قورئان، سـەرەڕای ئەو خەرمـانە ترسەی، کە نووسینەکانی ئەرەگۆن دەیکێشن لە دەروونی خوێنەردا لەسـەر ئاسـتی مەعریفی، بەڵام ئەمە نەبـووە تکاکـاری، چـونکە ئەو لەم بـوارەدا، خوێنـدنەوەیەکی زۆر کەمـی پێشـکەش بە خـوێنەر کـردووە، ئـەرەگۆن تیـۆری تەفسـیری کـۆنی بەلانـاوە و ڕەخـنەی زۆری لە هەوڵەکـانی بـواری فیلۆلـۆژی گرتـووە، کە لە سـەر بنەمای تویژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسـان پەیکەی بەسـتووە، مـژدەی خوێنـدنەوەیەکی نوێشـی دا، کە ڕێ لە هەمـوو خوێنـدنەوەکانی پێشـوو دەگـرێ بە کـۆن و نوێـوە، بەڵام کاتێ چووە ناو ئەو دەریـایە بـۆی دەرکەوت، کە هەژاری و بێئاگـایی ئەو لە مێژوو پاڵیناوە، کە ئەم بڕیـارە ئـاڵۆز و سـەختە بـدا بە زانسـتیی نـوێ، ئەوەتـا دەقـی قورئـانی لێـی یـاخی بـووە، چـونکە ئەو دەقە لەسـەر بنەمـای بەیـانی زمـانەوانیی دامەزراوە و دووڕە لە هێماکاری زمانی دینی و غەنووسیەت.

لە بەشی چواردا، لەگەڵ هەوڵەکانی ئەبوزەید لە گەشەپێدانی مەنهـەجی ئـەدەبی لەگەڵ قورئـان هەڵوێسـتە دەکەم، لەگەڵ ئەو هەمـوو کێشـانەی ئەم لێکـۆڵەرە وروژاندوویەتی لە ڕەوتـی ڕۆشـنبیری عەرەبیـدا، بـەڵام هەوڵـەکانی بەڵگـەن لەسـەر

ئەوەی کە بە وردی ئاگاداری تیۆری تەفسیری کۆنە و دەیەوێ لەهەمان کاتدا سوود لە تیۆری (پەرژین) و هێرمینۆتیکاو وەربگرێت بەو شێوەیەی لە ڕۆژئاوا هەیە، زۆریش سووڕە کە خۆی بەدرێژەپێدەری خوێندنگای ئەمین خوولی بزانێ، بەڵام بەریەککەوتنی بۆچوونەکانی لەگەڵ ئەم ڕەوتە وادەکات، کە لە چوارچێوەی ئەو ڕەوتە جێی نەبێتەوە، ئەو خوێنەرێکی زۆر بەگومان و دڕدۆنگ و ڕەخنەگر و پەڵپداڕە، بە شاراوەیی لەگەڵ ئامانجەکانی محەمەد ئەرەگۆن یەکدەگرێتەوە، ئەویش داڕنینی قەداسەت و پیرۆزیە لە دەقی قورئان، بۆیە کەلێنێکی گەورە لە نێوان ئەبوزەید و ڕەوتی ئەمینییەکاندا هەیە، ئەمنییەکان لە وێستگەی شێوازی بالاڵای ئەدەبیی قورئانیی ئەو ئیعجازەی قورئان دەبینن، کە دڵ و دەروونی مرۆڤایەتی داگیردەکات و ڕوحی پێکانی واتایەکی قوڵ بۆ بوونی مرۆڤایەتی دەوروژێنێ.

من لەپەیڕەوی ئەم توێژینەوە سوودم لە تیۆری کۆنتوێکست (contextualism) وەرگرتووە، هەڵسام بەخوێندنەوەی بیرۆکە تیۆرییەکان و شیکردنەوەی کارە پراکتیکییەکان لە چوارچێوەی ئەو ڕەوتەی، کە لێی دەرکەوتوە، جا ڕەوتێکی کۆن بێ یان نوێ، تیۆری کۆنتێکست هاوکارە بۆ توێژینەوە لە دیاردەکان بەهۆی گەڕانەوە بۆ ڕەگ و ڕیشاڵە یەکەمییەکان، بۆیە ڕەخنەی مێژوویی و دەرەنجامە باشەکانی قەرزداری ئەم تیۆریەن، کە پێیوایە شاکارە ئەدەبییەکان و بیرۆکە زمانەوانییەکان و ڕەخنەییەکان، ناتوانرێ درکی پێ بکرێ و ناتوانین تێی بگەین و هەڵیسەنگێنین، ئەگەر دایبڕین و کەنارگیری بکەین، لەو سیاق و دەوروبەرە زەمانی و شوێنی و ڕووداوگەلەی تیایدا ڕوویداوە و لە چوارچێوەیدا جوڵەی کردووە.

(والحمد لله الذي بنعمته تتم الصاحات)

عومەر حەسەن ئەلقیام
ئەردەن- ئیربید
٢٤ قوربانی ١٤٣١ک
٣٠ تشرینی دووەمی ٢٠١٠ز

بەشی یەکەم:

ساتی بناغەدانان و ڕووبەڕووبوونەوە

محەمەد عەبدە و قورساییەکانی بناغەدانان:

محەمەد عەبدە (١٨٤٩- ١٩٠٥ز) بەوە دادەنرێ، کە دریژەپێدەرێکی ڕەخنەئامێز و هۆشیاریی مامۆستا بەناوبانگەکەی و چاکسازیی ئیسلامی بەناوبانگ جەمالەدینی ئەفغانی، (١٨٣٩-١٨٩٧ز) بووە، هەرچەندە چەندین جیاکەرەوەی جەوهەریی لە نێوان ئەو دوو کەسایەتیەدا هەیە، بەڵام کاریگەری کارا و بەهێزی ئەفغانی لەسەرخوێندکارەکەی، یەکێک بوو لە بەڵگە نەویستە مێژوویەکان، بۆ ئەمەش دەتوانین پەنابەینە بەر بەدواداچوونی ورد و قوواڵ، کە ئەلبێرت حۆرانی (١٧٩٨- ١٩٣٩ز) کردوویەتی بۆ زانینی سروشتی بیرکردنەوە لای ئەو دوو پیاوە و ڕادەی بەشداریان لە بوژاندنەوەی هەستەوەری دینیی ڕۆشنگەرایی لە جیهانی ئیسلامیدا، لە چوارچێوەیەکی ژیاریی ئاڵۆزدا، کە تیایدا ڕۆژهەڵات لاوازیی خۆی لەبواری ژیاری گشتگیر لە بەرامبەر ڕۆژئاوای پڕچەک، بە هەموو جۆرێکی زانست و زانیاری و هێز و سیستەمی بۆ ئاشکرابوو.

کێشەی سەرەکی لای ئەفغانی - بە بۆچوونی حۆرانی- بریتی بوو لە چۆنێتی قەناعەتکردن بە مسوڵمانان، کە پێویستە بە شێوەیەکی ڕاست و دروست لە دینەکەیان تێ بگەن، تا بەپێی ڕێنماییەکانی بەڕێوەبچن.[1]

بە تێڕوانینێکی ورد دەگەینە ئەوەی، کە دین لای ئەفغانی تەنیا دروشم و پەرستشی تاکەکەسی نییە، بەڵکو ڕەوشت و کۆمەڵایەتی و شارستانێکی گەشە کردووی مرۆڤایەتییە، ئەو پێیوایە مەبەستی کارەکانی مرۆڤ تەنیا پەرستشێکی

---

[1]- حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة ١٧٩٨-١٩٣٩ز، ترجمة: كريم غزقول. بيروت. دار النهار، ط٤، ص١٤٢، هەروەها سەیری کتێبی: جولد تسيهر، أجناس. مذاهب التفسير الإسلامي، ترجمة عبدالحليم النجار، بيروت، دار إقرأ، ط٣، ١٩٨٥، ص٣٤٨، کاتێك لە بارەی ئەفغانیەوە دەڵێت: "تێکۆشەرێکی پڕ چالاک بوو لە دژی ئەو شێوە تێگەیشتنەی لەبارەی دینەوە هەبوو، بانگخوازێکی زۆر سوور بوو، بۆ بزووتنەوەی نوێکردنەوەی ژیانی ئیسلامی، هەر لە بنی پێوە تا سەری سەرەوە."

ڕووت نییە، بەڵکو بنیاتنانی شارستانییەکی مرۆڤایەتییە بە هەموو ئاڕاستەکانەوە[1]، ئەلبێرت حۆرانی پێیوایە، کە بیرۆکەی مەدەنیبوون لە ڕێی ئەفغانییەوە هاتۆتە ناو ڕۆژهەڵات لە ڕێگای خوێندنەوەی بیروبۆچوونەکانی غیزو، کە یەکەم کەسبوو لە گوتارەکانیدا بیرۆکەی مێژووی مەدەنیبوونی لە ئەورووپا دەربڕی، ئەفغانی داوای لە محەمەد عەبدە کرد، کە لە گوتارێکدا ئەم بیرۆکە لێکبداتەوە و دەستخۆشی لە وەرگێڕانی ئەو کتێبە بۆ عەرەبی لە ساڵی ١٨٧٧دا لێ بکات، کە چەمکی پێشکەوتن زۆرترین چەمکێکە، کە لەو کتێبەدا، هاتووە.

ئەگەر بیرۆکەی پێشکەوتن لای چاکسازانی پێش ئەفغانی، وەک خەیرەدین تونسی پەیوەست بە خانەدان و پلە باڵاکان، لە کەسانی بەڕێوەبەر و دادوەر و سوپاسالارەکان بووبێ[2]، بەڵام ئەفغانی ئەم بیرۆکەی پێچەوانە کردەوە و ڕۆڵی جەماوەری بە بنچینەی پێشکەوتن دانا، فەهمی جدعان باسی ئەم جیاوازییە جەوهەریەی، کە لە نێوان ئەم دوو پیاوەدا هەیە کردووە، باسی ڕۆڵی پاڵەوانێتی ئەفغانیشی لەم بوارەدا کردووە، چونکە ڕۆڵی جەماوەر لە پێشکەوتندا ئەرکی ئەفغانی بوو، ئەم پیاوە، کە لە شوێنێکی دوورەوە هاتبووەناو پایتەختی عوسمانیان، پاش ئەوەی زۆر لە وڵاتان گەڕابوو، بۆیە هەمیشە زەنگی مەترسی لێدەدا و نوستوەکانی بە ئاگا دەهێنایەوە و کێشەکانی شیکار دەکرد و تواناکانی دەتەقاندەوە وجێپەنجەی دیاری خۆی لە ناو بیروهۆش و زەین و خواستەکان بەجێدەهێشت.[3]

ترس و هۆشداری زاڵبوون و سەرکەوتنی ڕۆژئاوا، بەسەر بیروهۆشی ئەفغانی دا زاڵبوو، ئەمەش لە کەسایەتی ئەفغانی زۆر بە ئاشکرا و دیاربوو، لەو دیمانە بەناوبانگەی، کە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی ئارنست ڕینان (١٨٢٣-١٨٩٢ز)

---

[1]- هەمان سەرچاوە ل ١٤٤.

[2]- فهمي، جدعان. اسس التقدم عند مفكري الاسلام، عمان، دار الشروق، ط٣، ١٩٩٨ز ، ص١٥٦.
فيلد، شتيفان. ترجمة القرآن الكريم، اشكاليات وابعاد، مجلة التسامح، ع١١، ص ١٥٦.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ١٥٧.

کـردی، کە وتـارێکی لە زانکـۆی سـۆربۆن لە سـاڵی (١٨٨٣ز) پێشکەشـکرد بە ناونیشانی ئیسلام و زانست، لەو گوتارە ڕینان گوتبووی، کە ئیسلام و زانست دژی یەکترن، کەواتە ئیسلام و مەدەنیبوونیش دژی یەکترن[١]، ڕینان پێیوایە، کە جیهـانی ئیسلامی شایانی ئەوە نیـیە، وەک شارسـتانی و کەلەپـوری یۆنـان و هینـد و یەهـود چاودێریی بکرێ و بپارێزرێ).[٢]

حورانی لەم بارەوە، لە ڕێنان ئەم گوتە دەگوازێتەوە، کە بەڵگەیە لە سـەر ڕقـی زۆری لە شارستانی ئیسلامی "هەر کەسێ تۆزێک ڕۆشنبیری هەبێ، دەزانێ وڵاتانی ئیسلامی، چەنـدە داڕوخـاو و دواکەوتـوون، ئەو گەلانەی ئیسـلامیان کـردۆتە تـاکە سەرچاوەی پێزانینەکانیـان، چەنـد بـێ ڕۆشـنبیر و فیکـرن؟، هەمـوو ئەوانەی دەچـنە ڕۆژئاوا دەبینن، کە ئەو ئیماندارانە چەند ئاسۆتەنگن، دەڵێی کـۆتی ئاسـنە و دەوری مێشکی داون و هۆش و بیری لە ڕووی زانست بە حەوت قفڵ داخستوون، نـاتوانن هیچ زانینێکی نوێ وەرگرن، ناشتوانن بە ڕووی هیچ بیرێکی نوێدا بکرێنەوە".[٣]

بەکـورتی وتـارەکەی ڕینـان، هەڵگـری ڕۆشـنبیرییەکی ڕەگەزپەرسـتانە و خودپەسندیە، بەم هۆیەشەوە چەندجار ڕەخنەی لێگیراوە[٤]، هەروەهـا دژی چەنـدین بنەمـای زانسـتیی و مێـژوویی، ئەو دەڵـێ هـاڕونە ڕەشـید و مەنسـوور و مەئمـون خەڵکانێکی پابەند بە دین نەبوون، لەوانەیە نوێژێکی ساردوسڕیان کرد بێ.[٥]

ئەم گوتـارەی ڕینـان، ئەفغـانی وروژانـد[٦]و وایکـرد، کە بەرپەرچێکـی دەمکوتکەری بداتەوە و - بە پێی گوتەی گوڵد تسێهەر- شکۆی ئیسـلام بپارێزێـت

١- حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥١.

٢- جعيط، هشام. اوروبا والاسلام، صدام الثقافة والحداثة، ترجمة: طلال عتريسى، بيروت، دار الطليعة، ط١، ١٩٩٥ز، ص ٣٣.

٣- حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥١.

٤- جعيط، اوروبا والاسلام، صدام الثقافة والحداثة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٥١.

٥- مجدي، الاسلام والعلم، ص ٣٦-٣٧.

٦ - حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥٢.

و بەرگری لە نەرمکێشیەکەی بکات بەرامبەر بە شارستانی [1] و بیسەلمێنێ، کە ئیسلام کرۆکی عەقڵانییەت بیروهۆشی نوێیە[2]، ئەم سەلماندنە مەترسی زۆری تێدابوو، ڕەخنەی زۆر ئاڕاستەی ئەفغانی کران لەسەر ئەم وەڵامە، تۆمەتی ئەوەیان دایەپاڵ، کە ئەو دەیەوێ لە پێناوی خۆشگوزەرانییە وەهمیەکەی مسوڵمانان، لە سەردەمی خەلیفە و سوڵتانە عەباسییەکان، حەقیقەت و ڕاستەقینەی ئیسلام بکاتە قوربانی[3]، هەرچەند بەڕەچدانەوەکەی ئەفغانی خوێنگەرمیەکی زۆری تێدا بوو، بەڵام هەست بەوە دەکرا، کە ئەفغانی لە بەرامبەر باڵادەستی ژیار و شارستانی ڕۆژئاوا لەناخیدا لاوازە، هەر بۆیە پەنای بردۆتە نمونە هێنانەوە بەو ڕابردووەی سەردەمی ئیسلام، کە ئیسلام تیایدا باڵادەستبوو، تا بیکاتە بەڵگەی مەزنی ئیسلام، هەروەها ببێتە بەڵگەش، کە لە داهاتوودا ئیسلام ڕۆڵی زێڕینی بۆ دەگەڕێتەوە، لە نێوانی ئەو ڕابردووە و داهاتووە، هەست بە سەرکۆنەی ئەفغانی دەکرێ بۆ ئێستای دواکەوتوویی و پاشکۆیی مسوڵمانان.

منیش - قیام دەڵێ- هەمان هەڵوێستەی ئەفغانیم، لە بەرامبەر ڕۆشنبیری ڕۆژئاوا وەرگرت، چونکە زۆرێک لەو خوێندنەوە تەفسیرییە هاوچەرخانەش مەحکومە، کە هەمان هەڵوێستی هەبێ، بەردەوام لێکدەرەوە و تەفسیرکەر و ئاڕاستەکەری قورئان، لەم سەردەمەدا بیروهۆش و عەقڵ و جیهانبینییەکەی، پڕە لە بیروبۆچوون و تیۆر و ڕۆشنبیری و پەیڕەو و پڕۆگرامی ڕۆژئاوا و ڕێوشوێنە نوێبووەکانی، تەنیا چەند عەقڵیەتێکی کەم، کە لەم ڕەوتە ڕیزپەڕن و هەر ڕۆشنبیری و بۆچوونی ئیسلامیان لایە و لەمەدا گەیشتوونە خودویستی ڕۆشنبیری، وەک ئەو خوێندنەوە ڕەگ و ڕیشاڵییەی سەید قوتب کردوویەتی لە تەفسیری (في ظلال القرآن)دا، بەڵام ئەم هەڵاوێردنە کەمەش، هەر بنەما و ڕێسایەکەی پێشوو دەسەلمێنێ، کە ڕاڤەکاری قورئان و ڕاڤەکاری هاوچەرخ بیروهۆشی خەریک بووە، بەو لێشاوە داهێنان و

---

[1] - جولد تسيهر. مذاهب التفسير الاسلامي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٥٠.

[2] - حوراني، الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥٤.

[3] - هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ڕۆشنبیریە نوێیەی، کە هەمیشە لە زیادبوون دایە، هەرچەندە بیەوێ لە ژێر کاریگەریی دەرچێ، ناتوانێ ببێتە خاوەنی خوێندنەوەیەکی نوێی هاوچەرخ، کە کەنارگیر بێ لە مەعریفەی هاوچەرخ، کە ڕۆژئاوا بەرهەمی هێناوە.

لەم پێوەندە ژیارییە ئاڵۆزەدا، پێویستە قسە لە سەر هەوڵی محەمەد عەبدە بکرێ بۆ دامەزراندنی خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ قورئان[1] و نوێکردنەوەی تێڕوانینییەکانی ڕاڤەکاری قورئان و ئاڵۆگۆڕەکان و ئەو ئامرازانەی، کە پێویستیەکانی سەردەم سەپاندنی، ئەم دامەزراندنە هەڵقووڵاوی تێڕوانینێکی گشتگیر بوو بۆ چاکسازی و تازەگەری، بە پێی ڕای نەسر حامد ئەبو زەید، ئەو کارەی هەموو کاتەکان عەبدەی خەریک کردبوو، بریتی بوو لە دووبارە والاکردنەوەی دەروازەی ئیجتهاد لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و فیکری.

یەکێک لەو بیرۆکانەی ئەفغانی، کە سەرنجی عەبدەی ڕاکێشابوو، بیرۆکەی وێناکردنێکی تازەگەریی بوو بۆ ئیسلام[2]، ئەم وێناکردنە عەقاد بەم چەندە دێڕە پوختی کردۆتەوە: (گەورەترین سوودێک، کە عەقڵی مامۆستای پێشەنگی ڕۆشنگەری لە مامۆستای پێشەوا کردوویەتی لە چاکسازیی و ئازادیی مرۆڤایەتی، ئەوەبوو متمانەی بە بیروباوەڕەکەی بۆ گەڕایەوە لەم سەردەمە نوێیەدا، هەموو لەمپەرەکانی ئەفسانە و دەقبەستویی و لاسایکردنەوەی کوێرانە لەبەردەمی لاچوون، چونکە ئەفغانی فەلسەفەی ژیانی لە بنەماکانی دین دەرهێنا و بەرامبەری کرد، لەگەڵ فەلسەفە خۆسەپێنەکانی ڕۆژئاوا و لە بواری باوەڕ بە بیروبۆچوون و تێڕوانینەکان، عەبدە هەموو ئەمانەی لە مامۆستاکەی وەرگرت).[3]

محەمەد عەبدە، لە وێستگەی نوێکردنەوەی زانستی تەفسیر، لە پێویستبوونی چێژی زمانەوانی و هەست ناسکی ئەدەبی دەستی پێکرد، هەوڵی زۆریدا بۆ

---

[1] Nasr – Abu-Zayd،"The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" Alif:Journal of Comarative Poetics،no.٢٣ -٢٠٠٣.p١٩

[2] – هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

[3] – لعقاد، عباس محمود. محمد عبدة. وزارة الثقافة والارشاد، سلسلة اعلام العرب، القاهرة، مكتبة مصر. ص ٢٥٧.

پایەدارکردنی چێژ وەرگرتنی ئەدەبی و جیاکردنەوەی ئەو چێژە لە ڕازاندنەوەی ڕووکەشی زمانەوانی، کە دەستوپێی بیروهۆشی داهێنەرانی ئەو بوارەی لە سەدەکانی کۆتاییدا بەستبوو، بۆ ئەوەی ئەم تێڕوانینە ڕەسەنتر بکات، ڕووی لە بنچینەی، کەلەپووری دەوڵەمەند و توانادار بۆ پێکهێنانی ئەو چێژە ئەدەبییە کرد؛ بە ڕەوانبێژی هەستی نازکی هێنایەوە ناو ئەدەب، لە پێشەنگی ئەم کەلەپورە دەوڵەمەندەش، کتێبە بەناوبانگەکانی (عبدالقاهر جورجانی)یە، بە ناوی (دلائل الإعجاز) و (أسرار البلاغة)، ئەم دوو نووسراوە، کە ترۆپکی بیروهۆشی ڕەوانبێژی ڕاوەستا و لەسەر چێژوەرگرتن لە دەقەکانی قورئان و شیعر و پەخشاندا تیادا بەرجەستە دەبێ و لایەنی ئەدەبی بەهێز دەکات.[1]

بەبۆچوونی نەسر ئەبوزەید ئەو مەعریفە بەرزەی، کە محەمەد عەبدە لە ڕەوانبێژی جورجانی، وەرگرتووە و لە تەفسیری مەناردا بەرجەستەبووە، تەفسیری مەناریش[2] لە ڕووی مێژوویییەوە وابەستەیە بە محەمەد ڕەشید ڕەزا (١٨٦٥-١٩٣٥ز)، کە خاوەنی گۆڤاری مەناربوو و یەکێک بوو لە خوێندکارە زیرەکەکانی محەمەد عەبدە، گرنگی زۆر بەبۆچوون وکەلەپوری مامۆستاکەی دەدا، بۆیەش لەدوای مردنی مامۆستاکەی لە ساڵی ١٩٠٥دا، تەفسیرەکەی کۆکردەوە و لە دوای ئایەتی (١٢٥)ی سورەتی (النساء)ەوە خۆی کەوتە تەفسیرکردن، چونکە مامۆستاکەی وەفاتیکرد و نەیتوانی تەواوی بکات.

محەمەد ڕەشید شێوەی ئەم کارە هاوبەشەی نێوانیانی بەم دەربڕینە ڕوون کردۆتەوە:

"من پوختەیەک لە تەفسیری مەنارم دەنووسی و پێشانی پێشەوایراڤەکاری قورئانم دەدا، ئەویش مۆڵەتی دەدامێ و بڵاوم دەکردەوە، پاشان شێوەکەم فراوانترکرد، بۆچوون و ڕای کەسانی تریشم، بێجگە لە ڕای ئەو باسدەکرد،

[1]- عباس، احسان. تاريخ النقد الادبي عند العرب. بيروت، دار الثقافة، ط٤ ، ١٩٨٣ز، ص٤١٩.

[2]- Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran، p١٩

ئەوەش کە خۆم لە ڕەوانبێژی و بەیان دەمزانی، دەم نووسی و پیشانم دەدا ئەویش پوختی دەکردەوە، بەڵام لەشێوازی ئەو ڕەزامەندی و مۆڵەتی ئەو دەرنەدەچووم." [1]

محەمەد عەبدە ئامانجی لە تەفسیری قورئاندا لەم دەربڕینەدا کورت کردۆتەوە:

"تێگەیشتنی قورئان وەک دەقێکی دینی، کە ڕێنمایی خەڵکی دەکات بۆ لای ئەو ڕێبازەی، کە بەختەوەری ژیانی دنیایانی تێدایە لەگەڵ سەرفرازی دواڕۆژ، ئەمە مەبەستی هەرەبەرزە لە قورئاندا، ئەو بابەتانەی تریش هەموو لە دەوری ئەم مەبەستە دەخولێنەوە و پاشکۆی ئەو مەبەستەن[2]، متمانەشم هەیە، کە ئەو کردار و ئاکارانەی ناومانناون فیقە زۆر کەم لە قورئاندا هاتوون، زۆرترینی قورئان پوخت کردنەوە و بانگەوازی ڕوحەکانە بۆ ئەو ڕێبازەی بەختەوەری دنیا و دواڕۆژی تێدایە و لە زەلکاوی نەفامی دەریان دەهێنێ بۆ ترۆپکی زانین و ڕێنماییان دەکات بۆ شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی، ئەو شتانەی هەرگیز ناکرێ پشتگوێ بخرێ لە بابەتی بڕوابوون بە خوا و ڕۆژی دوایی، کە ئەمە شایەنترە بۆچوونە ناو فیقە و تێگەیشتنی ڕاستەقینە، ئەم ڕێڕۆشنەش تەنیا لە قورئاندا هەیە"[3]

زمان بنچینەی یەکەمە لای محەمەد عەبدە، جەختیش لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە لێکدانەوەی جوانترین بۆ قورئان وادەخوازێ کە:

(تێگەیشتن لە واتای ڕاستەقینەی دەستەواژەکانی قورئان، دەبێ ڕاڤەکاری قورئان لە بەکارهێنانەکانی زمانەوان بۆ وشەکان بکۆڵێتەوە، نابێ بە قسەی یەکێک و دوان وازبێنێ، چونکە وشەکان لە سەردەمی دابەزینی قورئاندا بە چەندین واتا بەکاردەهاتن، پاشان یەکێک، یان دوان لە واتاکان بۆ وشەکە مانەوە و ئەوانی تر بزر بوون، بۆیە دەبێ بۆ تێگەیشتن لە وشەکانی قورئان، بگەڕێینەوە بۆ سەردەمی دابەزینی؛ داخوا ئەو وشانە چ واتایەکیان بەخشیوە و نابێ واتا وگەیاندنەکانی

---

[1]- عبدة، محمد. مشكلات القرآن الكريم وسورة الفاتحة. بيروت، دار مكتبة الحياة.- عصفور، جابر. دروس الاستاذ، مجلة الهلال، ع١٠٨، ص٧.

[2] - سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.

[3]- عبدة، محمد. هەمان سەرچاوە، ص١٢-١٣.

ئەمڕۆی دەستەواژەکان بەسەر واتاکانی ئەوسایاندا بسەپێنرێن، باشترواية قورئان لە خودی قورئانەوە تێبگەین و سەیری هەموو دووبارەبووەکان بکەین لە قورئاندا و بزانین بە چەند واتا هاتووە).[1]

ئەم ڕستەی کۆتایی، هەمان بۆچوونی ئیبن تەیمیەیە، کە گوتویەتی: (ئەگەر یەکێ بڵێ: جوانترین شێوەی تەفسیر چییە؟ وەڵامەکەی: باشترین تەفسیر، تەفسیری قورئانە بە قورئان، ئەوەی لەقورئاندا لە شوێنێک بە پوختی باسکراوە، لە سوورەتێکی تر بەدرێژی باسکراوە).[2]

ئاشکرایە محەمەد عەبدە دەیەوێ، کە بە تەواوی وێنای زمانی قورئان و واتاکانی بکات، لەکاتی هاتنە خوارەوەی قورئان، نابێ واتا و گەیاندنەکانی ئەمڕۆی دەستەواژەکان بە سەر واتاکانی ئەوسایاندا بسەپێنرێن.[3]

هەنگاوی بەرنامەی دووەمی پەیوەست بە واتای زمانەوانی، درککردنە بە هەموو شێوازە باڵاکانی ئەدەب، ئەمەش تەنیا بە ڕەوانبێژی و جوانیی و ڕێکبێژیی و زانینی خواستی قسەکەر لای ڕاڤەکاری قورئان دەستدەکەوێ[4]، چونکە تەنیا بوونی زانینی تیۆریی بۆ ئەم زانستانە و تێگەیشتن لە بابەتەکانی ئەو مەبەستەمان نادا بەدەستەوە ئەمە ئەوە دەگەیەنێ، کە زانینی ڕووکەش بێ جێبەجێکردن، دەبێتە هۆی دەقبەستوویی و ساردوسڕی و تێکچوونی زمانپاراویی[5]، هەر بۆیە محەمەدی عەبدە، چەندین ئاڵقەی بۆ خوێندنی کتێبەکانی جورجانی دانا، تا چێژ لە زمانپاراویی وەرگیرێ و هەست بە زمان ناسکی بکات.

---

[1] -عبدة، محمد. هەمان سەرچاوە، ص ١٥.

[2] - ابن تيميه. مقدمة في اصول التفسير، ضمن (مجموع الفتاوى)، اعتنى بها وخرج احاديثها: عامر الجزار وانور الباز، بيروت: دار الجيل، ط١، ١٩٩٧ز، ج١٣، ص ١٩٥.

[3] - ابوزيد، نصر حامد. القراءة الادبية للقرآن: اشكالياتها قديما وحديثا، مجلة الكرمل، ع٥٠، ١٩٩٧ز، ص١٤٢.

[4] - عبدة،. مشكلات سورة الفاتحة، سەرچاوەی پێشوو، ص١٦.

[5] - الجرجاني، عبدالقاهر. اسرار البلاغة، قراءه وعلق عليه: محمود شاكر، القاهرة- جدة: مطبعة المدني، چ١ ١٩٩١ز، ص ٢١.

لەدوای ئەم دوو هەنگاوەی زمانپاراویی و ڕەوانبێژیی، هەنگاوی پەیڕەوی سێیەم؛ زانینی بارودۆخەکانی مرۆڤ (چونکە قورئان، کە بارودۆخەکان و سروشتەکانی مرۆڤەکانی تێدا بەیانکراوە، سونەتە ڕەبانییەکان لە ڕەوتی بەڕێوەچوونی مرۆڤایەتی باسکراون، جوانترین چیرۆکیش لە بارەی سەرگوزەشتەی ژیانی میللەتان باسکراوە[1]، ئەگەر ئەمانە نەزانێ، ناتوانێ ئەم ئایەتە تەفسیر بکات:

﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [البقرة ٢١٣]

(لە سەرەتای پەیدابوونی خەڵکیدا، پێش تۆفانەکەی نوح، خەڵکی یەک ئوممەت بوون و خاوەنی تەنها بیروباوەڕی یەکتاناسین بون، بەڵام بەرەبەرە لایاندا خواش وێڵی نەکردن و پێغەمبەرانی ڕەوانەکرد، تا مژدەدەر و ترسێنەر بن هاوڕێ لەگەڵ کتێبی ئاسمانیدا، بۆ ڕوونکردنەوەی حەق و ڕاستی، تا لەنێوان خەڵکیدا فەرمانڕەوایی و دادوەری ئەنجام بدات لەسەر ئەو شتانەی، کە بۆتە کێشەیان و ڕاو بۆچوونیان لەسەری جیاوازە، کەسیش جیاوازیی و کێشەی لەسەر بەرپا نەکرد، جگە لەوانەی ئەو کتێبانەیان پێ بەخشراوە (کە گاورو جولەکەن)، دوای ئەوەی بەڵگە و نیشانەی ڕوون و ئاشکرایان بۆ هات (کە قورئانە، ئینجا کێشە و دووبەرەکیان تێدا دروست بوو)، ئەمەش بەهۆی حەسادەت و ستەم کردنیانەوە (بۆیە پەیڕەوی حەق و ڕاستیان نەکرد)، ئەوسا خوا هیدایەت و ڕێنموونی ئیماندارانی کرد بۆ دۆزینەوەی حەق و پەیڕەوی کردنی لە نێوان ئەو مەسەلانەی، کە ئەوان کێشەیان لە سەری هەبوو، خوا ڕێنموونیی هەرکەسێک دەکات،کە بیەوێت و (شایستە بێت) بۆ ڕێگە و ڕێبازی ڕاست و دروست[2]).

---

[1]- عبدة، محمد، مشكلات القرآن وسورة الفاتحة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦-١٧.

[2] -عبدة، محمد، مشكلات القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٧.

بێگومان که بارودۆخەکانی مرۆڤ و مێژوو و جوگرافیا نەزانێ، نەزانێ کەی و چۆن یەکیان گرتووە و کەی و چۆن پەرتەوازە بوون، ئەو یەکێتییە چی بوو، کە لەسەری بوون و شوێنەواری ناردنی پەیامبەران چی بوو لە سەریان؟ هەر بۆیە محەمەد ڕەشید دەڵێ: مامۆستای پێشەوا تەفسیرێکی بۆ ئەم ئایەتە کرد، کە لە هیچ کتێب و تەفسیرێکی پێشوودا، بوونی نەبوو.[1]

نەسر حامد ئەبوزەید، لای ئەم هەنگاوانەی محەمەد عەبدە لە تەفسیری قورئان هەڵوێستەی کرد، داڕشتنەوەیەکی وردی بۆ ئەم پەیڕەوە خستەڕوو، کە دوو چاوگی زمانی سەردەمی هاتنەخوارەوەی قورئان و ڕێساویاسا و بزوێنەرە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکانی جیهان لە بەڕێوەچوونی مێژوودا[2]، جەختی لەسەر ئەوەش کردووە، کە دەقی قورئان لە تێگەیشتنی محەمەد عەبدەدا، بریتیە لە "بنیاتێکی زمانەوانییە و ڕێنماییە لە سەر ڕەوتێکی مێژوویی دیاریکراو، ئەو ڕەوتە دابڕاویش نییە، لەوەی توانای وەبەرهێنانی ڕەوتێکی لە دەرەوەی ئەم ڕەوتەدا هەبێ، بەڵام ئەو ڕەوتەی دووەمە، کە لە دەرەوەی چوارچێوەی مێژوویی، نابێ بەسەر تێگەیشتنە زمانەوانییەکەی سەردەمی هاتنی قورئاندا بسەپێنرێ".[3]

محەمەد عەبدە بەپشتبەستن بە عەقڵ، وەک یەکەم پێوەر بۆ تێگەیشتن لە قورئان، دەستی بەپڕۆژە تازەگەریەکەی کرد، ئەم پڕۆژە، کە ڕیشاڵەکانی لە بیروهۆشی ئەفغانیشدا دەبینرێ، ئەفغانی داوای دەکرد، کە تەفسیری قورئان پاک بکرێتەوە لەو زیادەڕەوییە ڕێزمانی و ئەفسانانەی پێیەوە لکاوە و فەرموودە ساختە و هەڵبەستراوەکان و بۆچوونە ساردوسڕەکانی فەقیهە لاساییکەرەوەکان.[4]

هەروەها ئەم ئامانجە دەبێتە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەی ئامادەباشی و پێشکەوتنی فیکریی ئەوروپییەکان لەگەڵ فیکری ئیسلامی بە چەند پرسیارێکی بێزارکەر و

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- ابوزید، القراءة الادبیة للقرآن: اشکالیاتها قدیما وحدیثا، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٢.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[4]- النیفر، حمیدة. الانسان والقرآن، وجها لوجه. بیروت، دمشق، دار الفکر المعاصر. ط١، ٢٠٠٠ز، ص ٥٨.

جیاواز، که پێویست بوو وەڵام بدرێتەوە[1]، یەکێک لە مەبەستەکانی محەمەد عەبدە هەماهەنگی کردنی بۆچوونی ئیسلام و فیکری هاوچەرخ بوو لە پرۆژە چاکسازیەکەیدا[2]، وەک حورانی دەڵێ: شەبەنگی ئارنست رینان لەسەرانی فیکری ئیسلامیی نوێ دوورناکەوێتەوە.

لێرەدا دەبێ هەڵوێستە بکەین لەو گفتوگۆ گەرمەی، کە لە نێوان محەمەد عەبدە و وەزیری دەرەوەی فەرەنسا میسیۆ هانۆتۆ ڕوویدا، کاتێ وەزیر گوتارێکی نووسی لەبارەی ئەوە، کە ئیسلام ئەوەندە لە پلەوپایەی مرۆڤ کەم دەکاتەوە و دەستەوستان و بێدەسەڵاتی دەکات؛ بەرامبەر ئەو پەرستراو و دروستکەرەی، کە پایەکی بێسنووری لە هەموو ڕوویەکەوە پێدەبەخشێ و لە هەموو کەموکوڕیەک بە دووری دەگرێ، بە پێچەوانەی مەسیحیتەوە، کە ئەوەندە پلەوپایەی مرۆڤ بەرز دەکاتەوە، کە نزیک دەبێتەوە لە پایەی خواوەندێتی.[3]

محەمەد عەبدە، زۆر بەگەرمی وەڵامی ئەم تۆمەتانەی دایەوە، بەوەی (ئیسلام بوو،کە کەسانی پەراوێزکراو و پێ پەتی بیابانەنشین و نەخوێندەوار و نەفام و دوور لە شارستانیی و پیشەسازیی و زانستیی، کردە کەسانی شاسوار لە هەموو بوارەکانی عەقڵ و زانستەکان و لەسەر کورسی دەسەڵات و سەروەری گشت جیهانی بۆ چەندەها سەدە دایناون، مێژوو شایەدی بەرزی وێژدان و عەقڵمەندیی و دۆزەوەی زۆر لە نهێنییە شاراوەکانیان بۆ دەدا، چەندین گەنجینەی زانستییان دەرهێنا و گەلانی ئەوروپا بۆ چەندین سەدە بە ڕۆشناییەکەی بەڕێوە چوون).[4]

عەقادیش، لە بارەی ئەم هەڵوێستە ئاڵۆزەی مەلانێی فیکریی دەڵێ: "وەڵامەکەی محەمەد عەبدە بۆ بیرمەند و فەیلەسوفەکانی ڕۆژئاوا، کاریگەرتربوو لە ناپاڵم و تۆپی دووڕهاوێژ، بەهێزتربوو لە وەڵامدانەوەی بەرگریکارانی ئەم سەردەمە لە

---

[1] – هەمان سەرچاوە، ص ٥٨ – ٥٩.

[2] – حوراني، الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٧٨.

[3] – عبدة، محمد. الاسلام بين العلم والمدنية، دمشق: دارالمدى. ط خاصة، ٢٠٠٢، ص ٢١.

[4] – هەمان سەرچاوە، ل ٤٨.

ئیسلام له بەرامبەر هێرش و ڕەخنەکانی مژدەدەران، چونکە گفتوگۆکان زیاتر پەیوەندیی بەدینەکانی تڕەوە هەبوو، بەڵام گفتوگۆکانی نێوان ئەفغانی و عەبدە لەگەڵ ڕینان و هانوتۆ پەیوەندیی بە فیکرێکی هاوچەرخ و متمانەدار بە دین هەبوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی فیکرێک، کە نە دان بە ئیسلام دادەنێ و نە بە غەیری ئیسلام، بەڵام بە پرسیارەکانی، دەیەوێ عەقڵ و ویژدانی مسوڵمان پەردەپۆش و سەرخۆش بکات، تا بزانێ کەسانی بێدار و بە متمانە بە دین و فیکری ئیسلامی بوونیان هەیە، تا وەڵامی بدەنەوە، پێشەوای مامۆستا عەقڵێکی پڕ و ڕۆشنبیر بوو لەو سەردەمەدا و خاوەنی متمانە و بەڵگەبوو).[1]

سەردەمی محەمەد عەبدە پڕ بوو لە گومان و پرسە عەقڵییەکان، لە بەرامبەر ئەو پاڵپەستۆیە بەردەوامە لەسەر ئیسلام وایکرد، کە ڕەوتی عەقڵانییەت تاکڕەو و زاڵ بێ بە سەر بیروبۆچوونی عەبدەدا و لە هەموو خوێندنەوە و شرۆڤەکانیدا بەسەریدا زاڵ بێ، بۆیە بۆ زانینی واتاکانی دەقەکان پەنای بۆ لێکدانەوەی موعتەزیلەکان برد، بەڵام سەرچاوەی لێکدانەوە و تەئویل لای عەبدە لەهی موعتەزیلە ئاڵۆزتربوو، وەک ئەبوزەید دەڵێ کە چاوگی عەبدە، موعتەزیلییەکی چەرخی نۆزدەبوو، هەوڵی دەدا لە لێشاوی بەرهەمی فیکری مرۆڤایەتی سوود وەرگرێ و بتوانێ گوڵچنێکی لێبکات، کە لەگەڵ دەقە بنچینەییەکەی و ژیار و ڕۆشنبیریی خۆیدا بگونجێ.[2]

ولهستێری ڕۆژهەڵاتناس ئاماژەی بە بوونی پەیوەندی لە نێوان محەمەد عەبدە و کەلەپوری موعتەزیلە کردووە، بەڵکو خوێندنگای عەبدەی بەنمونەی نوێی موعتەزیلە داناوە، کە لە گفتوگۆ و دەمەتەقێکانی پشت بە تەنز و ڕەخنە و دژایەتی لاساییکردنەوە دەبەستێ، کە لە قورئاندا سەرکۆنەکراوە.[3]

---

[1] – العقاد، محمد عبدة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٧.

[2] – بوزيد، القراءة الادبية للقرآن، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٤.

[3] – جولد تسيهر. مذاهب التفسير الاسلامي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٩١.

محەمەد عەبدە، تێڕوانینی تەفسیریی لە سەر ئەو شێوەی، کە لای موعتەزیلە بلورەی کردبوو وەرگرتووە، هەندێک لە هەڵوێستەکانی عەقڵانییەتی موعتەزیلەی لە تەفسیری هەندێک ئایەت بەکارهێناوە، زمانەوانی و زانستەکانی زمان لای موعتەزیلە ئامرازی سەرەکی تەفسیر بوون، زەمەخشەری ئەو پەیوەندییە عەقڵانییەی نێوان تەفسیر و زانستەکانی زمانی لە تەفسیری کەشافدا ڕوون کردۆتەوە، ئەو دەڵێ: تەفسیر زانستێکە پیاوێک دەتوانێ ئەو شووە و ڕەمەندە بکێشێ، کە لە دوو زانستدا باڵادەست بێ، ئەوانیش زانستی واتاکاریی و زانستیی بەیان بوون[1].

هەر بۆیە پشتبەستن بە عەقڵ بە تەنها و بە چوارچێوەکردنی بۆ خوێندنەوەی دەقی قورئانی وایکرد، کە محەمەد عەبدە پێی هەڵخلیسکێ و بکەوێتە چەندین هەڵەی زانستییەوە، کە هاوچەرخەکانی بەو هۆیەوە ڕەخنەیان لێگرتووە، ئەو دەرگایەی عەبدە کردیەوە، ڕێخۆشکەربوو بۆ ئەو خوێندنەوانەی دوای عەبدە، زیاتر زیادەڕەوی لە تێڕوانینی عەقڵانییەت بکەن، ئەمەش وایکرد ڕەسەنایەتی ئیسلام بتوێتەوە لە فیکری هاوچەرخدا[2]، چونکە لە ناو جەرگەی بەرگری لەخۆکردندا، جاریوایە بەرگریکار لە دووژمنەکەی نزیکترە لە خودی خۆشی.[3]

هەر بۆیە ئەلبرت حورانی، ئەم پرسیارە دەوروژێنێ و دەڵێ: ئایا محەمەد عەبدە، بێئەوەی هیچ مەبەستێکی هەبێ ئەم دەرگایەی کردەوە، تا بیروباوەڕی ئیسلام و ئیسلامییەکان هەموو لەناو شەپۆلەکانی داهێناوە نوێیەکان بخنکێنێ؟ ئەو دەیویست دیوارێک بەڕووی عەلمانییەت دروست بکات، بەڵام ئەوەی دروستیکرد پردێک بوو، کە عەلمانییەت پێیدا پەڕیەوە و یەک لە دوای یەک، هەموو سەنگەرەکانی داگیرکرد[4]، ئەم کەلێنانەش کە پەیدابوون، لە چوارچێوەی ئەو تێڕوانینە

---

[1]- الزمخشري، ابو القاسم محمود بن عمر، الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التاؤيل، القاهرة، دار الريان، ط٣، ١٩٨٧ز، ج١، ص٥.

[2]- حوراني، الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٠٠.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ١٧٩.

پەیدابوون، کە پێیوابوو دەبێ مسوڵمانان لێکدانەوەی دووبارە و نوێ بۆ شەریعەتەکەیان بکەن، کە لەگەڵ داخوازیەکانی ژیانی هاوچەرخ بگونجێ.[1]

دیارە ئەم تێڕوانینە بۆ لێکدانەوەی دەقی قورئان، بە سەر محەمەد عەبدەدا زاڵبوو، بۆیە هەنگاوەکانی لە لێکدانەوەکەی بەرفراوانکرد، لەمەشدا پشتی بە بەرژەوەندییەکان و مەبەستەکانی شەریعەت لە خوێندنەوە و تەفسیرکردنەکەیدا بەست، ئەم تێڕوانینە ڕەگ و ڕیشاڵێکی قووڵی لای فیقهی مالکی هەیە، کە لای شاتبی و کتێبی (موافقات)دا گەیشتە ترۆپک[2]، عەبدە ئەو ڕێسایەی بۆ لێکدانەوەی دەقەکانی قورئان بەکارهێنا، پێیوایە مەبەستی خوای گەورەیە لە ناردنی وەحی چاودێریکردن و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی مرۆڤایەتییە[3]، پێشیوابوو کە پێشخستنی تەفسیری عەقڵانی باشتر دەتوانێ خۆڕاگر بێ لە بەرامبەر پاڵەپەستۆی عەقڵ و زانستیی نوێ، بۆیە لە خوێندنەوەیدا بۆ قورئان زۆر لەو هەڵوێستانەی دەرکەوتن، کە جێی ڕەخنە و وروژاندنی هاوچەرخانی بوون، ئەوانەی کە دانیان بە زانایی و هۆشیاریی و نیازپاکی پێشەواش داناوە.

محەمەد زەهەبی، خاوەنی کتێبی (التفسیر والمفسرون) دەڵێ: پێشەوا سەربەستی تەواوی دابوو بە عەقڵی خۆی بۆ ڕاڤەکردنی قورئانی پیرۆز، بەڵام وا دەزانم لەو سەربەستیەدا دەخنکێ، چونکە ئەو لە فراوانکردنەکەی گەیشتۆتە ئاستی زیادەڕەویکردن.[4]

سەرەڕای دژایەتی زۆری محەمەد عەبدە بۆ لاسایی کردنەوەی مەزهەبی لە تەفسیری قورئاندا، هۆشداریی زۆری دەدا، کە نابێ قورئان بکرێتە دەلاقەی مەزهەبێکی بیروباوەڕی و عەقیدەیی ڕابردووان، یان لێکدانەوەی ئایەتەکان بە شێوەیەک، کە لەگەڵ تێڕوانینێکی مەزهەبێک بگونجێن، چونکە ئەمە بە

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٨٧.

[2]- دراز، عبدالله، الموافقات.

[3]- حوراني، الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٨٧.

[4]- الذهبي، محمد حسين. التفسير والمفسرون، بيروت، دار احياء التراث العربي، ط٢، ١٩٧٦م، ج٢، ص ٥٦٩.

لاڕێکردنی دەقەکانی قورئانە، کە لە ئامانجەکانی بە مەبەستی کەسی و مەزهەبی، دووری دەخاتەوە، ئەم ڕەوتە دەبێتە هۆی دوورخستنەوەی قورئان لەو مەبەستەی بۆی هاتووە، کە بە عەقڵ و بیروهۆشە سەلیمەکان بەتەواوی لێکبدرێتەوە.[1]

بەڵام عەبدە، کە قورئانی لە مەزهەبییەکان ستاندەوە نەیدایەوە عەقل سەلیمەکان، بەڵکو دایە دەستی ئەوانەی، کە دەقەکان بەشێوەی نمونەیی و خەیاڵی لێک دەدەنەوە، تا لەگەڵ عەقڵیەتی نوێی مرۆڤی سەردەم بگونجێ، کە عەقڵیەتێکە یەقین و دلنیایی و متمانەی لەدەستداوە و توانای باوەڕکردنی بە جیهانی نادیار و غەیب و موعجیزەکان نەماوە.

ئا لەم ئاڕاستەدا، پێویستە ئاماژە بە چەند هەڵەیەک بکرێ، کە محەمەد عەبدە تێکەوتووە بەهۆی پابەندی بە تێڕوانینێکی عەقڵی پەتی لە تەفسیرکردندا، وەکو لێکدانەوەی بۆ پێغەمبەرایەتی و موعجیزەکان و مەلائیکەکان و سیحر و ئیبلیس، هەروەها ئەو شتانەی، کە پەیوەندی بە جیهانی نادیار و غەیبەوە هەیە، کە هەوڵیداوە ئەم بوونەوەرانە لە زەین و هۆش نزیک بکاتەوە، کە لەگەڵ عەقڵ و زانست و گرێدانی هۆ بە هۆکارەکان بگونجێ، هەروا بۆچوونی تایبەتی لەبارەی چیرۆکەکانی قورئان، هەندێک لەوانەی ئەم بابەتەیان تاوتوێ کردووە، گوتوبانە مەبەستی عەبدە ئەوە بوو، کە ئەوە بسەلمێنێ کە قورئان کتێبێکی مێژوویی نیە، بۆیە گێڕانەوەی قورئان نابێ وەک دیکۆمێنتێکی مێژوویی سەیربکرێ، بەڵام ئەم ڕووداوە مێژووییانە لە قاڵبێکی ئەدەبی داڕێژراون، تا وانەکانی ئامۆژگاری و هۆشداری بدەنە خەڵکی.[2]

هەریەک لە تەها حسێن لە کتێبی "شیعری سەردەمی نەفامی" و محەمەد خلف اللە لە کتێبی "هونەری چیرۆک لە قورئاندا" لە سەر ئەم جیاکردنەوە لە دەقی قورئان و ڕەوتی مێژوویی بەڕێوە چوون.

---

[1] – شحاتة، عبدالله. الامام محمد عبدة بين المنهج الديني والمنهج الاجتماعي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر، ٢٠٠٠م، ص ١٣٤.

[2] – Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran، p١٢

ڕێسایەکی ترهەیە، کە ڕەچاوکردنی زۆر گرنگە لە تەفسیری قورئان: (ئاشکرایە کە قورئان لەسەدەی حەوتەم بۆ عەرەبە نەفامەکانی دوورگەی عەرەب دابەزیوە، جا هەر ئایەتێک لەگەڵ عەقڵ و زانست، بەریەککەوتنی هەبێ، ئەوە دیارە باسی ئاستی نەفامی و نەخوێندەواری ئەوسای عەرەب دەکات، کە دوور بوون لە هەموو عەقڵ و زانینێک، کەواتە ئەو ئایەتانە ڕەنگدانەوەی تێڕوانینی عەرەبە نەفامەکانن بۆ جیهان).[1]

محەمەد عەبدە، هەوڵیدا موعجیزەکان بەعەقڵ شی بکاتەوە، ئەو پێیوایە موعجیزە لە ڕووی عەقڵەوە مەحاڵ نییە، چونکە ڕوودانی ڕووداوێک، کە لەگەڵ ڕەوتی سروشتی ڕوداوەکان ڕێک نەکەوێ واتای ئەوەنییە، کە ئەم جۆرە ڕوودانە لە ڕووی عەقڵەوە مەحاڵ بێ.[2]

هەندێک پەڵپیان لەم بۆچوونە گرتووە و دەڵێن، کە واتای موعجیزە واتا جیاواز و پێچەوانەی ڕێساکانی سروشت بێ و لە سەروو وێنای عەقڵی مرۆڤایەتی بێ، بۆیە عەقڵ مافی ئەوەی نییە، کە حوکمی ئەوە بدا، کە ئایا موعجیزە مەحاڵە یان نا.[3]

قسەکردن لەسەر ڕەوتی محەمەد عەبدە لە تەفسیردا پێویستیەکی مەنهەجییە، کە ڕێخۆشدەکات بۆ قسەکردن لە هەوڵەکانی دوای خۆی، ئاشکرایە عەبدە ڕێی بۆ خوێندنەوە ئەدەبی و زمانەوانییەکانی قورئان کردەوە، پاشان گەشەی پێدرا و خوێندنەوەی شێوازیی لێدەرهێنرا، زەهەبی کە باسی ئاڕاستەکانی خوێندنەوەی کۆمەڵایەتی و شێوەی ئەدەبی دەکات، هەڵوێستە لە سەر ئەم جۆرە تەفسیرە ئەدەبییە کۆمەڵایەتییە دەکات و دەڵێ: ئەم جۆرە تەفسیرە پێشەوا محەمەد عەبدە

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل١٣.

[2]- عبدة، محمد، رسالة التوحيد. بيروت، دار الكتاب العربي، ١٩٧٧ز، ص ١١٩.

[3]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، القاهرة، مكتبة الشباب، ١٩٧٦ز، ص ٢٩٤-٢٩٥.

دایهێناوه و موعجیزەی ڕەوانبێژیی و ڕۆشنی واتاکانی و مەبەستەکانی قورئانی پێ دۆزیوەتەوە.[1]

پێش زەهەبیش، گۆڵدتسیهر ئەم ئاڕاستەی لای عەبدە تێبینی کردووە و لە بارەیەوە دەپرسێ:

ئەو هەڵوێستە چییە، کە ئەم مەزهەبە دەینوێنێت لە بارەی تێڕوانینی عەقیدەیی بۆ ئەم شێوازە ئەدەبییەی قورئان؟[2]، پاشان هەر خۆی وەڵام دەداتەوە و دەڵێ:

هەرچەندە ئەم خوێندنگایەی عەبدە زۆر جەخت لەسەربوونی موعجیزەی نائاسایی و ناوازە بۆ قورئان ناکاتەوە، لەگەڵ پارێزگاری وردیشی بۆ دەقە کەلەپوورییەکان، بەڵام هەر لە خولگەی مەزهەبی عەقڵ دەخولێتەوە، سەرەڕای ئەم بۆچوونەش، سوورە لەسەر ئەوەی دوانەکەوێ لە مەزهەبی سەلەفییە پارێزکارەکان لە داننان و پیاهەڵدانی جوانکاریی و ڕەوانبێژیی قورئانیی و ڕوونکردنەوەی ئەو پەیوەستی و یەکگرتوویی‌ەی نێوان بەشە جیاوازەکانی ناو سوورەتەکان، بەڵکو لەمەدا پێش زانا پێشینەکانیش دەکەوێتەوە و بەڵگەی زۆر و زەبەند بۆ ئەمە دەهێنێتەوە[3]، ئەوەتا محەمەد عەبدە هێرش دەکاتە سەر بۆچوونی پێشینەکان، لە بابەتی هۆکارەکانی دابەزینی سوورەتەکان، کە پێشینەکان ئایەتە یەک لەدوای یەکەکان لە یەکتر دادەبڕن و هەریەکەیان گرێدەدەن بەهۆکارێکی دابەزینی دوور لە یەکتر، بەمەش یەکەی هونەریی و جوانیی نێوان ئایەتە قورئانییەکان دەشێوێنن، عەبدە ئەم پیشە ڕەخنە لێدەگرێ و دەڵێ: یەکێک لە شتە سەیر و سەمەرەکانی گێڕەڕەوانی هۆکارەکانی دابەزین، ئەوەیە، ئەوان دێن کۆمەڵێک ئایەتی وابەستە و گونجاو و پێکداچوو لەگەڵ یەکتر لە گوتاری ئیلاهی لەتوپەت دەکەن و قورئان دەکەنە لەتوپەت، کە لە قورئاندا هەڕەشە لەم کارە کراوە، کە ئایەتەکان لێکدەترازێنن و لە یەکتریان دادەبڕن ﴿جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ﴾ [الحجر ۹۱]، بەڵکو

---

[1]- الذهبي، التفسير والمفسرون، سەرچاوەی پێشوو، ج۲، ص ٥٤٨.

[2]- جولد تسيهر. مذاهب التفسير الاسلامي، سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۷۲.

[3]- هەمان سەرچاوە و لا پەڕەی پێشوو.

جاریوایە لەڕستەکانی ناو یەک ئایەتدا، ئەم کارە دەکەن و بۆ هەر ڕستەیەک، هۆکارێکی دابەزین باس دەکەن، یان بۆ هەر ئایەتێک لە ئایەتەکانی بابەتێکی یەکگرتوو هۆکارێکی سەربەخۆ بۆ دابەزینی باس دەکەن.[1]

تۆژینەوە لە یەکێتی ناوخۆیی دەقی ئەدەبی بە گشتی و یەکێتی بابەتیی دەقی قورئانیی بەتایبەت، یەکێکە لە دەستکەوتەکانی ڕەخنەی سەردەم، هەرچەندە کەلەپووری ڕەخنەی ڕەسەنیش بۆ ئەمە زۆرە.[2]

سەبارەت بە یەکێتی بابەتی دەقی قورئانی، لەوانەیە خوێنەر ئەو هەوڵە زۆرەی لەبیر بێ، کە بورهانەدینی بوقاعی لە کتێبی "ڕشتەی مرواری لە پێکەوەگونجانی ئایەت و سوورەتەکان" (نظم الدرر في تناسب الآيات والسور)، بۆ سەلماندنی گونجان لە نێوان سوورەتەکانی قورئان لەسەر ئاستی بنیاتی گشتی قورئان داویەتی، دوای ئەوە بۆ سەلماندنی پێکەوەگونجانی چەند ئایەتێکی یەک لە دووی یەک سوڕەتدا، هەرچەندە هەندێکجار هەندێک لە نەگونجان و زیادەڕەویش لەو کتێبە دەبینرێ.

تێڕوانینی محەمەد عەبدە بۆ یەکێتیی بابەتی دەقی قورئانیی، زیاتر چەسپێنراوە و درکپێکراوە، بە تایبەتی بۆ واتای یەکبوونی مەعنەوی، لەوانەیە تەفسیری عەبدە بۆ سوورەتی فەجر بەڵگە بێ لەسەر واتای جوانی، کە دەقی قورئانی پێوە هۆگر دەکات و لەگەڵ تێڕوانینی گشتگیر بۆ گشت شتەکان دێتەوە.[3]

محەمەد عەبدە، خاوەن تێڕوانینێکی مرۆڤایەتی فراوان بوو، دەیەویست ڕوحی هەموو مرۆڤایەتی بە ئاماژە ئیلاهیەکان ڕۆشن بکاتەوە، عەقاد دەڵێ خانەدانانی مەسیحی پێشبڕکێیان بوو بۆ وانەکانی لە مزگەوتەکانی بەیروت کاتێ، کە دوور

---

[1]- رضا، محمد رشيد. تفسير المنار، تحقيق: ابراهيم شمس الدين، بيروت، دار الكتب العلمية، ط٢، ٢٠٠٥ز.

[2]- بكار، يوسف. بناء القصيدة في النقد العربي القديم في ضوء النقد الحديث، بيروت: دارالاندلس، ط٢، ١٩٨٣ز، ص٢٧٥-٣٦٢.

[3]- عبدة، محمد. تفسير القرآن العظيم، جزء عم، بيروت، القاهرة، دار ابن زيدون، ١٩٨٩ز، ص٩٠.

خرابۆوە بۆ ئەوێ، چونکە لە دەرسەکانیدا توانایەکی بەهێزی ئەویان دەبینی لە بارەی جێگیرکردنی مانای ئاینی لە دڵی مرۆڤدا، یەعقوب سەروف ئاوا ئەم هەستیارییە دەردەبڕێ و دەڵێ: ئەو ساتەی مامۆستای پێشەوا نێژرا، بیستم خوێندکارەکانی دەیانگوت، کە لەدەستچووی ئیسلام و مسوڵمانانە و لەوە زیاتریان نەدەگووت، بەڵام ئەو لەدەستچووی فیکر و زانست بوو، لە هەرکوێیەک بێ، ئەو لەدەستچووی هەمووانمان بوو.[1]

چارلز ئادامز پێیوایە محەمەد عەبدە، یەکێکە لە دامەزرێنەرانی ئیسلامی هاوچەرخ.[2]

هەروەها هاملتون جیب، دەڵێ ئەو شیکارە ورد و جوانەی، کە ئادمز بۆ عەبدە کردوویەتی، پاشان پوختەیەکی وردی، کە عەبدەی بە پێشەوای چاکسازان لە چوار خاڵدا دانا، لەو خاڵانەش دووبارە داڕشتنەوەی بناغەی بیروباوەڕی ئیسلامی لەژێر ڕۆشنایی فیکری نوێ[3]، جیب هەڵوێستەی لای هەوڵەکانی محەمەد عەبدە لە نوێکردنەوەی تیۆری تەفسیری قورئانیی کرد، کە بیرۆکەی مانەوەی تەواوی قورئان بەڵگەیە لەسەر بەهێز و تەوانای خوا، بەڵام نەوەی نوێی ئێستای مسوڵمانان پێویستیان بە زیاتر هەیە، پێویستیان بەوەیە، کە بۆیان بسەلمێنرێ هیچ شتێک لەم قورئانە هەڵە وکۆن نییە، بیروهۆشی زانستیی نوێیش هیچ کاریگەرییەکی نەرێنی لەسەر نەبووە، قورئان خستنەڕوویەکی تەواو و کۆتاییە بۆ بابەتەکانی بوونەوەر، چونکە ئەو کەسەی بەرگری لێدەکات، تەنیا بڵێ ئەوە گوتاری خوایە، بە پیت و وشە ڕوخاندوویەتی و بەرگری لێ نەکردووە، بۆیە پێویستە دووبارە قورئان تەفسیر

---

[1]- العقاد. محمد عبدة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٥٧-٢٥٩.

[2]- آدمز، تشارلز. الاسلام والتجديد في مصر، ترجمة: عباس محمود، القاهرة: لجنة دائرة المعارف الاسلامية،١٩٨١ز، ص٤.

[3]- جيب، هاملتون. الاتجاهات الحديثة في الاسلام، ترجمة: هاشم الحسيني، بيروت: دار مكتبة الحياة، ١٩٦٦ز، ص٦٠.

بکرێتەوە، لەو تەفسیرە نوێیەدا بە پوختی ئاماژە بە ڕاستەقینەی مادیی قورئان بکرێ لە جیاتی ڕاستەقینە ڕوحیەکەی.[١]

ئەو خاڵە گرنگەی هاملٹون هەستی پێکردووە ئەوەیە، کە دەزگای تەفسیری کۆن وەلانرا[٢]، بەڵام ئەو ڕەخنەیەکی تونديشی ئاڕاستەی عەبدە کردووە لە لێکدانەوەی هەندێ لە ئایەتە قورئانییەکان لە تێڕوانینی زانستیی نوێ، وەک تەفسیری جنۆکە بە میکرۆب، کە جیب پێیوایە ئەمە تەفسیر نیە وگاڵتەجاڕی و پێکەنیناوییە، وەک ئەو هەوڵانە دەچێ، کە ڕوهبانە مەسیحیەکان ویستویانە سفری تەکوینی تەوڕات، لەگەڵ چاخە جیۆلۆجیەکان ڕێکبخەن-، مسوڵمانە ڕۆشنبیرەکانیش تێڕوانینیان بۆ تەفسیرەکەی عەبدە، وەک تێڕوانینی ئێمەی ڕۆشنبیری مەسیحی و تێڕوانینی ڕوهبانەکانە، ئەم قۆناغە تەنیا قۆناغێکی بەرگریکردنی کورتە، تەها حسێنیش لەم خاڵە لەگەڵ هاملتۆنە و پێیوایە ڕەخنەکەی هاملتۆن بۆ عەبدە زۆر بەهێزە.[٣]

تەها حسین دەڵێ: تەفسیرەکەی محەمەد عەبدە قابیلی مانەوە و تەمەندرێژی نیە، چونکە عەبدە بۆ تەفسیری دەقەکانی قورئان پشتی بە تێۆرییەکانی زانستیی نوێ بەستووە، ئاشکرایە کاتێ پەرەسەندنی ڕۆژهەڵات بگاتە قۆناغی ئارام و جێگیری، خەڵکی وڵاتی ئێمە دووبارە دەگەڕێنەوە و بیر لە نزیککردنەوەی دین و زانست دەکەنەوە، بەڵام من پێموانییە ئەوە بەو شێوە سادەی، کە محەمەد عەبدە وێنای کردووە، ڕوو بدا، عەبدە هەرچەندە نیازپاک بووە، بەڵام ئەو بەڵگانەی، کە هێناویەتیەوە بوون بە دژی دەقە ئاینییەکان بەبێئەوەی هەستی پێ بکات.[٤]

لە بەرامبەر ئەم ڕەخنەی تەها حسین بۆ عەبدە، نەسر ئەبو زەید بە تێگەیشتنێکی ڕەخنەیی گەورە وەسفی کردووە لە بەکارهێنانی شێوازی ڕەوانبێژیی وەک مەجاز-

---

[١]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٣.

[٢]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[٣]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[٤]- حسین، طه. من الشاطیء الاخر، کتابات طه حسین بالفرنسیة، جمع وترجمة وتعلیق: عبدالرشید الصادق محمودي، القاهرة، المرکز القومي للترجمة، ط١، ٢٠٠٨ز، ص٤٣.

-metaphorو گێڕانەوەی ڕەمزییەت - -allegoryبە مەبەستی خستنەڕووی تەفسیرێکی عەقڵانی بۆ ئەوکردەوە و ڕووداوە ئیعجازیانەی، کە لە قورئاندا هاتوون، کە هەموو ئاماژەن بۆ چەند ئەفسانە و ئەندێشەیەک، وەک سیحر و دەستلێوەشاندن و لەم (گوشین و وێکهێنانەوە)، مەسی شەیتانی پێویستە وا تەفسیر بکرێ، کە ئەمانە چەند دەربڕینێکن عەرەب خوویان پێوەگرتبوو و باوەڕیان پێی هەبوو. هەروا عەبدە هاتنی فریشتە لە جەنگ و یارمەتیدانیان دژی کافران، پێیوایە ئەمانە تەنها دەربڕینێکە بۆ هاندان و بەرزکردنەوەی مەعنەوی).[1]

حورانی ئەم هەوڵە ئاڵۆزانەی عەبدە، لەم ڕەوتە زانستییەدا بەوە پوخت دەکاتەوە، کە هەموو هەوڵەکانی عەبدە لە هەموو نووسینەکانی گرتنی ئەو کەلێنە بوو، کە لەکۆمەڵگای ئیسلامیدا دەرکەوتبوو، تا ڕەگەکانی ڕەوشتی بەهێز بکات، بۆ ئەمەش تەنیا ڕێگایەکی کێشابوو ئەویش، کە ڕانەوەستاندنی ڕەوتی پەرەسەندن و نەگەڕانەوەبوو بۆ ڕابردوو، بەڵکو دانان بوو بە حەوجێی گۆڕانی بنەماکانی ئیسلام، ئەویش بەسەلماندنی ئەوە، کە ئەم گۆڕانکارییە نەک هەر ئیسلام مۆڵەتی پێداوە، بەڵکو بە پێویست و زەروریشی زانیوە، ئەگەر لەڕووە ڕاستەکەی تێی بگەین.[2]

بەمەش محەمەد عەبدە، لای هاملتۆن کەسایەتی عەقڵانی و دینداری لە خۆیدا کۆکردەوە و هەموو ئامانجی ئەوەبوو، کە ڕاستیەکانی ئیسلام لە ژێر تیشکی زانستیی نوێ بژێنێتەوە، وا لە ژیانی ڕەوشتی و کۆمەڵایەتی و فیکریی میسردا، ڕوحێکی نوێ پەخش بکات، کە ئەو ڕوحە نە هەوڵی ڕیشەکردنی ڕابردوو بدا و نە هەوڵی کۆپیکردن و ژیاندنەوەی کەلەپووری گشتگیری ڕابردوو بدا، بەڵکو دەبێ ئەم ڕابردووە، بکرێتە بناغە و ڕێسایەکی گشتی بۆ ژیان و فیکری نەتەوەیی و بنیاتنانی بە توخمە چاکەکان، کە ڕۆشنبیری عەقڵی ڕۆژئاوای گەشەکردوو، بەرهەمی هێناوە.[3]

---

[1] - Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran".p۲۰

[2] - حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة، سەرچاوەی پێشوو، ص۱۷۲.

[3] - جيب، هاملتون. دراسات في الادب العربي، دمشق، المركز العربي للكتاب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۷- ۳۸.

محەمەد عەبدە، کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر زۆرێک لە فێرخوازەکانی، لەوانەی لە تەفسیری قورئاندا شوێن هەنگاوەکانی کەوتن، لە پێش هەموویانەوە، محەمەد ڕەشید ڕەزا- ١٢٨٢/ ١٣٥٤ك – بوو، کە ئەرکی تەفسیری مەناری لە دوای مامۆستاکەی بە ئەستۆوە گرت، تا گەیاندیە ئایەتی ٥٢ی سورەتی یوسف، پاش ئەویش محەمەد مستەفا مەراغی شێخی ئەزهەر، کە زۆر شوێنەواری لەسەر تەفسیری قورئان بەجێهێشت[١]، هەردووکیان لە تەفسیردا شوێن پێی مامۆستاکەیان هەڵگرت، هەروەها دەبێ ئاماژە بە عبدالعزیز سەعالبی (١٨٧٤-١٩٤٤ز) بکەین، کە لە کتێبی ڕوحی سەربەستیی لە قورئاندا (روح التحرر فی القرآن)[٢] زۆر شوێنەواری محەمەد عەبدەی لە ڕەخنەگرتن و گۆڕانکاریی و کارلێک لەگەڵ داهێنراوە هاوچەرخەکان، بەڵام هەموو ئەمانە بەس نەبوون و قۆناغەکە پێویستی بە کەسێک بوو، پەیڕەوی گەشەکردنی ڕاستەقینە لە پەیڕەوی زمانەوانی لە تەفسیری قورئاندا چاوەڕێی کەسێک بوو، کە ڕەسەنایەتی و تازەگەری بەشێوەیەکی قووڵ کۆبکاتەوە، ئەو کەسەش شێخ ئەمین خوولی بوو، کە نەسر ئەبوزید ناویناوە پاڵەوانی نوێکردنەوە.[٣]

---

[١]- الذهبي، التفسير والمفسرون، سەرچاوەی پێشوو، ج٢، ص ٥٩١ - ٥٩٤.

[٢]- الثعالبي، عبدالعزيز. روح التحرر في القران، ترجمة: حمادي الساحلي، راجعه ووضع حواشيه: محمد مختار السلامي، بيروت: دار الغرب الاسلامي، ط١، ١٩٨٥ز.

[٣]- Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran".p٢٢

نمونەیەکی کرداریی لە تەفسیری محەمەد عەبدە:

ئاماژە بەوەکرا، کە محەمەد عەبدە ئارەزوویەکی زۆری هەبوو، کە تەفسیرێکی عەقڵانی بۆ ئیسلام بکات، تاکو ئەم تەفسیرە لە بەرامبەر پاڵەپەستۆی بەردەوامی عەقڵی مرۆڤایەتی هاوچەرخ خۆڕاگر بێ، هەروا ئاماژە بە بۆچوونە بەناوبانگەکەی لە بارەی چیرۆکەکانی قورئان کرا، کە قورئان بۆ ئامۆژگاری و پەندووەرگرتن هاتووە، نەک بۆ ڕوونکردنەوەی مێژوو، نە بۆ دژایەتی و ڕاستکردنەوەی بەشەکانی بیروباوەڕی پێشینان هاتووە[1]، گێڕانەوەکانی قورئان تەنیا بۆ پەند وەرگرتنە و ڕێنماییە، قورئان لەکاتی گێڕانەوەی چیرۆکی میللەتان، شتەجوانەکان ستایش دەکات و شتە ناشیرنەکان دەبێزرێنێ، لەو گێڕانەوانەش دەربڕینەکانی بەکارهاتوو لای دووێنراوەکان بەکاردێنێ، یان لەوانەی لێیانەوە دەگێڕدرێتەوە، ئەگەرچی لە ڕاستیشدا هەڵەبێ و ڕاست نەبێ، هەروەک ئایەتی ﴿**كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ**﴾ [البقرة ٢٧٥].

ئەم شێوازە زانراوە، ئێمە زۆر لە کتێب و دەقەکان لە ناو میللەتان دەبینین، کە باسی خواوەندەکانی خێر و شەڕ لە گوتار و نووسینەکانیان دەکەن، بێئەوەی کەس لەوان، باوەڕیان بەو ئەفسانە و خواوەند و هێزانە و شوێنەواریان هەبێ.

لە چوارچێوەی ئەم تێڕوانینە جیاوازە بۆ چیرۆکە قورئانییەکان، محەمەد عەبدە خوێندنەوەی خۆی بۆ چیرۆکی هاڕوت و ماڕوت و ئەوەی پەیوەستە بەم چیرۆکە لە دانان، یان ڕەتکردنەوەی سیحر دەکات، کە لە وێستگەی نەریتی زمانەوانی و گۆڕانکارە بەڵگەییەکان دەرچووە، لێرەدا هەندێک لە تەفسیرەکەی دەگوازینەوە، تا ڕەوتە زمانەوانییەکەی لە تەفسیری دەقی قورئانی بزانین و بزانین چۆن شتە شاراوە و غەیبەکانی لە زەین و هۆشی هاوچەرخەکان نزیک کردۆتەوە، عەبدە دەڵێ:

سیحر لە زۆرشوێنی قورئان باسکراوە، بەتایبەتی لە چیرۆکی موسا و فیرعەون و جولەکەکان، کە بمانەوێ لە ڕووی زمانەوانی لە سیحر تێبگەین، دەبینین کە سیحر

[1]- رضا، محمد رشید. تفسیر المنار، ج١، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٢٥.

لای عەرەب بە هەموو ئاکارێکی شاراوە و دووتارمایی دەگوترێ، بە واتای خەڵەتاندن و هەڵەکردن و چاوبەستەکی وگومڕاکردن و سەرلێشێواندن و سەرگەردانکردن دێ، بۆ وەسفی شتی زۆر جوانیش دێ، دەڵێن چاوێکی ساحر و ئەفسوناوییە، لە فەرموودەشدا هاتووە، کە هەندێک لە ڕەوانبێژی سیحر و ئەفسوونە[1]، سەحەر سێپەڵاکە، ڕیئە و سیش بە هەر شتێک گوتراوە، کە دروستکردنی ئاڵۆزیی و وردەکاریی و دیقەتی بوێ و شارەزای ئەو بوارە نەبێ، کەسی تر سەری لێ دەرنەچێ، ئەوانەی خوولیای جوانین چاوی جوان سیحریان لێدەکات، ئەوانی خوولیای ڕەوانبێژین، گوتاری پاراو سیحرە بۆیان، زۆربەی خەڵکی تر نازانن، کە دەردی ئەو خوولیا و ئاڵودانە چییە، چونکە سیحر ورد و شاراوەیە.

قورئان سیحری وەسف کردووە، کە خەیاڵکردن و ئەندێشەیە، کە چاوەکان دەخەڵەتێنێ، ﴿يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى﴾ [طه ٦٦].

هەروەها سیحری پەتک و گوریسی ساحیرەکان: ﴿سحروا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ﴾ [الاعراف ١١٦].

سیحر لای میسرییەکان بەفێرکردن بڕەوی پێدەدرا، مێژووش شایەدی ئەمەیە، میسریەکان بە زاناکانیان دەگووت ساحر، هەروەک بە موسایان دەگووت: ﴿وَقَالُوا يَاأَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ﴾ [الزخرف ٤٩].

ئەم دەقانە ئەوە دەگەیەنن، کە سیحر یان فێڵ و تەڵەکە و تەلیسمە، یان زانستێکی شاراوەیە و تەنیا هەندێ خەڵک بنەماکانی دەزانن و زۆربەیان نایزانن، هەر بۆیەش ناویان ناوە سیحر، چونکە هۆکارەکەی شاراوەیە، یەکێك لەجۆرەکانی سیحر کاریگەریی دەروونی هەندێ کەسە لە دەروونی کەسانی تر، مێژووناسان دەڵێن ساحیرەکانی سەردەمی فیرعەون پشتیان بە جیوە دەبەست بۆ جوڵاندنی پەت

[1]- بوخاری بە ژمارە (٥٧٦٧) و ئەبو داودبە ژمارە(٥٠٠٧) و ئیبن حبان بە ژمارە (٥٧٩٥) لە عبدالله- کوڕی عومەرەوە گێڕاویانەتەوە.

وگوریسەکان لەسەر شێوەی ئەژدیها، بۆیە جوڵەی پەتەکە وەک ئەژدیها خەیاڵی بوو[1]، هەروەها ئەوانەی، کە شارەزان لە کارتێکردن لە دەروونی خەڵکی هەندێ وشە و دەستەواژەی نامۆ بەکاردێنن، خەڵک پێیوایە ئەمانە ناوی دێو و درنج و شەیتانەکانن، کاتێ بانگ دەکرێن، ئامادە دەبن و ژێر بار دەبن بۆ ئەو کەسەی بانگی کردوون، ئەم جۆرە وەهم و بانگەشانە کاریگەرە لەسەر دەروونی خەڵکی، کە بە ئەزموون ساغ بۆتەوە، ئیدی خەڵک بێ خواستی خۆیان گوێڕایەڵی ساحیرەکان دەبن، هۆکەشی بیروباوەڕی کەسە واهیمە بووەکەیە، کە ئەو کەسە عیفریتەکانی لەگەڵە وگوێڕایەڵی دەکەن و ئەو تریاکی تەلیسم و شوێنەوارەکە دەزانێ، ئەم بیروباوەڕە بەد و خراپە وا لە دەروون و ڕوحی واهیمەدار و ویست لاواز و ساویلکە و خۆشباوەڕەکان دەکات، کە بە تەواوی ڕادەستی ویستی ساحیرەکە دەبێ، ئا ئەمەیە، کە ئاپۆڕای خەڵک وا لێدەکات گوێڕایەڵی ساحیرەکان بکات و ساحیرەکان دەڵێن بۆ ئەمە شەیتانەکان و ڕوحی ئەستێرەکان یارمەتیان دەدەن.[2]

موتەکەلیم و زانایانی عەقیدە و بیروباوەڕ و تەفسیر کارو فەقیهەکان ڕاوبۆچونیان جیاوازە لە بارەی سیحرەوە و ئەو فەرمان و حوکمانەی سەر سیحر، هەندێکیان دەڵێن وەک موعجیزە و کارێکی نائاساییە و جیاوازیی نێوان سیحر و موعجیزە ئەوەیە، کە سیحر پێویستی بە فێربوون هەیە و بەکردنی و گوتنی تەلیسمەکە، کردارەکە دووبارە دەبێتەوە، بەڵام موعجیزە کەس ناتوانێ فێری بێ و دووبارەش نابێتەوە.[3]

---

[1]- الجصاص، ابوبكر. احكام القرآن، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٨٦ز، ج١، ص ٤٣.

[2]- رضا، محمد رشيد. تفسير المنار، ج١، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٢٥.

[3]- الجصاص، ابوبكر. احكام القرآن، ج١، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤١- ٤٩.

ئەمین خوولی و ڕابەرایەتیکردنی پێشەنگەکان

لە ناو هەموو خوێندکارەکانی ئەمین خوولی، تەنیا شوکری عەیاد توانی وێنایەکی ڕەخنەیی ورد، بۆ شێوازی زانستیی مامۆستاکەی بکات و پایەی لە نێوان پێشەنگانی هزر و ڕۆشنبیرانی عەرەب، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بکاتەوە.

دوای داننان بەوەی، کە ئەمین خوولیش لقێکە لە درەختی محەمەد عەبدە و جۆگایەکە لەو کانییە[1]، شوکری ویستی بیسەلمێنێ، کە خوولی جیاکراوە بوو لە هاوتەمەنانی لە هزرمەند و ڕەخنەگران؛ (لەکاتێکدا هەریەک لە تەهاحسێن و عەباس عەقاد و محەمەد حەسەنێن هەیکەل و ڕافعی.... هتد، وایان بە باشزانی لە بواری ئەدەب و تۆێژینەوەی وێژەیی سەرەتای تازەگەری دەست پێبکەن، کەچی نەوەی ڕابردوو هیچ خۆی بە قەرزداریان نازانێ و تەنیا لە تێکەڵکردنی ڕۆشنبیری عەرەبی و یەکێک، یان زیاتر لە ڕۆشنبیری وڵاتە ئەوروپییەکان پشتیان پێدەبەستێ، بەڵام ئەمین خوولی تاقانە بوو لە ناو هاوتەمەنانیدا، کە وەکو پێویست توانی ڕەسەن بێ، تاقانەبوو لە پایەداربوونی لە کەلەپووری نەوەی ڕابردوو، کە خێر و باشییەکانی پەرەپێدا و ناکامەکانی بۆ تەواوکردن و هەڵەکانی بۆ ڕاستکردنەوە و هەوڵی گەیشتن بەو ئومێد و بڕیایانەیدا، کە ئەوان پێڕانەگەیشتن پێی بگەن، ئەو لە جیاتی ئەوەی پێیەکی لە ناو ڕۆشنبیری میسر و پێیەکی لە ناو ڕۆشنبیری ئەوروپادا بێ، ئەوەی هەڵبژارد، کە هەر دوو قاچەکانی لە ناو ڕۆشنبیری وڵاتەکەی دانێ و بە چاوەکانی بۆ ڕۆشنبیریی ئەوبەری ئەوروپاش بڕوانێ، ئەگەر لە بەروبوومەکەیان شتێکی بەباش و پێویست و تەواوکار زانی، بە پێی پێویست بیچنێ و تێکەڵ بە ڕۆشنبیری وڵاتەکەی بکات).[2]

ئەم جۆرە لێوەرگرتنە دڕێژ و ڕێژەییە، بەڵگەی ڕۆشنە لە سەر کرۆکی هەڵوێستی فیکریی و ڕەخنەیی ئەمین خوولی.

---

[1]- عياد، شكري. الرؤيا المقيدة، دراسات في التفسير الحضاري للادب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٨ز، ص ١٦٦.

[2]- عياد، شكري. الرؤيا المقيدة، دراسات في التفسير الحضاري للادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٦.

خوولی له ساڵی (١٩٢٠ز) له خوێندنگای قەزای شەرعی دەرچووە، پاشان لە کونسوڵخانەکانی میسر لە بەرلین و ڕۆما کراوە بە پێشنوێژ[١]، ئەمەش وایکرد فێری هەردوو زمانی ئەڵمانی و ئیتاڵی بێ و پەنجەرەکانی عەقڵی بە ڕووی ئاسۆی نوێی زانستەکانی مرۆڤایەتیدا کردۆتەوە و لە ناو ناخی کەسایەتی ئەودا، دەمەتەقێیەکی کارایان وروژاندووە و بۆتە ئاوێتەی دوو چەشنی پێکهاتەی ڕۆشنبیری؛ ڕۆشنبیرێکی ئاسایی ڕەسەن، کە بە بەرچاو ڕوونییەکی شارەزا و وردبین لە چوارچێوەیدا گەشتی کرد و بە خوولیا و ئارەزوییەکی زۆرەوە بۆ نوێکردنەوەی ئەم ڕۆشنبیرییە ڕەسەنە و سەلماندنی دۆستایەتی و گوێڕایەڵی لە چوارچێوەی ئاسۆی زانستێکی نوێ و ڕۆشنبیرییەکی تازەوە بۆی دەڕوانی لە تەمەنێکی پێگەیشتوو و بیرێکی گەیشتوو و هۆشیاریەکی قووڵ بە خود و بە توانا لەسەر هەڵبژاردنی هزر و پەیڕەوە گونجاوەکان، لەم پێکهاتە کۆکراوەش، کەسایەتیەکی پارێزکار و لە هەمانکاتدا ڕۆشنبیرێکی هاوچەرخ پێکهات، کە بە شێوە گوتارە سەلەفیەکەی سەرسامی دەکردی و بە تواناشبوو لەسەر ڕازیکردنی عەقڵت، کە دەتبینی لە لێکۆڵینەوە زانستییەکانی تۆێژینەوەی پتەو و مەحکەم و پەیوەستی مەرجەکانی لێکۆڵینەوەی زانستی ئەکادیمی بوون.[٢]

ئەمین خوولی بە تامەزرۆییەکی زۆرەوە بۆ نوێبوونەوە و تازەگەریی لە ڕەگ و ڕیشاڵی ڕۆشنبیری ئیسلامی چووە ناو ژیانی ڕۆشنبیری، دروشمەکەی ئەوەبوو کە پێیوابوو: یەکەم کاری هەر نوێکاریەک تێگەیشتنی کۆن دەکوژێ، هەرچەندە ئەم لێکۆڵینەوەمان بۆ تۆێژینەوەیە لە هەوڵەکانی ئەمین خوولی لە بواری تێڕوانینی تەفسیری قورئاندا، بەڵام ئەم وێنەیە بەبێ تیشک خستنەسەر بوار و هەوڵەکانی تری مامۆستا لە بواری نوێکردنەوەدا، سەرناگرێ، چونکە بابەتی نوێکردنەوەی گشتگیر زاڵبوو بەسەر عەقڵ و قەڵەمی مامۆستادا، کتێبەکەی کە ناوی: (پڕۆگرامی

---

[١]- طبانة، بدوي. سوانح واراء في الادب والادباء. لونجمان، مكتبة لبنان، ناشرون، الشركة المصرية العالمية للنشر. ط١، ١٩٩٧ز، ص ٨٥.

[٢]- عياد، شكري. الرؤيا المقيدة، دراسات في التفسير الحضاري للادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٧.

نوێکردنەوە لە ڕێزمان و ڕەوانبێژی و تەفسیر و ئەدەبدا) بەڵگەیە لەسەر ئاڕاستە فیکریەکەی، هەروەها پەرتوکی: (نوێکەرەوان لە ئیسلامدا)، ئەم دوو کتێبانە ڕەنگدانەوەی ڕەسەنایەتی و ڕۆچوونی بیرۆکەی تازەگەریی لە بیر و کەسایەتی خوولی-دا دەردەخەن.[1]

ئەبوزەید دەڵێ: (خوولی گرنگیدا بە چەسپاندنی میتۆد و پەیڕەوی تازەگەریی لەسەر تێڕوانینەوەی زمانەوانی و ڕەوانبێژی و تەفسیر و ئەدەب، ئەو پێیوابوو بووژانەوە و هەڵسانەوە و ڕێنیسانس، هەمیشە - هەروەک مێژوو سەلماندوویەتی- لەم چەشنە نوێبوونەوەی هونەرەکان و ئەدەبەوە دەستپێدەکات، خوولی پێیوابوو ئەم نوێبوونەوەی هونەرەکان و ئەدەبەکان مەرجێکی بنچینییە بۆگەشەکردنی هۆشیاریی و فیکریی و جوانکاریی لای گەلی میسر تابتوانێ بگاتە بووژانەوە و ڕێنیسانسێکی ئیسلامی گشتگیری ڕاستەقینە).

سەبارەت بە نوێکردنەوەی تێڕوانینی تەفسیری قورئان لای خوولی، لەو گوتارە بەناوبانگە بە ناوی مادەی تەفسیرەوە بڵاویکردەوە، بیرۆکە بنچینەییەکانی بلورەی کردبوو، ئەم گوتارەی لە (دائرة المعارف الاسلامیة)دا بڵاوکردەوە، پاشان لە کتێبی "پڕۆگرامی نوێکردنەوە لە ڕێزمان و ڕەوانبێژی و تەفسیر و ئەدەبدا"، دووبارە بڵاوی کردەوە، هەر لەوێ بەشێکی پڕ بەهای لەسەر چەمکی تەفسیر و چۆنێتی گەشەکردن و دامەزران و ئاڕاستەکان و چەشنەکانی نووسی، پاشان تێڕوانینی تایبەتی خۆی لە ژێر ناوی تەفسیری ئەمڕۆ خستبووەڕوو، ئەمەشی لە وێستگەی پەڵێکی بنچینەییەوە، لە بۆچونێکی محەمەد عەبدەی مامۆستایەوە دەستپێکرد، عەبدە پێیوابوو مەبەستی هەرەگرنگ و سەرەکیترین لە تەفسیردا ئەوەیە، کە ڕەنگدانەوەی ڕێنمایی و میهرەبانی قورئان بێ، حیکمەت و فەلسەفەی شەرع لە بیروباوەڕەکان و ڕەوشتەکان و فرمانەکاندا ڕوون بکاتەوە.

---

[1] - Abu-Zayd,Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" p۲۲

ئەم مەبەستە لای خوولیش هەر چەند گرنگە، بەڵام مەبەستی یەکەمیش نییە بۆ زانستیی تەفسیر، بەڵکو مەبەستێکی تر هەیە، کە لەم مەبەستە لە پێشتر وگرنگترە، مەبەستێکە هەموو مەبەستەکانی تر، لەوەوە چڵ وپڕپیان کردووە، بۆیە دەبێ پێش هەموو مەبەستێک بەدی بهێنرێ، ئەویش ئەوەیە، کە قورئان پێش ئەوەی هەر شتێک بێ، یەکەم و بەرزترین و گەورەترین کتێبی عەرەبییە و کەلەپورە ئەدەبییە گەورەکەی عەرەبە و ئەو کتێبەیە، کە نەمری بەزمانی عەرەبی بەخشیوە و قەوارەی عەرەبی - وەک نەتەوە و زمان- پاراستووە و لەگەڵ خۆی نەمری کردووە، ئەم سیفەتەی قورئان تەنیا کەسی عەرەبی دەیزانێ، ئەگەر مسوڵمانیش نەبێ، یان ڕاوبۆچوونی چەپ و ڕاستیشی هەبێ، تا ئەو هەست بە عەرەبایەتی خۆی بکات، جا بیەوێ، یان نا، سەنەم پەرست بێ، یان جولەکە و مەسیحی، یان مسوڵمان، ئەو بەهەستی عەرەبایەتی پلەوپایەی ئەو کتێبە لەناو زمانی عەرەبیدا دەبینێ، بێئەوەی هیچ پەیوەندییەکی بەلایەنە دینییەکەی قورئان هەبێ، یان هەواڵەکانی بەڕاست بزانێ و باوەڕی پێ هەبێ.[1]

بەم تێڕوانینەوە عەرەبی ڕەسەن، کە ئەم کتێبە بەنرخە دەخوێنێتەوە و لە ڕووی ئەدەبیەوە لێی دەتوێژێتەوە، هەروەک چۆن زانایانی ڕێزمان دەقە ڕەسەنە ئەدەبییە بەپێزەکان دەتوێژنەوە، ئەم تـوێژینەوە ئەدەبیـیە شـوێنەوارێکی گەورەی هەیە، هەرچەندە ئەم توێژەرانە مەبەستیان ئەوە نییە، ڕێنمایی دینیشی لێوەرگرن و سوود لە ناوەرۆکەکەی ببینن، بێئەوەی باوەڕیشیان بەوە هەبێ، کە ئەم دەقە پیرۆزترین دەقە، بەڵکو بە سەلیقە و چێژی زمانەوانی و ڕێزمان و ڕەوانبێژی هەست بەو بەرزی و جوانییە دەکەن، جا هەر دین و بیروبۆچوون و تێڕوانینێکیان هەبێ.[2]

---

[1]- الخولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٠٣.

[2]- هەمان سەرچاوە ، ل ٣٠٤.

نەسر حامد ئەبو زەید، ئەم بۆچوونەی مامۆستاکەی ڕۆشنتر دەکاتەوە و دەڵێ: ئەمین خوولی، کە پێیوایە ئەم بۆچوونە تاکە تێڕوانینە، کە بتوانێ ڕاڤەی ئیعجازی قورئان بکات، بەڵگە و پاڵپشتیشی بۆ ئەمە ئەوەیە، کە عەرەبەکان قورئانیان قبوڵکرد، بەم هۆیەشەوە هاتنە ناو ئیسلامەوە، چونکە درکیان بەوەکرد دەقی قورئانی، دەقێکی ئەدەبی و ڕەوانبێژی زاڵە و بە سەر هەموو دەقەکانی تری مرۆڤەکاندا، کەواتە عەرەب لەبەر ڕێز و سەرسامیان بە قورئانەوە و هەڵسەنگاندنیان بەوەی، کە قورئان دەقێکی ئەدەبی وایە، کە بەسەر هەموو دەرهاویشتەکانی دەقی ئەدەبی مرۆڤایەتی زاڵە، بڕوایان هێنا، هەر بۆیە دەبێ میتۆد و پەیڕەوی ئیستاتیکی دەقی قورئانی، هەموو تێڕوانین و میتۆدەکانی تر بداتە پاش و پێشەنگی هەموویان بێ، جا ئەو میتۆدانە میتۆدگەلێکی لاهوتیی و دینیی بن، یان فەلسەفی بن، یان ڕەوشتی و تەسووف بن، یان فیقهی و شەرعی بن.[1]

لە شوێنێکی دیکە ئەبوزەید دەڵێ: کە دەڵێین قورئان دەقێکی هونەری عەرەبییە ئەوە ناگەیەنێ، کە کتێبێکی پیرۆزی دینی نییە، بەڵکو واتای ئەوەیە، کە بەم لایەنە هونەریەی قورئان، کاریگەریی لەسەر مسوڵمان و نامسوڵمان بەجێدێڵێ، ئەویش بەجیاکراوە ئەدەبی و تایبەتمەندییە هونەرییەکانی، کە لە هەموو دەقەکانی تر جیا دەکرێتەوە، ئەو جیاکردنەوە و تایبەتمەندییەی قورئانە، کە پێشینەکان ناویاننناوە موعجیزەی قورئان.

خوولی لە خوێندنەوە و تەفسیری ئەدەبیی قورئان، لە دەرچونگە و وێستگەیەکی زمانەوانییەوە، دەردەچێ و تەفسیری قورئانیش هەر لەو ڕوانگەیەوە دەکات و دەڵێ: (ئەمە وانەی ئەدەبییە بۆ قورئان لەم ئاستە هونەریەدا، بێ گەڕانەوە و گوێدان بە هیچ تێڕوانینێکی دینی، ئەمە ئێمە و نەتەوەی عەرەب و ئەوانەی تێکەڵی عەرەبن، پشتی پێدەبەستین، مەبەستی یەکەمە و پێویستە پێش هەموو مەبەستەکانی تر بکەوێ، پاش ئەم مەبەستە ئەدەبی و زمانەوانییە، با هەر کەسێک بێ و مەبەستی تری شەرعی و یاسایی و بیروباوەڕی و ڕەوشتی و چاکسازیی کۆمەڵایەتی، جگە لەمانەی لێوەرگرێ،

[1] - Abu-Zayd,Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" p٨

بەڵام کەس ناتوانێ لەهیچ یەکێ لەو مەبەستە پلەدوانە تێبگا، تا مەبەستی پلەیەک، کە تۆژینەوەی زمانەوانی و ئەدەبی قورئانە نەکرێ و تێی نەگا، ئەم تۆژینەوە پلەدوانەش بنیاتی خۆیان لەبەر ڕۆشنایی ئەودا، بە شێوەیەکی دروست و تەواو نەکەن، ئەم تۆژینەوە زمانەوانییە ئەدەبییە ئەمڕۆ ناودەنێین تەفسیر، چونکە ناتوانین مەبەستەکانی قورئان بەیان بکەین و لە واتاکانی تێبگەین، بەبێ بوونی ئەو تەفسیرە).[1]

لێرەدا عفت شەرقاوی و شوکری عەیاد پەڵپیان لە خوولی گرتووە لەمەدا، کە خوولی درککردنی موعجیزەی قورئانیی لەسەر ڕەگەزی عەرەب کورت هەڵێناوە. خوولی دەڵێ: (وەک تەنیا عەرەب دووێنراوبن بەم گوتارە نەمرە و ئەم پەیامە جیهانییە! ئەمەش وا دەکات، کە ئەمە موعجیزەی هەموو مرۆڤایەتی نییە، چونکە گەڕان بە دوای واتاکانی قورئان بەشێک نییە لە چەمک و تەفسیری ئەدەبی، بەڵام لە ڕاستیدا گرنگیدان بەواتا و ناوەرۆکی قورئان بەشی جەوهەری و هەرەگرنگی ڕەوانبێژی و ئەدەبی قورئانە)[2].

هەر لەم بارەوە، شوکری عەیادیش دەڵێ: (هەر ئەوەندە بەس نییە، کە لێکۆڵەر بێ لە دەستەواژە و دەربڕدراوەکانی دەقە ئەدەبییەکە و ڕەوانبێژییەکەی بکۆڵێتەوە و هەوڵ و کۆششی خۆی بۆ زانینی بەها و سەنگینی واتا مرۆڤایەتیەکانی بدا، بەڵکو دەبێ کار بکات، کە ئەو هۆشیاریی و بێداریی و شارەزاییەی ئەم دەقە بە خەرمانی زانستی مرۆڤایەتی، لە بارەی دەروونی خودی خۆی و بوونەوەرەوە بخاتەڕوو).[3]

هەروەها خوولی لە نوێکردنەوەی تێڕوانینە تەفسیرییەکەی پێشنیاز دەکات، کە قورئان تەفسیرێکی بابەتییانەی بۆ بکرێ، کە جیاواز بێ لەو ڕیزبەندیی و ڕیزکردنەی پێشینان بۆ لێکدانەوەی قورئان، کە بە ڕیزبەندی سورەتەکان و ئایەتەکان لێکیان داوەتەوە: (قورئان بە بابەتی و پرسەکان ڕیزبەند نەکراوە، وەک

---

[1]- الخولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٠٤.

[2]- الشرقاوي، عفت. الفکر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٠٣.

[3]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، القاهرة، دار الشروق،١٩٨٠ز، ص١٠.

لە کتێبە عەقیدەیی و فیقهیەکانـدا ئەو ڕیزبەنـدیەکراوە، قورئـان بە پـێچەوانەی ئەمـانەیە، دەبینـی بـابەتی زۆر نمـایش دەکـات و هـیچ کامیـانی لە یەک شـوێن کـۆنەکردۆتەوە، هەمـوو بابەتەکـان لە هەمـوو قورئانـدا پەخشـکراون و لە یەک جیاکراونەوە).

بـۆیە بە تێڕوانینـی جـزم و سـوورەتەکان تێگەیشـتنی وردت دەسـت نـاکەوێ، درکی دروستی واتاکانیشی نـاکەی، دەبـێ ڕاڤەکـاری قورئـان ئەو بـابەتە لە هەمـوو جـزم و سـوورەتەکان کۆبکـاتەوە، تـا بتـوانێ لەم کـۆکردنەوە سـەرەتا بەکۆتـاییەوە گرێبـدا و ئەوجـار لە مەبەسـتی بـابەتەکە تێبگـا[1]، نمـونەی ئەمەش قورئـانخوێن ناتوانێ، کە لەسەرەتای سـوورەتی بەقەرە بگـا، تـا پەیوەسـتی نەکـا وگرێـی نەدا بە سەرەتای سوڕەتی موئمنونەوە، ئەم لە جزمی یەکەم و ئەو لە جزمـی هەژدە، کەواتە تێگەیشتنی کۆی بابەتەکە، بە خوێندنەوەی گشت دەقەکانی دەبێ، تا بە وردی واتـا ورد و دروسـتەکانی بزانـێ، بەتـایبەتیش ئەم لەیەکتـر دووربـوونە، کە لە نێـوان ئایەتەکانی قورئاندا هەیە).[2]

بێگومان ڕیزبەندی و بنیاتی قورئـان، کە ئێسـتا لەبەردەسـتمانە، وەک ڕیزبەنـدییە مێژوویەکەی یەکەم جـار نیـیە لە ئـایەت و سـورەتەکانی، کـۆڕای زانایـانی تەفسـیر لەسـەر ئەوەیە، کە ڕیزبەنـدی قورئـان بەم چـۆنێتیەی ئێسـتای بەفەرمـانی پێغەمـبەر (درووەدی خـوای لەسـەر) بـووە، بەڵام ئەم ڕیزبەنـدیە زانایـانی تەفسـیری قەدەغە نەکردووە، کە قورئان بە قورئان تەفسیر بـکەن، بەڵکـو کـارلێکی گەورەی قورئـان لەسەر دەروونی مرۆڤـایەتی لەسـەر ئەم ڕیزبەنـدییە تەواوبـووە، ئەبـو زەیـد ئامـاژەی بەوە کردووە، پوختەی قسەکانی دەڵێ: (لە شـێخ خـوولی چـاوەڕوانکراو بـووە، کە قورئان لەسەر شێوەی ڕیزبەندی و بنیاتی ئێستای بخوێنێتەوە و تەفسـیر بکـات بەبـێ

[1]- الخولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٠٥.
[2]- هەمان سەرچاوە، ص ٣٠٦.

گەڕانەوە بۆ چۆنێتی ڕیزبەندییە مێژوویی‌یەکەی، چونکە بەم شێوە دەقی هەرەپیرۆز و پاراوی هونەریی پیرۆزی عەرەبیە).[1]

ئەبو زەید پێیوایە تێڕوانین و ڕۆشنبیری وبیروهۆشی خوولی، کە زانستیی ئوسولی فیقە و بابەتیبوونی بەسەریدا زاڵبوو، کە ئایەتەکانی سەر بابەتێک لە بابەتەکان کۆبکرێنەوە، پاشان بەڕیزبەندی مێژوویی قۆناغەکانی مەککی و مەدەنی ڕیزبکرێن، پاشان کرداری تەفسیرکردنە بکرێ، ئەمە میتۆدێکە ناتوانرێ لە پایەی کەم بکرێتەوە، لە لێکدانەوەی قورئان و بابەتەکانی فیکر و بڕوا و ڕەوشت و کۆمەڵناسی پەیوەست بە قورئان، بەڵام ئەوە جوانترین میتۆد نییە لە تۆژینەوەی قورئان، وەک دەقێکی ئەدەبی).[2]

هەرچەندە ئەم ئاڕاستەکردنەی ئەبوزەید جوانە، بەڵام دەشکرێ بپرسین: ئایا خوولی کاریگەریی ڕۆژهەڵاتناسانی قورئانیی لەسەر بووە، کە بە پێویستی دەزانن دووبارە، ڕیزبەندی بۆ قورئان بکرێتەوە و بەشێوازە دروستەکەی ڕیز بکرێتەوە، کە دەتوانێ شێوەی چۆنێتی دامەزرانی ئیسلام و کۆمەڵگای ئیسلامی بە خوێنەر ببەخشێ، ئەو کارە گران و سەرسامکەرە، کە تێدۆڕ نۆڵدەکەی ئەڵمانی پێیهەڵساوە و خووليش وەک خۆی دەڵێ خوێندوویەتیەوە، وا دیارە هەردوو هۆکارەکە، کاریگەرییان لەسەر شێوازی بیرکردنەوەی خوولی هەبووە.[3]

هەر لەبارەی کاریگەریی ڕۆشنبیری ڕۆژئاوا لەسەر بیرکردنەوەی خوولی، پێویستە هەڵوێستەیەکی ڕەخنەگرانە بکەین لەبارەی ئەوەی، کە ئەحمد محەمەد سالم لەبارەی خوولیەوە گوتویەتی: (بەدڵنیایی پێیوایە تەفسیرە نوێکەی خوولی هەر گواستنەوەی بیردۆزەی پەرژێن (هێرمینۆتیکا)یە، ئەمەش بۆ ملکەچکردنی دەق بۆ عەقڵ[4] چونکە

---

[1]- ابوزيد، نصر حامد. القراءة الادبية للقرآن: سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٩.

[2]- هەمان سەرچاوەی پێشوو و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- نولدکە، تیودوور. تاريخ القرآن. ترجمة: جورج تآمر وآخرين، بيروت، بدون اسم الناشر، ط١، ٢٠٠٤ز، ص XVI

[4]- سالم، احمد، محەمەد. الاسلام العقلاني: تجديد الفكر الديني عند امين الخولي، القاهرة، رؤية للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٩ز، ص١١١.

خـوێنەری دەق، بەتـایبەت دەقـی ئەدەبـی لای خـوولی پێویسـتە، کە ئەو دەقە بە تەفسیرەکەی و چۆنێتی تێگەیشتنی هەمەڕەنگ بکات، چـونکە ڕادەی تێگەیشـتنی ئەو لەو دەقە، ئاستی فیکریـی وکەسـایەتی ئەو دیـاری دەکـات و ئاسـۆی عەقڵـی دەسـت نیشان دەکات، کە سەردەکێشێ بۆ واتا و تێگەیشتنی دەقەکە وکۆنترۆلکردنی دەقەکە، ئەم بوارەش لای خوولی، زیاتر پەیوەستە بە لایەنی زمانەوانی لەگەڵ لایەنی دەروونـی بـۆ داهێـنەری دەقە ڕەسـەنەکە، کە لەمەدا وای بـۆ دەچـم، کە خـوولی کـاریگەریی فەیلەسوفی ئەڵمانی شیللر ماخر (١٧٦٨-١٨٣٤ز)ی لەسەربوو بێ).[1]

پاشـان سـالم، پـوختەی بۆچـوونی ئەم فەیلەسـوفە لە نەسـر ئەبـو زەیـدەوە دەگـوازێتەوە (کە لێکـدانەوەکەی لە سـەر ئەو بنچینـە وەسـتاوە ، کە دەق بـریتیە لە ناوەندێکی زمانەوانی، کە بیروهۆش و تێڕوانینـی بێـژەر و نووسـەر دەگـوازێتەوە بـۆ خوێنەر، لێرە ئەو ئاماژە بە هەموو زمانەکە دەکات، کە دەقەکەی پـێ نووسـراوە، لە لایەنی دەروون و خودی نووسـەریش، ئامـاژە بە بیـر و هـزری دانەر و داهێـنەرەکە دەکـات، پەیوەنـدی لە نێـوان ئەم دووانە-زمـان و هـزری داهێـنەر- لای شـلێرماخر پەیوەنـدییەکی دیـالیکتیکی جەدەلیـیە، جـا هەر چەنـدە دەقەکە کـۆنتر بـێ وکـاتی بەسەردا بڕوا، ئەوەندەش نامۆتر دەبێ لای کۆمەڵگا و وردە وردە پەیوەنـدیی نێـوان خەڵکی و دەق، کە لە یەکەمجاردا تێککگەیشتن بوو، دەبێتە تێک نەگەیشتن.

بۆیە پێویستە زانست و هونەرێک هەبـێ، کە هەمـوو جـارێ ئەو ناتێگەیشـتنە و خراپ تێگەیشتە، لە سەر دەقەکە لاداتەوە و لە خەڵکی بگەیەنێتەوە، شلیر مـاخر بـۆ ڕوونکـردنەوەی بنچینەکـانی تێگەیشـتن، باسـی هەردوو لایەنەکەی دەق دەکـات، لایەنی زمان و لایەنی دەروونی خـودی نووسـەرەکەی، کە پێویسـتی بە ڕاڤەکـاری قورئانێکی کارامە هەیە، کە واتای دەقەکە لێکبداتەوە، بۆ ئەمەش ڕاڤەکاری قورئان پێویستی بە دوو بەهرە هەیە:

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٢.

١- بەهرەی زمانەوانی.

٢- توانای تێگەیشتن و خوێندنەوەی سروشتی دەروونیی مرۆڤەکان.[١]

ئەبو زەید لە شیلرماخەرەوە دەگوازێتەوە: (بەهرەی زمانەوانی بە تەنها بەس نییە، چونکە مرۆڤ ناتوانێ درک بە چوارچێوەی بێسنووری بە تەنها لە زمانەوانییەوە بکات، هەروەها بەهرەی ناسینی سروشتی دەروونی مرۆڤایەتیش بە تەنیا بەس نییە، چونکە مەحاڵە سروشتی مرۆڤەکان تەواو و کامڵ بێ، هەر بۆیە پێویستە پشت بە هەردوو لا ببەسترێ).[٢]

دیارە ئەو ڕوونکردنەوانەی، کە ئەبو زەید لە سەر تیۆری لێکدانەوەی ماخر گرنگن، بەڵام ئەم ڕوونکردنەوانە ئەوە ساغ ناکەنەوە، کە خوولی هیچ پەیوەندیی وکاریگەرییەکی ماخری لەسەر بێ، بەڵکو هەر ئەبو زەید خۆی دەڵێ خوولی لە نووسراوەکانی هەرگیز باسی ئەو تیۆریەی نەکردووە، ئەو تۆمەتەش، کە ئەحمد سالم ئاڕاستەی خوولی کردووە لەسەر ئەوە بنیاتی ناوە، کە خوولی لە نێوان ساڵان (١٩٢٣-١٩٢٧ز)دا، لە ئیتالیا و ئەڵمانیا ژیاوە و هەردوو زمانی ئیتاڵی و ئەڵمانی زانیوە، بۆیە سروشتی و ئاساییە، کە تیۆرییەکەی ماخری تاوتوێ کرد بێ، کە ئەو تیۆریەش بناغەدانەری تەفسیرکردنی ئەدەبیە بۆ دەقەدینی و شاکارە ئەدەبییەکان.[٣]

بەڵام ئەم پێزانینانەی سالم نابێتە بەڵگەی ئەم پەیوەندییە و تەنیا قەبڵاندنە، چونکە خودی خوولی ئەمەی نەگوتووە، خۆ ئەگەر بە نزیکی بابەت و پێکچوون بێ، ئەوە تیۆریەکەی خوولی لە هزر و بۆچوونی لێکدەرەوەی ئەڵمانی جوهان سیملر (١٧٢٥-١٧٩١ز) نزیکترە، ئەم پیاوە پێیوایە، کە گرنگترین کار لە پیشەی هێرمینۆتیکا ئەوەیە، کە ڕاڤەکار و شارەزای ئەو شێواز و زمانە بێ، کە ئینجیلی پێ نووسراوە، بەشێوەیەکی گونجاو و ورد لەگەڵ ئاگاداربوون لەو بارودۆخە

---

[١]- ابوزيد، نصر حامد. اشكاليات القراءة وآليات التأويل، المغرب: المركز الثقافي العربي، ٢٠٠١ز، ص٢٠.

[٢] - هەمان سەرچاوە، ل٢١.

٣- سالم، احمد. الاسلام العقلاني: تجديد الفكر الديني عند امين الخولي. سەرچاوەی پێشوو، ص١١٣.

مێژوونووسەی، کە ئینجیلی تێدا نووسراوە، هەروەها لەم ڕۆژدا مرۆڤ دەتوانێ، کە لەسەر ئەم بابەتانە بدوێ، بەشێوەیەک لەگەڵ ئالۆگۆڕی سەردەم و بارودۆخەکاندا، بگونجێ.[1]

ئەم تێۆریە زۆر بە بۆچونەکەی خوولی دەچێ، کە شارەزابوون بە مانای پراگماتیکی وشەکان هەروا شارەزابوون لە سیاقی گشتگیری ورد بە پێویست دەزانێ، کە ناوی ناون دوو بارودۆخەکە؛ بارودۆخی مادی و بارودۆخی مەعنەوی، واتە ئەو بارودۆخە مێژوونووسەی، کە دەقەکەی تێدا دەرکەوتووە، وەک سیملر دەڵێ، ئەمەش هەر قەبڵاندنە و پشتڕاستکراوە نییە.[2]

پوختەی دەرەنجامێ، کە خوولی پێگەیشتوە ئەوەیە، کە پێشنیازی کردووە قورئان بابەت بابەت تەفسیر بکرێ، هەموو ئایەتەکانی پەیوەست بە بابەتەکە کۆبکرێنەوە، پاشان بەپێی هاتنی مێژووییان لە مەککی بۆ مەدەنی ڕیزبکرێن، ئەمە وا دەکات زانینی تەفسیر و تێگەیشتنیان ئاسان بێ، بەڵام ئەم میتۆدە پێویستی بە دوو هەنگاوی پێشتر هەیە:[3] یەکەمیان دەرەوە و دەوروبەری قورئان، دووەمیش ناو دەقی قورئان.

هەنگاوی یەکەم: تۆێژینەوە لە ئەوەی لە دەوروبەری قورئانە، کە ئەوانیش دوو جۆرن، تۆێژینەوەیەکی تایبەت و نزیک لە قورئان، ئەوەیە، کە ئەم قورئانە بەبیست و سێ ساڵ هاتووە و هەر بە پەرش و بڵاوی ماوەتەوە، پاش چەند ساڵ لەمە لەچەند بارودۆخ و خولێکی جیاواز کۆکراوەتەوە، ئەم نووسینەوە و کۆکردنەوە کاتێکی ویستوە و کێشەی زۆری هاتۆتەڕێ، چۆن ئەم خوێندراوە لەگەڵ گەشەکردنی زمانی عەرەبی هەڵیکردووە، کە لەدوای بەجیهانیبوونی بانگەوازی ئیسلامی لەگەڵ خۆی هێنا، ئەمانە چەند لێکۆڵینەوەیەکن لە هۆکارەکانی دابەزین و

---

[1]- جاسبر، دايفيد. مقدمة في الهرمنيوطيقا، ترجمة: وجيه قانصو، الجزائر: الدار العربية للعلوم/ناشرون. منشورات الاختلاف، ٢٠٠٧ز، ص١٠٧.

[2]- خولی، امين. مناهج تجديد في النحو واللغة والتفسير والادب، القاهرة، دار المعرفة، ١٩٦١ز، ص ٣٠٦.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٧.

کۆکردنەوە و خوێندنەوە و جۆرەکانی ئەم زانستە، کە بەزانستەکانی قورئان (علوم القرآن) ناسراوە.[1]

ئەم جۆرە نووسراو و لێکۆڵینەوانە زۆر پێویستن، تا لە دەقەکان تێ بگەین، ئەمە هەر لە کۆنەوە هەستی پێکراوە، ئەوەتا سیوتی، کە لە (٩١١ک) مردووە دەڵێ: (کتێبە ناوازەکەی (اتقان فی علوم القرآن) تەنیا پێشەکی و ڕێخۆشکردنێکە بۆ تەفسیرە گەورەکەی سیوتی، کە لە دەیان موجەلەددا نووسیویەتی و ئێستا کورتەی ئەو تەفسیرە چەندین موجەلەدە بە ناوی – الدر المنثور-).[2]

پاشان خوولی، ئاماژە بۆ هەوڵەکانی نۆڵدەکە، دەکات لە کتێبی "مێژووی قورئان" (تاریخ القرآن)، کە سەرەتای دەستپێکردنی پرۆژەیەکی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتناسی فیلۆلۆژییە لە بارەی دەقی قورئان، کە لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و گرنگی کردووە و چەند زانا و توێژەرێکی لێوەشاوەی ئەڵمان، وەک شفالی و زیمون و برجستراشر بەشداریان تێدا کردووە.[3]

هەروەها خوولی باسی ئەوە، دەکات ئەم پرۆژە هەرچەندە کرایە عەرەبی، بەڵام ڕێی لێگیرا بڵاو بکرێتەوە، هەرچەندە ئەم هەوڵە پشتگیر و بەهێزکەری توێژینەوە کۆنەکان بوو لەو بوارەدا، بەڵێ گیانی هەڵاوێردن و ڕەخنەگرتنی تێدایە، ئەم بابەتە زۆر پێویستە بۆ زانستی تەفسیر بە پێی میتۆدی پێشنیازکراو[4]، جا هەر کەسێ لە زانستی قورئان شارەزا نەبێ نابێ، کە دەست بۆ تەفسیرکردنی قورئان دڕێژ بکات، تا بە شێوەیەکی ئەدەبیی و ڕەوانبێژیی دروست تێی بگات.[5] عەیاد ئەم ئاماژە

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٨.

[2]- السیوطي، جلال الدین. الاتقان في علوم القرآن، تحقیق، محمد قیسیة و محمد اشرف الاتاسي، الامارات العربیة، مؤسسة النداء ٢٠٠٣ز، ج ٤، ص٤١٤.

[3]- نولدکە، تیودور. تاریخ القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص .XI

[4]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٠٩.

[5]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

وردەی شێخەکەی گەڕاندۆتەوە بۆ لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسییەکان لە بارەی قورئانەوە، کە دەڵێ: ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە ڕێگایەکی تایبەتیان هەیە، کە لەسەر دوو پایە بنیاتنراوە، پایەی یەکەم مادام قورئان لە ماوەی بیست و سێ ساڵدا دابەزیوە، لەم ماوە بابەت و شێوازەکەی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بە پێی گۆڕانی بارودۆخی دابەزینی.

پایەی دووەم: قورئان داڕێژراوی محەمەدە، محەمەدیش زۆر لە بیرۆکە و هزر و بۆچوونەکانی جولەکە و مەسیحیەکانی کۆکردۆتەوە، کە ئەم دینانە لە دوورگەی عەرەبی بڵاوبوون، هەندێکیشی لە شاعیرانی نەفامی وەرگرتووە[1]. هەر بۆیە ئەم ڕۆژهەڵاتناسانە ناگەڕێنەوە سەر مێژووی چۆنێتی تۆمارکرانی قورئان، بەڵام ئەم لێکۆڵینەوانە بەشێکن لە هەوڵەکانیان لە بارەی قورئانەوە، ئەوان کە لە قورئان دەکۆڵنەوە، هەر بەشێک لە قورئان دەگێڕنەوە بۆ ئەو سەرچاوانەی، کە پێیانوایە محەمەد قورئانی لێوەرگرتوون).[2]

پاشان عەیاد، کارادی ڕۆژهەڵاتناس وەک نمونە باس دەکات، کە ئەو ڕۆژهەڵاتناسە لە بارەی مادەی جەنەت لە ئیسکلۆپیدیای ئیسلامی گوتوویەتی: پێدەچێ بیرۆکەی غوڵام و کەنیزە و حۆری و مێردمندالان، لە جەنەت لە هەندێ لەو وێنە و ئەیقۆنە مەسیحیانەوە وەرگیرا بێ، کە لەو سەردەمەدا بڵاوبوو، لەو سەردەمە لە ناو کەنیسەکان وێنەی فریشتەکان کێشراوە، محەمەد وایزانیوە ئەمانە حۆری و غیلمانن.[3]

هەموو ئەوەی ڕابورد، بەشی یەکەم بوو لە هەنگاوی یەکەم لە بنەماکانی خوولی بۆ زانینی تەفسیری قورئان.

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص۲۰.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

بەشی دووەم: تۆێژینەوە لەو بارودۆخە مادی و مەعنەویەی، کە قورئانی تێدا دابەزی، ڕوحی قورئان و شێواز و ئاخاوتن وگوتارێکی عەرەبییە، ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾[1] **[الشعراء ١٩٥]**.

تێگەیشتن لە مەبەستەکانی وا دەخوازێ، کە هەمووی ڕابنوێنرێ، هەموو ئەو بارودۆخ و دەوروبەرە عەرەبیە بوونی هەبێ، هەموو ئەمانە هۆکاری تێگەیشتنن لە قورئانی عەرەبی ئاشکرا و مووبین[2]، ئەم بارودۆخە و دەوروبەرە، ڕابردوویەکی لەمێژینە و مێژوویەکی ناسراو و ڕژێمێکی کۆمەڵایەتی بنەماڵەیی و تیرەگەری و کاروبارێکی فرە لقی هەیە، کە بە دەوروبەری مەعنەوی دەناسرێ، واتە هەرچی ژیانی مرۆڤایەتی ئەم شارستانییە پێ پایەدار دەبێ، بوونی واجب و فەرزە و هۆکارگەلێکی زەروورین؟ بۆ تێگەیشتن و زانینی تەفسیری ئەم قورئانە عەرەبییە ئاشکرایە.

ئاشکرایە خوولی، لە چوارچێوەی ئەم دوو دەوروبەرە مادی و مەعنەوییە، داوای تۆێژینەوە لە دەقی قورئان دەکات لە ڕەوتێکی گشتگیردا، ئەم دوو دەوروبەرە هەموو لایەنەکانی دینیی و کۆمەڵایەتی و مێژوویی و ڕۆشنبیری ڕەوتەکە لەخۆ دەگرێ، خوولی هەستی بە گەورەیی ئەم سپاردە کردووە، بۆیە دەڵێ: (زۆر نییە بۆ قورئان، کە لە هەموو ئەم بوارانە بکۆڵینەوە، چونکە قورئان نوێترین و گەورەترین ڕاسپاردەی ئاسمانە، کتێبەکانی تر چەندین چاخ بەسەر هاتنیاندا تێپەڕیووە و ئەو بارودۆخانەی تێیدا هاتوون، زۆربەی لەبیرچۆتەوە، زمانەکانی کە پێیهاتوون مردووە و چۆتە مۆزەخانە، کەچی دەبینین ئەو کتێبانە باسی هەر مردوو و زیندوویکیان کرد بێ، باسی هەر ڕووداو و و زانینێکیان کرد بێ، هەموویان یەک بە یەک تۆێژینەوەیان لەسەر کراوە و فەرهەنگ و فراوانگەی گەورە و دریژیان بۆ دانراوە، کە هەرچی لە بارەی ئەو کتێبانە نووسرا بێ لەو

---

[1]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣١٠.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

فەرهەنگانە نووسراوە، ئەمە بێجگە لە تۆێژینەوەی مێژوویی و ئەدەبی و دینی و یاسایی و کۆمەڵایەتی قوڵ و بەراوردکاری).[1]

جۆری دووەم لە تۆێژینەوەکان، سەیرکردن و وردبونەوەیە لە خودی قورئان. ئەمەش میتۆدی چەسپێنراوی تۆێژینەوەی دەقی قورئانە لای خوولی، کە هەنگاوە میتۆدیەکانی لە چوارچێوەی هەستکردن بەگرنگی سیستم لەناو بینای زمانەوانیدا کردووە.

هەنگاوی یەکەم وردبوونەوە و سەیرکردنی موفرەدات و وشە و دەستەواژە و دەربڕدراوەکانە، لەمەشدا دەبێ چاودێری دیاردە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکان بکرێ و کارکەرانی ژیاری ئوممەت و هەرچی بە دەستەواژە عەرەبییەکان نمایشکراوە. زۆر هەڵەیە یەکێ بێ، ئەم دەربڕدراوانەی ئەم دەقە ئەدەبییە لە دەرەوەی ئەم چوارچێوەی پلە بەپلەیە و ئەوگۆڕانکاریەی، کە بە سەر ژیانی ئەم دەربڕدراوانە لەمێژووی ئەم دەربڕدراوانە هاتووە، تێ بگەن.[2]

ئەمین خوولی گرانی ئەم داواکاریەی دەزانی و دەیزانی، کە بەجێهێنانی لە ڕۆشنبیریەکدا زەحمەتە، کە خاوەنی فەرهەنگی ئەوەندە فراوان نییە کە ئەم مەبەستە بێننە دی، ئەو چاودێرییە واتاییە بۆ دەستەواژەکان لە کاروانی مێژووییاندا بوونی نییە، بۆیە ڕەخنەیەکی تۆند ئاڕاستەی زانایانی پێشین دەکات لە نووسینی فەرهەنگەکانیان، دەڵێ: (گەورەترین فەرهەنگمان (لسان العرب)ە، کە بەڕێگەی بڕین و پێوەلکاندن نووسراوە، چەندین دەقی بەسەرچووی تێدایە، کە چاخی خاوەنەکانیان دوورکەوتۆتەوە، هەروەها قاموسی موحیت، کە گوشراوی چەند ڕۆشنبیرییەکی جیاواز و لێکجودایە، لە فەلسەفە و بابەتی عەقڵی و نوژداری و پیشەیی و دینی و بیروباوەڕی).[3]

---

[1]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣١١.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٣١٢.

[3]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣١٣.

هەر بۆیە ڕاڤەکاری قورئان ناچارە، کە ئەو مادەی دەیەوێ تەفسیری بکات، دەبێ بەدواداچوونی بۆ بکات، تا واتا زمانەوانییەکەی لە دەستەواژەکانی تر جیا بکاتەوە، پاشان پلە بە پلە بە واتاکانی ئەم بابەتەدا بێ لە قۆناغەکانی مێژوودا و لە ڕیزبەندی ئەمەدا، پشت بەگومانی زۆرینە ببەستێ، پێشینەکان بەسەر دوای ئەواندا هەڵبژێرێ، تا متمانەی بەکارەکەی هەبێ و واتایەکی زمانەوانی هەڵاوێردە بۆ دەستەواژەکە بدۆزێتەوە.[1]

دوای ئەو هەنگاوە زەحمەتەی جیاکردنەوەی واتا زمانەوانییەکان لە واتای چەمک و زاراوەکان، کە باسمان کرد لە میتۆدی ئەمین خوولی، هەنگاوی دووەم بریتییە لە گەڕان لە دوای ئەو واتایانەی بۆ دەربڕاوە قورئانییەکە لە ناو خەڵک باون و بە کاردەهێنرێن، کەواتە هەنگاوی لێوردبوونەوەی دەربڕدراوەکان بە تەنیا ناچار نییە بە بەکارهێنانی زمانەوانیان لە دەرەوەی دەقدا[2]، بۆیە دەبێ تویژەری ڕاڤەکاری قورئان، بەدواداچوون بۆ دەربڕاوەکانی قورئان بکات و بزانێ لای خەڵک بە چ واتایەک بەکاردێن، لەم بەدواداچوونەشدا بگاتە دەرەنجام و ئاکام، ئایا دەربڕدراوەکە بەدرێژایی چاخە جیاوازەکان و بۆنە هەمەڕەنگەکان، هەر بۆیەک واتا و تێگەیشتن بەکارهاتووە؟ ئەی کە دەرەنجامەکە پێچەوانە بوو، ئەو واتا و تێگەیشتنە هەمە چەشنانە چین، کە لە چاخە مێژوویی و بۆنە جیاوازەکان ئەم دەربڕاوە قورئانییەیان بۆ بەکارهێنراوە؟، بەمەش ئەم واتایانە دەبنە ڕێنمایی و پردێک لە نێوان واتا زمانەوانییەکان و واتا زاراوەیی و بەکارهێنراوەکانی دەربڕینە قورئانییەکە[3]، جا کە ڕاڤەکاری قورئان، هەردوو ئاستەکەی فەرهەنگی و بەکارهێنراوی دەربڕینەکەی زانی، هەنگاوی سێیەم دەیگوازێتەوە بۆ تێبینیکردنی

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو

[2]- ابوزید، نصر حامد. القراءة الادبية للقرآن: اشكالياتها قديما وحديثا، سەرچاوەی پێشوو، ص١٥٠.

[3]- خولی، امین. مناهج تجديد في النحو واللغة والتفسير والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣١٣- ٣١٤.

دەستەواژە لێکدراوەکان، بۆ ئەمەش پشت بە زانستە ئەدەبییەکانی ڕێزمان و ڕەوانبێژی و... هتد، دەبەستێ.[1]

نابێ لەو هەنگاوانە واتێبگەین، کە گەیشتن بە ڕێزمان مەبەستە مەزنەکەیە، بەڵکو واتا ڕێزمانییەکەش ئامراز و هۆکارێکە بۆ ڕونکردنەوە و بەیانکردنی واتا و دیاریکردنی ئاڕاستەکانی، پاش ئەمەش تێڕوانینی ڕەوانبێژی بۆ ئەو دەستەواژە لێکدراوانە نابێ ئەو تێڕوانینە وەسفیە بێ، کە مەبەستە بۆ چەسپاندنی دەستەواژەیەکی ڕەوانبێژی دیاریکراو، یان بەکارهێنانی ئایەتێک لە بواڕێک لەبواڕەکانی ڕەوانبێژی، بەڵکو هەر ئەو تێڕوانینە ڕەوانبێژییەیە، کە تێڕوانینە هونەرییە ئەدەبییەکەیە، کە جوانکاری و وشەسازی لە شێوازی قورئانیدا ڕادەنوێنێ و ناسنامەی ئەم جوانکارییە ڕۆشن دەکاتەوە و بەشەکانی بەچێژێکی لێهاتووانە نمایش دەکات، ئەمە تایبەتمەندییەکانی لێکدراوە عەرەبییەکان و شێوازە قورئانییەکان شەفاف و زەلال و ڕوون دەکات، تا جیاکەرەوە تایبەتیەکانی لە ناو کەلەپوری عەرەبیدا بزانرێن.[2]

بەلای کەمەوە، لایەنێکی تاقانەیی و ناوازەیی دەقی ئەدەبی بۆ ڕێگەیەکی جیاکراوە لەبەکارهێنانی زماندا دەگەڕێتەوە [3]، کەواتە ئەمین خوولی لەسەر لێواری شێوازی هزر و بیر وەستابوو، مستەفا ناسف گوتەنی دەیەویست لە ئاسۆی شێواز هەڵوێستە بکات[4]، ئەم دەربڕینە وردە بەڵگەیە لەسەر ویستێکی شاراوە،کە لە هزرکردنێکی زۆر و لە فەلسەفە و ڕەوانبێژی زمان سەرچاوە دەگرێ، ناسف ئەم ئاکامە ڕوونتر دەکاتەوە و دەڵێ:

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل٣١٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٣١٤-٣١٥.

[3]- عياد، شكرى. اللغة والابداع، مباديء علم الاسلوب العربي، القاهرة، انترناسيونال برس، ط١، ١٩٨٨ز، ص٦٠.

[4]- ناصف، مصطفى. اللغة والبلاغة والميلاد الجديد، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥٧.

٣- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

خوولی کتێبێکی لەسەر ئەبو عەلا هەبوو بەناونیشانی (بۆچوونی من لەسەر ئەبوعلا)، هەموو بەریەککەوتە هزرییەکانی موعەری تێدا ئامارکردبوو، بەدواداچوونی وردیشی بۆکردبوون و دەیزانی ئەو بەریەککەوتنانە واتای قوولیان هەبوو لە عەقڵی موعەری دا، هەر بیری لەو واتایە دەکردەوە، تا گەیشتە ئەوەی ئەم بەریەککەوتنە، تەنیا لە چوارچێوەی هزرەکان نییە، بەڵکو دەبێ لە چوارچێوەی زمانی موعەری شاعیریشدا لێی بکۆڵرێتەوە[1]، خوولی هەر لە هەوڵدابوو تا وشە نهێنییەکەی لای موعەری دۆزیەوە، کە ئەم وشە لای هەموو تۆێژەرانی شیعری موعەری نەزانرابوو، چونکە ئەوان هەر خەریکی لایەنی عەقڵی و هزری و فەلسەفی موعەری بوون و ئاوڕیان لەلایەنی زمانەوانی نەدابۆوە، خوولی پێیوابوو تەنیا تێڕوانینی لایەنی فەلسەفی و پشتگوێخستنی لایەنی زمانەوانی، کەموکوڕیەکە لە ئەرکەکانی خانەی ئەدەبی.[2]

خوولی دەیویست بگاتە ئەو دەستەواژە کلیلانەی،کە بوێریان دابوو بە مەعەری، کە لە هەموو بواڕە ڕەوشتی و کۆمەڵایەتی و فەلسەفییەکان بەئازایەتیەکی لەڕادە بەدەر قسە بکات[3]، ناسف دەڵێ دوای دۆزینەوەی ئەم دەستەواژە کلیلانە، هەڵوێستی کۆتایی خوولی ئەوە بوو، کە شێوازی فرە ئاڕاستە بگرێتەبەر بۆ دۆزینەوەی وشە کلیلەکان.[4]

ئەو واتا بەکارهێنراوانەی لە هەرکتێبێک، کە بمانخوێندبایەوە کۆدەکردەوە لە هەمەجۆری و تاقانەییدا، ئەمەش دەیگەیاندە کرۆکی وانەی ئەدەب.[5]

عەیاد دەڵێ: تۆێژینەوەکانی خوولی لەسەر ڕەوت و خوێندنگای ڕۆمانسی بلورەی کردبوو[6]، هەر لەو چوارچێوەش خوولی ڕەوانبێژی و زمانەوانی و ئەدەبی

---

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- ناصف، مصطفى. اللغة والبلاغة والميلاد الجديد، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥٧.

[4]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[5]- هەمان سەرچاوە، ل ١٥٨.

[6]- عياد، شكرى. اللغة والابداع، مبادىء علم الاسلوب العربي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٥.

ئەدەبی لەلایەکەوە، گرێدان لەگەڵ تەفسیری قورئان لەلایەکی تر، کاتێ تێڕوانینی کلاسیکی بۆ ئیعجاز پشتی بە چەمکی کلاسیکی بۆ ڕەوانبێژی دەبەست، پێویست بوو ئەو تێگەیشتنە، بە تێڕوانینێکی نوێ بۆ ڕەوانبێژی ئاڵوگۆڕی تێدا بکرێ، کە پەیوەندیی بە ڕەخنەی ئەدەبییەوە هەبێ، هەر ئەم پەیوەندیەی نێوان ڕەخنە و ڕەوانبێژی، پەیوەندییەکی تری لەگەڵ دەروونناسیی پێویست کرد، ئەم چەند پەیوەندیەش هێڵی تەریبی نێوان ڕەخنەی ئەدەبی و جوانکاری بوون، هەر بۆیە دەبێ تۆێژینەوەی ڕەوانبێژیی لەسەر لێکۆڵینەوەی شێوازی ئەدەب وکاریگەریی لەسەر خوێنەر و بیسەر دابمەزرێندرێ[1]، تا ئەمە ببێتە ئەرکێکی ڕەخنەیی، کە لەمەودوا شوکری عەیادی ڕەخنەگر کۆڵەکەی هەڵدەگرێ، کە لە شاگردە دیارەکانی ئەمین خوولی بوو.

[1] - Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" p٢٣

نمونەیەک لە تەفسیری ئەمین خوولی

میتۆدی ئەدەبیی لە تەفسیردا، هەموو بیروهۆشی ئەمین خوولی داگیرکردبوو، بەرهەمێکی ئەوتۆمان لە تەفسیری ئەمین خوولی لەبەردەستدا نییە، چەند نمونەیەکی هەڵاوێر نەبێ، کتێبی (لە ڕێنماییەکانی قورئان)[1] سێ خوێندنەوە بۆ هەندێ بابەتی قورئانیی لەخۆ دەگرێ، میتۆدی ئەدەبی لەم کتێبە چەسپێنراوە، لە سێ بابەتدایە:

- بابەتی پێغەمبەرە پێشەنگەکان.
- لە ڕەمەزاندا.
- لە ماڵ و سامانەکەیاندا.

ئەمانە چەند وتارێکی ڕادیۆن و دواتر لەم کتێبە کۆکراونەوە، کە ویستویەتی ڕەنگدانەوەی میتۆدی ئەدەبی هونەری قورئانی تێدا بێ، کە موعجیزەی ڕەوانبێژی عەرەبییە و بنچینەی هەرە مەزنە لە بانگەوازی ئیسلامدا و نمایشی ڕێنمایی قورئانە لەتەفسیری ژیاندا بەگشتگیری و هەمیشەیی.[2]

پاشان ئەم میتۆدەی لەم چەند خاڵەدا پوخت کردەوە، بابەتە عەقڵیی و تایبەتمەندیی و بایەخەکانی ئاماژە پێکرد:[3]

١- میتۆدێکە لایەنی کۆمەڵایەتیی و دەروونیی بۆ ژیانی مرۆڤایەتی لە قورئاندا نمایش دەکات، کە ئەمە بواری تایبەتی و ڕێبازی گەیشتن بە ئاکامەکانی پەیامی ئیسلام و شوێنەواریەتی لە ژیاندا.

٢- ئەم واتایانەی ئەم دەستەواژانە دەیگەیەنن بە عەرەبیەکی پەتی، پاشان چەندین واتای ئاماژە و هێمایی و شاراوە و تێگەیشتنی ڕێزمانیی و عیرفانیی لەسەر ئەم تێگەیشتنە سادەوە هەڵدەهێنجرێ، بە ئامرازەکانی ڕێزمان و ڕەوانبێژی، ئەمەش

---

[1]- الخولي، امين. من هدي القرآن، الاعمال الكاملة، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٨ز.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٨.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٨- ١١.

هەمووی بەهۆی ئەوە، کە دەربڕدراوی عەرەبی چەندین نیگای هونەری و ئەدەبی هەڵدەگرێ.

٣- ئەم بابەتانە ئاڕاستەی ئەوەیە، کە قورئان لەدووتوێی چەند بابەتێکی دیاریکراو تەفسیر بکات، نەک لە چوارچێوەی سەدان سوورەتدا، ئەو ئایەتانەی پەیوەندیی بابەتیی بەیەکیانەوە دەبەستێ، لە ناو جزم و سوورەتە جیاوازەکاندا، کە پەیوەندییان بەو بابەتەوە هەیە، چونکە قورئان هەندێکی هەندێکی تەفسیر دەکات.

خوولی لەبەرامبەر ئەم ئایەتە:

﴿مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ [البقرة ٢٤٥]

هەڵوێستە دەکات و دەڵێ: قورئان لە هەموو ورد و درشتێکدا، تاک بە بەرپرس دەزانێ، لەمەشەوە بەرپرسێتی کۆمەڵایەتی بڕیار دەدا و دەگاتە یەکێتیی کۆمەڵایەتی، لە دەربڕینێکی زۆر بەرزدا لێپرسراوان و سەرمەشقان لەبەردەم کاریگەریی کارەکانیان دادەنێ، کە تاکەکانی تر لەو کارانەدا، شوێنیان دەکەون و لاساییان دەکەنەوە، لەگەڵ ئەوەی کەس کۆڵی کەس هەڵناگرێ، ئەگەرچی دۆست و خزمی یەکتریش بن، ئەمەیە بڕیاری لێپرسراوێتی و دەرباز نەبوون لە لێپرسینەوە، سزا و لێپرسینەوە لەوانە دەکرێ، کە خەڵکی گومڕادەکەن:

﴿لَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيُسْأَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ [العنكبوت ١٣].

سزای تاوانبارانی سەرکردە دوو چەندانەیە، ئەوەتا قورئان ئەم گفتوگۆیەمان بۆ باس دەکات:

﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا﴾ [الاحزاب ٦٨]

پەروەردگارا: دووبەرابەر و دوو چەندانە سزای ئەوان بدە و نەفرینێکی زۆر بێ ئەندازەیان لێ بکە.

سەبارەت بە خاتونەکانی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەفەرموێ:

﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾ [الاحزاب ٣٠]

ئەی هاوسەرانی پێغەمبەر، هەرکەس لە ئێوە بە گوناهێکی گەورەی ئاشکرا هەستێت، ئەوە بابزانێت کە دوو بەرابەر سزا دەدرێت.

بەکارهێنانی قورئان، وەک یەکەیەکی هونەریی و هزرێکی ئەدەبی دوور و نزیکەکان و مەککی و مەدینییەکان بە یەکەوە گرێدەدا و بە سەر ساڵ و کات و شوێنەکاندا باز دەدا و نمونەی ناوازەی هونەریی گوتارمان پیشان دەدا، کێبڕکێی گەورەی عەرەبی، نمونە هونەریەکانی، هونەر بۆ هونەر بەکارناهێنن، بەڵکو هونەرێکی گرێدراوە بە ئامانجی کۆمەڵایەتی کە قورئان مەبەستیەتی، کە بڵێن باشە خۆ هونەر خوازیاری هەندێ نییە، کە بەها ڕەوشتییەکان ببنە بابەت بۆی؟، بەڵکو هونەر هەر لە پێناوی هونەردایە، بەڵام ئێمە ئەم ئاڕاستەمان ناوێ، واش نازانین، کە قورئان مەبەستی بوو بێ، بەڵکو هونەرە بەهێزەکەی قورئان، بۆ چاککردنی ژیانی مرۆڤایەتییە لەڕووی ڕەوشت وکۆمەڵایەتیەوە، کە هەر لە پێناوی ئەمەشدا بە ڕێنمایی و بەزەیی بۆ مرۆڤایەتی هاتووە:

﴿انَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا﴾ [الاسراء ٩]

بەڕاستی ئەم قورئانە هیدایەت بەخشە بۆ چاکترین ڕێگە و ڕێباز و بەرنامە، مژدەیش دەدات بەو ئیماندارانەی، کە کار و کردەوە چاکەکان دەکەن، کە بێگومان پاداشتی زۆر و بێسنوور چاوەڕێیانە.

سەیری ئامانج و مەبەستەکەی قورئانمان کرد، کاتێ دەستەواژەی دوو بەرامبەر بەکار دێنێت بۆ پاداشت و سزا، تاکو ئێمە بزانین، ئەمە بیرۆکەیەکی جێگیرە، کە دەبێ متمانەمان لەسەر بڕیار لەسەردانی هەبێ.

ئەم بیرۆکەی دووبەرامبەریە، پەیوەستە بە مەبەستی ڕەوشتی و کۆمەڵایەتی، کە سەرمەشقەکان لێی بەرپرسن، ئەو تاکە شوێنکەوتوانەش بەرپرسن، ئەمەش

ڕازیبـــوونی دەروونیمـــان پێدەبەخشـــێ و تێڕوانینێکـــی گشـــتگیر و بیرۆکەیەکـــی کۆکەرەوەمـان لە تەفسـیری قورئانـدا پیشـان دەدا، کە ڕاڤەکـاری قورئـان دەتـوانن بەدوای دابچن و لە هەموو بـابەتە هاوشـێوەکاندا بەکـاری بێـنن، تـاکو بەم شـێوازە، بـگەنە ئاکـامە دوورەکـان و بە ئاکـامە بەش بەشـەکان وازنەهێـنن، چـونکە لەگەڵ ئاسۆفراوانیی ئەم کتێبە نایەتەوە و کەس پێی ناگاتە ئامانجە چاکسازییە گەورەکـان، کە قورئان بۆیان هاتووە، ناشتوانین بەتەواوی لە واتا وردەکـانی قورئـان بگەیـن، تـا ئەم بەدواداچـــوونە وردانە نەکەیـــن، ئـــابەمە دەگەیـــنە دەرەنجـــامی داهێنـــراو، کە ڕاڤەکەرانی پێشوو پێی نەگەیشـتوون، بـا هاوشـێوەکانی قورئـان بەرامـبەر و بەراورد بکەیـن، تـا بگەیـنە هاوکێشـەی نـوێ و هەر هاوکێشـەیەکیش، بە شـیکارکردنی ئەنجامێکی نوێمان دەداتە دەست.

وشەی (ضعف= چەند بەرامبەر) هەم بۆ سزا و هەم بـۆ پاداشـت لە زۆر ئـایەت بەکارهاتووە، ئەوەتا دەفەرموێ:

﴿قال ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُم مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَّعَنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلَكِن لَّا تَعْلَمُونَ وَقَالَتْ أُولَاهُمْ لِأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾ [الاعراف ٣٨-٣٩]

دە بچنـە ڕیـزی ئـەو کۆمـەڵانـەوە، کـە پـێش ئێـوە هـەبوون (لـەگومڕاکان) لـە دەسـتەی پـەری و ئادەمیزادەکـان لـەناو دۆزەخـدا، هـەر کاتێـک هـەر کۆمـەڵ و دەستەیەک دەچنە ناوی، نەفرین دەکەن لە هاوئاین و هاو بیرانیان، هەتا ئەو کاتـەی هـەموویان کۆدەکرێنـەوە و بەسـەریەکدا لـە ناویـدا دەدرێـن، شـوێنکەوتەکان ڕوو بەگەورەکانیان دەڵێن: پەروەردگارا ئا ئەوانە ئێمـەیـان گـومڕا کـرد، دە تـۆش لـەناو دۆزەخـدا سـزای دوو بەرامبـەریان بـدە!!. بـۆ هـەموو لایـەک (سـزا و تۆڵـە) دوو بەرامبەرە، بەڵام ئێوە پێی نازانن.

(پاشان) دەستە پێشوەکان بە دواینەکان دەڵێن: وەنەبێت ئێوە هیچ ڕێز و فەزڵێکتان هەبێت بەسەر ئێمەدا، دە ئێوەش بچێژن سزا و ئازار بەهۆی ئەو کار و کردەوە ناڕەوانەوە، کە ئەنجامتان دەدا.

هەروەها باسی تاغوتەکان لە ناو ئاگر دەکات و دەفەرموێ:

﴿هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُو النَّارِ﴾ [ص: ٥٩]

(کاتێك ستەمکاران بەرەو دۆزەخ ڕاپێچ دەکرێن هەندێ فریشتە پێیان دەڵێن: (ئەوە تاقمێکە لەگەڵ ئێوەدا پاڵەپەستۆیانە، ئەوانیش دەڵێن: دەك بەخێر نەیەن، ئەوانیش دەبێت بگەیەنرێنە دۆزەخ و بچنە ناو ئاگرەوە.

﴿قَالُوا بَلْ أَنتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ [ص:٦]

لە وەڵامیاندا دەڵێن: نەخێر ئێوە بەخێر نەیەنەوە، ئێوە ئەم شوێنەتان بۆ ئێمە مسۆگەر کرد ئای کە جێگەیەکی ناساز و ناخۆشە.

﴿قَالُوا رَبَّنَا مَن قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ﴾ [ص ٦١]

دوایی بەدەم ئاهو ناڵەوە دەڵێن: پەروەردگارا ئەوەی بوو بەهۆی ئەوەی، کە ئا ئەم شوێنە بەنسیبی ئێمە ببێت، سزای چەند بەرامبەری لەناو دۆزەخدا بۆ پێش بهێنە.

تەنانەت پێغەمبەریش لەم هاوکێشە بەدەر نییە و هەڕەشەی ئەم سزا چەند بەرامبەرەی لێدەکرێ کە دەفەرموێ:

﴿وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا﴾ [الإسراء ٧٤]

خۆ ئەگەر ئێمە تۆمان پایەدار و دامەزراو نەکردایە، ئەوە بەڕاستی نزیك بوویت (بە مەزەندەی خۆت، بۆ بەرژەوەندیی بانگەوازەکەت) کەمێك بە لایاندا مەیل بکەیت و بەدڵی ئەوان بکەیت!!

﴿إِذًا لَّأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا﴾ [الإسراء ٧٥]

ئەوکاتە ئیتر دوو بەرامبەری (هاوبەشدانەران) لە دنیادا و بە دوو بەرامبەری ئەوان لە دوای مردن، سزا و ئازارمان پێدەچەشتیت، پاشان کەسیشت دەست نەدەکەوت فریات بکەوێت و لەدەستی ئێمە ڕزگارت بکات.

هەموو جارێ وشەی (ضعف) بۆ سزا بە نکرە و نەناسراو هاتووە، بەڵام بۆ پاداشت بە ناسراوی و معرفە هاتووە:

﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُم بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِندَنَا زُلْفَى إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ آمِنُونَ﴾ [سباء ٣٧]

(لەڕاستیدا) نە مالّتان و نە نەوەتان شتێك نین، کە ببنە هۆی نزیکبوونەوەتان لە ئێمە، (یا ڕازیبوونی ئێمە لێتان)، بەڵکو ئەوانەی باوەڕیان هێناوە و کار و کردەوەی چاکە ئەنجام دەدەن، (ئەوانە نزیکن لە ئێمەوە و ڕێزیان لای ئێمە هەیە)، ئا ئەوانە پاداشتیان چەند بەرابەرە بەهۆی کردەوەی چاکیانەوە، هەر ئەوانیش لە کۆشك و تەلارەکانی (بەهەشتدا) بە ئاسوودیی و ئارامیی و خۆشیی، ژیان دەبەنە سەر.

ئەمە تا ئێستا بە کارهێنانی وشەی (ضعف) بوو بە تاک، ئێستا باسی ئەو شوێنانە دەکەین، کە وشەکە بە دووانە (ضعفین)، تێدا هاتووە:

﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ [البقرة ٢٦٥]

نموونەی ئەوانەی مالّ و سامانیان دەبەخشن لە پێناوی بەدەستهێنانی ڕەزامەندیی خوا و بۆ دامەزراندن و ڕاهێنانی خۆیان لەسەر چاکەکاری، وەکو باخچەیەک وایە: لە بەرزاییەکدا بێت و بارانێکی دڵۆپگەورە بیگرێتەوە و ببێتە هۆی ئەوەی، کە دوو بەرامبەر بەرهەمی هەبێت، خۆ ئەگەر بارانی دڵۆپ گەورەش نەیگرێتەوە، ئەوە نمە باران پاراوی دەکات. ئەمە بۆ پاداشت بوو، جا هەر وەک چۆن تاکەکەی بۆ سزا هاتووە، دووانەکەشی بۆ سزاش هاتووە، کە تاوانی ئەوانە لەتاوانی تاکەکان گەورەترە، دەفەرموێ: ﴿وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا﴾ [الاعراف ٣٨]

(هەروەها) دەڵێن: ئێمە ملکەچ و فەرمانبەرداری ئاغا و گەورەکانمان بووین، هەر ئەوان ڕێگەو ڕێبازی (ڕاستیان) لە ئێمە شێواند و ون کرد

﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا﴾ [الاحزاب ٦٨]

پەروەردگارا: دووبەرابەر و دوو چەندانە سزای ئەوان بدە و نەفرینێکی زۆر بێئەندازەیان لێ بکە.

دەبێ بەهەستی هونەریی جاوازیی بکەین لە تەفسیری هەمان دەستەواژە، کاتێ بۆ سزا دێ، یان بۆ پاداشت دێ، کە تاک بێ یان دووانە بێ، کاتێ ناسراو بێ، یان نەناسراوبێ. لێرەدا خوولی، کە بەتەفسیری خەڵکانی تر ڕازی نەبووە لەوەی، کە بۆچی بۆ هەڕەشە لە خاتوونەکانی پێغەمبەر بە ﴿**يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا**﴾ **[الاحزاب ٣٠]**

ئەی هاوسەرانی پێغەمبەر: هەرکەس لەئێوە بە گوناهێکی گەورەی ئاشکرا هەستێت، ئەوە بابزانێت کە دوو بەرابەر سزا دەدرێت، بەڵام بۆ پاداشتەکە فەرمووی: ﴿**وَمَن يَقْنُتْ مِنكُنَّ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُّؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا**﴾ **[الاحزاب ٣١]**

ئەوەشتان فەرمانبەردار و ملکەچی خوا و پێغەمبەرکەی بێت، کردەوەی چاکیش ئەنجام بدات، ئەوە دووجار پاداشتی دەدەینەوە، هەروەها ڕزق و ڕۆزیەکی بەنرخ و پیرۆزمان بۆ ئامادەکردووە. خۆشی هیچ جیاوازییەکی باس نەکردووە.

خوولی دەڵێ: واتاکانی وشەی (ضعف = دووبەرامبەر) لە زماندا ئەوەیە، کە مرۆڤ پاداشت و سزای کردووەکانی هەر لەیەک بەرامبەرەوە تا هەر ژمارەیەک، کورت هەڵنەهاتووە لەسەر دوو چەندانە، کەمەکەی دیارە، بەڵام زۆرەکەی بێسنوور و نادیارە، لەسەر ئەم بنچینەیە دەبێ سەیری واتای ئەم وشانە بکەین، کاتێ بە نەناسراویی (نەکیرەیی) دەیبینین بۆ سزایە، واتە هیچ زیادەیەکی لەیەک بەرامبەر زیاتر تێدا نییە، بۆ نمونە دەرحەق بە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)، ئەگەر گوێڕایەڵیان بکات لە دنیادا و بە دوو بەرامبەری ئەوان لە دوای مردن سزا و ئازارمان پێدەچەشتیت.

ئەمە گوناهێکی گریمانەییە و هێشتا ڕووی نەداوە و لەمەولاش ڕووندادا.

سزای چەندجار و دووبارە بوو دەرحەق بەو، کەسانەی پێشەنگی بەدکارین، سزاکە بە پێی لێپرسراوێتی هەر یەکێکیان دابەشبووە بەسەریاندا.

کاتێ وەڵامی باری دەفەرموێ بۆ هەر یەکێ لە ئێوە، سزای چەند بەرامبەر هەیە، بە نەناسراو هێناویەتی، کە هی کەسیان زیادەی تێدا نییە، بەڵام کە دەیەوێ بە وشەکە، باسی زیادەیەکی زۆر بکات، ئەوە بە ناسراو و مەعریفە دەیهێنێ، بۆیە لەپاداشتی چاکەکاران دەفەرموێ:

﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ [الانعام ١٦٠]

ئەوەی بەیەک خێر و چاکەوە هاتبێت، ئەوە دە چەندانەی چاکەکە، پاداشتی بۆ هەیە، ئەوەش بە گوناهو هەڵەیەکەوە هاتبێت، ئەوە سزا نادرێتەوە، جگە بە ئەندازەی تاوانەکەی نەبێت و ئەوانە ستەمیان لێناکرێت.

وشەکە کاتێ دوانەیە و واتای زۆری دەگەیەنێ، کاتێ باسی پێشەنگی سەرلێشێواوان دەکات، کە خەڵکێکی زۆریان گومڕاکردووە: **﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا﴾ [الاحزاب ٦٨]** پەروەردگارا: دووبەرابەر سزای ئەوان بدە و نەفرینێکی زۆری بێ ئەندازەیان لێ بکە. کاتێکیش باسی خاتونەکانی پێغەمبەر (درووەدی خوای لەسەر) دەکات، کە ئەوان بەوە وەسفیکراون، کە وەک ژنانی تر نین: **﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ﴾ [الاحزاب ٣٢]**

تاوانەکەیان بە تاوانێکی دیار و ئاشکرا: **﴿بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ﴾ [النساء ١٩]** وەسفیکراوە، بۆیە سزاکەشیان بەدووانە هاتووە: **﴿يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ﴾. [الاحزاب ٣٠]**

کاتێ باسی خێرێکی زۆر و زەبەندەی بەهەشت دەکات، کە گەشەی زۆری کردووە: **﴿بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ﴾ [البقرة ٢٦٥٠]** ئەوە تەنیا بۆ دووجار نییە، بەڵکو بۆ زۆر و زەبەندییە.

بۆ نمونە کاتێ دەفەرموێ: ﴿ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ﴾. [الملك ٤]

پاشان هەر سەرنج بدە و چاوبگێرە و وردبەرەوە، جار لە دوای جار و کۆڵ مەدە، سەرسام و ملکەچ دەبیت، چاوت بە نائومێدیی دەگەڕێتەوە، لەکاتێکدا چاوت ماندووە و پەکیکەوتووە. لێرە دووجار (کرتین) بۆ چەندین جاری زۆرە و تەنیا بۆ دووجار نییە.

هەروا کە دەفەرموێ: ﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَى عَذَابٍ عَظِيمٍ﴾. [التوبة ١٠١]

لەو ناوچانەی دەوروبەرتان، هەندێ عەرەبی بیابانشینی دووڕوو هەن و هەندێ لە دانیشتوانی شار (المدينة) ڕاهاتوون لەسەر دووڕوویی و زرنگن لەو بارەیەوە، تۆ - ئەی پێغەمبەر- (دروودی خوای لەسەر) نایانناسیت، بەڵکو ئێمە دەیانناسین، لەمەودوا ئەوانە هەر لە دنیادا دوو جار ئازاریان دەدەین، پاشان دەبرێنەوە بەرەو سزا و ئازارێکی زۆر سەخت و دژوار.

ئەم دووجارەی ئایەتەکە بەڵگەی زۆریە، نەک تەنیا دووجار.

ئەم جۆرە تێڕوانینە پڕ هەستەوەرییە کاری کەسانێکە، کە بەتامەزرۆیی و چێژێکی ئەدەبی و هونەریی سەیری قورئان دەکەن و بەدواداچوونی بۆ دەکەن و دەیکەنە بناغەی تێگەیشتن و تەفسیر و هەموو جۆر و شێوەکانی کۆدەکەنەوە و بەراوردییان دەکەن، تا دەگەنە ئامانجە بەرزەکان و ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی قورئان. ئەم هۆنەرە و ڕێنماییانە فەیز و نوورێکن، کە دڵ و دەروون ڕووناک دەکەنەوە، چاکە و میهرەبانین بە خەڵکی، هەر کاتێک شتێک، کە خێر و چاکەی تێدا بێ، بە شێوەی کۆ باسی دەکات و بەرۆری دەنرخێنێ:

﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً ﴾. [البقرة ٢٤٥].

داڕێژراوەکانی قورئان زۆر ورد و هەستیارن، سەرسامکەر و سەرنجڕاکێشن، ئامانجی زۆریان هەیە، کاتێ سزای شوێنکەوتوانی بەدکارانیدا و پۆزشی نەدانێ،

که ئەوان تەنیا لاساییکەرەوەی کاریزماکانیان بوون، تا تاکەکان لاساییکەرەوە نەبن، عەقڵ و بیروهۆشیان بەکاربێنن و بە بەرچاوڕوونی کارەکانیان بکەن، ئەگەر پۆزشی ئەم هەموو ئاپورایەی خەڵکی، بدایە بەهۆی ئەوەی لاساییکەرەوەی پێشینان بوون، ئەوە کەس سزا نەدەدرا و تاوان تەشەنەی دەکرد و هەست و عەقڵ و هۆش و کۆشش و هەڵێنجان لەکار دەکەوت، بەڵام بۆ پێشەوا ستەمکارەکان، سزاکان تونـد و چەنـد جـارکران، ئەمە تەرازووی عەدالەت و دادوەری ڕەبـانییە، پـاڵنەری چاکسازیی و هەڵوێستەکردن و بەخۆداچوونەوەکانە.[1]

[1]- الخولي، من هدى القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٣٧-١٤٦.

بەشی دووەم:

دوو ڕەخنەگری قوتابخانەی ئەمینی

عائیشە عەبدورڕەحمان و تەفسیری بەیانکردن بۆ قورئانی پیرۆز:

عائیشە عەبدورڕەحمان، کە لە ساڵی ١٩٩٩زدا مردووە، ئەوە دووپات دەکاتەوە، کە ئەمین خوولی مامۆستای و هاوسەری بەوە ڕازی نەبووە، کە خوێندکار و خێزانەکەی - واتە خودی عائیشە- بەبێ قوولبوونەوە لە زانستەکان هیچ هەنگاوێک بنێ لە بارەی تێڕوانین و توێژنەوەی دەقی هەرەگەورەی زمانی عەرەبی، کە دەقی قورئانە.[١]

بۆیە پاش پەیداکردنی ئەو شارەزاییە- کە عائیشە نامەی ماستەر و دکتۆراکەی لەسەر (رسالة الغفران)ی ئەبوعلای مەعەری بوو- خۆی تەرخانکرد بۆ ئەو پرۆژەی، کە خۆ شارەزاکردن و وەرگرتنی پسپۆڕی بوو لە لێکۆڵینەوەکان دەربارەی قورئان، لەسەر ئەو ڕەوتەی، کە لەسەر دەستی مامۆستاکەی بلورەی لەسەرکردبوو، بۆیە لەم ڕێبازە چەندین داهێنانی زانستیی دەستکەوتی بوو، کە لە پێش هەموویانەوە، تەفسیرکردنی بەیانی و ڕوونکراوە بوو بۆ قورئانی پیرۆز، کە لە دوو بەشدا پێشکەشی کرد، هەروەها بابەتی (الاعجاز البياني للقرآن ومسائل ابن الأزرق) و بابەتی (القرآن والتفسير العصري)، ئەمانە چەند لێکۆڵینەوەیەکی قوولبوون، کە لە وێستگەی هەستکردن بە لێپرسراوێتی ئەدەبی بەرامبەر خوێندنەوەی زمانەوانی بەیانی بۆ دەقی قورئان نووسراون.

ئەم بابەتانە هەرچەندە زۆرجار چارەسەرێکی زۆر سادە و ڕاوەستان لە سەر سنووری ڕەوانبێژی عەرەبی بووە، هەروەک لە تەفسیرە بەیانییەکەی ئەمە زۆربە ئاشکرایی دیارە[٢]، بەڵام لەمەشدا چەند جیاکەرەوەیەکی خودی هەبوو، کە

---

[١]- عائیشە عەبدورڕەحمان هەردوو قۆناغی ماستەر و دکتۆراکەی لەسەر (رسالة الغفران)ی ئەبوعلای مەعەری بووە.

دار الهلال، التكوين.حياة المفكرين والادباء والفنانين باقلامهم، القاهرة،كتاب الهلال، ع٥٦٦، ١٩٨٨ز، ص ٢٦٣.

[٢]- ابو زيد، نصرحامد. القراءة الادبية للقرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص١٤٨.

کەسایەتی عائیشەی لە بۆچوونی زۆرێک لە زانایانی تەفسیر جیا دەکردەوە، ئەندازەیەکی باشی لە چاوپووونی خودی پێشکەشکرد، کە ئەو وا لە قورئان دەڕوانێ، کە یەکەیەکی زمانەوانی تەواوە و هەندێکی هێندەکەی تری تەفسیر دەکات[1]، بەمەش ڕەخنەیەکی ئاڕاستەی ڕاڤەکارانی قورئان لە کۆندا کرد، کە هیچ گرنگیان بەتایبەتمەندی زمانەوانی دەربڕینەکان و چەمک و لێکدراو و وشەکان و بارودۆخی ناوخۆی دەقەکە نەداوە.

بە دەربڕینی (عبدالجبار الرفاعی)، کە لە بابەتی ئاڕاستە نوێکانی تەفسیردا، دەڵێ: ڕەوانبێژی کۆن هەر بەشێوەی بەشیی دەقی قورئانی وەردەگرت و تەنیا گرنگی دەدا بەلایەنی بەڵگەیی و جوانکاریی وشە و ڕستە و بڕگە، هیچ باسی تێگەیشتنی لایەنی هونەریی دەقەکەی نەدەکرد، تاکو بگاتە چۆنێتی دیاریکردنی چنینی ئەندامی بۆ دەقەکە، کە هەموو ڕستە و وشە و بڕگەکان بۆ ئەو واتا هونەرییە هاتوون، کە لێرە کۆکراونەوە و دابەزیون.

عائیشە لەمەدا، بە دوای خوولی مامۆستای کەوتووە، لە بەرچاوگرتنی زانستیی مێژووی دەستەواژە قورئانییەکان، گونجانی لێکدراوەکانیش لەگەڵیدا، چونکە گرنگترین لایەنی تەفسیری بەیانی بریتیە لە زاڵبوون بەسەر ئەو لایەنەی، کە موعجەم و فەرهەنگە زمانەوانییەکان تیایدا هەژارن، کە بەدواداچوونی ڕەوتی پەرەسەندنی واتاکانی وشە و دەربڕینەکانە لە سەردەمە جیاوازەکانی قورئاندا و لە بۆنە و هەڵکەوتە گۆڕاوەکانیدا.[2]

لەسەرەتا ئاماژەمان بەوەکرد، کە خوولی تەفسیرکردنی بابەتی قورئانی پێباشترە، واتە کۆکردنەوەی ئایەتەکانی سەر هەر بابەتێک لە هەموو سووڕەتەکان و ڕیزکردنی ئەم ئایەتانە بە پێی ڕیزبەندی زەمانی دابەزینیان و زانینی هۆکاری

---

[1]- النيفر، حميدة. الانسان والقرآن، وجهالوجه. بيروت، دمشق، دار الفكر المعاصر. ط١، ٢٠٠٠ز، ص ١٢٥.

[2]- الرفاعي، عبدالجبار. الاتجهات الحديثة في التفسير، مجلة قضايا اسلامية معاصرة، ع٤، ١٩٩٨ز، ص ١٣.

هاتنیان و ئەو بارودۆخەی تێیدا هاتوون، پاش ئەم ڕیزبەندیە قۆناغی تێگەیشتن و تەفسیرکردن دەستپێدەکات[1]، عفت شەرقاوی پێیوایە، کە عائیشە لەم داواکاریەی مامۆستاکەی لایداوە و خۆی پەیوەست نەکردووە بە بانگەشە بۆ تەفسیرکردنی بابەتی، چونکە ئەگەر خۆی پەیوەست کردبایە، چەند لێکۆڵینەوەیەکی بە پێزی لەو بواره دەبوو).[2]

تەنیا بەنمونە هێنانەوەی سوورەتە کورتەکان، عائیشەی زۆر نزیک کردەوە لە تەفسیری بابەتیی، چونکە لە هەر سوورەتێکی کورتدا، بابەتێکی دیاریکراو هەیە، هەروەها بابەتی تریش هەیە، کە دووره لە تەفسیری بابەتی وەک لێکۆڵینەوە لە بارەی بوونی بۆنە و گونجاوی لە نێوان ئایەتەکان، کە دەتوانرێ بگوترێ عائیشە، لێرە هەردوو لایەنی تەفسیری بابەتی و چنینی ئەدەبی گشتگیری دەقەکەی بەیەکەوە کۆکردۆتەوە.[3]

(شەرقاوی، لە دریژەی بەدواداچونەکانی بۆ هەڵسەنگاندنی ڕۆڵی عائیشە لە تەفسیری هاوچەرخدا پێیوایە، کە ناوبراو کۆشش و هەوڵێکی ناوازەی داوە، وەک تێڕوانینە قووڵەکانی لە تەفسیری سوورەتی عەلەقدا[4] و توانای ئەو لە وروژاندنی ژوانی یەکەمی وەرگرتنی قورئان، هەروەها ئاراماییەکی زۆری هەبووە لە بەدواداچوونی واتا و بەکارهێنراوەکانی وشە و دەربڕدراوەکان، لە موعجەم و فەرهەنگە کۆن و نوێکاندا و بەراوردکردنی لەگەڵ واتای وشەکە لە قورئاندا، لەمەشدا جاریوایە دەگاتە دەرەنجامێک، کە ڕاڤەکاری قورئان لە کۆندا پێی

---

[1]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، القاهرة، دار المعرفة، ١٩٦١ز، ص ٣٠٦.

[2]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، القاهرة، مكتبة الشباب، ١٩٧٦ز، ص٣٤٠.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[4]- عبدالرحمان، عائشة. التفسير البياني للقرآن الكريم. مصر، دار المعارف، ١٩٦٨ز، ص١٥- ٢٣.

نەگەیشتوون و ئەو هێما و تەنزەی، کە عائیشە بۆ ڕەخنەگرتن لەوان بەکاری دێنێ).[1]

وەک ئەوەی شەرقاوی دەیەوێ پێمان بڵێ، کە ڕاڤەکاری قورئان لەکۆندا، نەیوێراوە خۆی لە هەموو بوارێکی تەفسیر بدا و ئەوەی تەفسیری ڕاشکاو و ئاشکرای نەبوو بێ خۆی لێ نەداوە، هەروەها شەرقاوی بابەتی هەمەجۆری و بوونی چەند جۆرێک لە پێکان دەوروژێنێ و دەڵێ: (بواری ئەدەبی جیاوازە لەبوارەکانی تر، چونکە لە بواڕە زانستییەکان پێکان و ڕاستی، مەبەست تەنیا یەک ئامانجە، بەڵام ئایا ڕاستی و مەبەستی دەقی ئەدەبیش هەر وایە؟ ئایا تەنیا یەکلێکدانەوە و تەفسیر بۆ هەر دەقێک ڕاستە و لێکدانەوە و تەفسیرەکانی تر، گشتیان هەڵەن؟)[2]

لە دوای ئەمە، عەفەت شەرقاوی بە بەڵگەی بەهێز پێش عائیشە عەبدوڕڕەحمانیش دەکەوێتەوە و دەڵێ:

(ئێمە ئەوە ڕەتدەکەینەوە، کە ئایەتێک چەند مەبەست و لێکدانەوێکی ڕاست و بەریەککەوتووی هەبن، مەگەر ئەم هەموو ڕوانە و ئاڕاستە و لێکدانەوە زۆرانە بۆ ئایەتێک بە بەڵگەی ئاشکرا باسکرابن، کە هەموو ئەو مەبەستانە ویستراو و خواستی پەروەردگارن، کەوا نەبێ ئێمە ناتوانین لێکدانەوەی ئەم هەموو ڕاڤەکارانەی قورئان، کە زۆرجار جیاواز و بەریەککەوتوون هەموویان بە مورادو ویستراوی خوا بزانین، بەڵام هەوڵدەدەین، کە لە ناو ئەو لێکدانەوە زۆرانە، بەواتا و مەبەستی ویستراو و مورادی خوا بدۆزینەوە، ئەمەش هەوڵ و کۆشش و بەدواداچوونی دەوێ، لەمەشدا هەریەک لەم هەوڵدەرانە بە ئەندازەی بەرچاوڕوونیی و بەسیرەکەیان بێداریان پێدەدرێ، ئەم بەرچاوڕوونییەش ڕوحی ئەو وزە عەقڵیەیە، کە ڕێژەییە لە ناو بەندەکان، بەمە واتای تەقوا و پاریز لە دڵەکاندا دەردەکەوێ).[3]

---

[1]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٤٠ - ٣٤١.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

شەرقاوی لێرەدا، لە عائیشە بەرچاورۆشنتربوو، ئەو پێیوایە کە: (لێکدەرەوە و ڕاڤەکاری قورئان لەکۆندا ئەوە تێدەگات، کە ئەو دەقەی لێکدانەوە قبوڵ دەکات کۆمەڵێک ئەگەرە، ئەم ئەگەرانەش هەندێکیان بەسەر هەندێکیاندا تەرجیح و پارسەنگ دەدرێن، چونکە ڕەوتی گشتی دەقەکە ئەو ئاڕاستە دەسەپێنێ، بەڵام ئەم پارسەنگدانە لای شەرقاوی ناتوانێ دڵنیایی بدا و لێکدانەوەکانی تر هەموو بەهەڵە بزانێ، بەڵام عائیشە ئەم دەرەنجامەی پەسندکردووە، شەرقاوی دەڵێ لێکدانەوە و تەفسیرە بەهێزەکان، هەمیشە هەوڵدەدەن ئەوەمان تێبگەیەنن، ئەگەری زۆرتر هەیە لەدەقی قورئانی).[1]

عائیشە عەبدوڕڕەحمان بۆچونێکی بنچینەیی، لە ئیمامی خەتابی هێناوە- کە لە ساڵی ٣٨٨ ك، مردووە- پێیوایە کۆڵەکەی ڕەوانبێژی قورئانی لەسەر (جۆرێک لە گووتە و دەربڕدراو دانراوە، کە هەموو بەشەکانی گوتارەکان لەخۆی دەگرێ و ئەو تایبەتمەندیی و شێوازەی هەیە، کە وشە و دەستەواژەی تریشی لە جێ دابنرێ، هەر واتای خۆی بەدەستەوە دەدا، بەڵام گۆڕینی واتا، وەک گۆڕینی دەربڕدراو و وشە نییە، چونکە گۆڕینی واتا تێکچوونی گوتە و دەستەواژەکان دەخوازێ و جوانیی و بریقەداریی ڕەوانبێژی بەهۆیەوە لەناو دەچێ).[2]

هەرچەندە عائیشە، هەندێ بەشی قسەکانی خەتابی ڕەتدەکاتەوە، بەڵام پوختەی بۆچوونەکەی پەسند دەکات و دەڵێ: (ئەو تێبینی و سەرنجەیە، کە عبدالقاهر جورجانی، ڕەوتی ڕەوانبێژی لە ئیعجازی قورئاندا لە سەر بنیاتناوە، تاڕادەیەکی باشیش لەگەڵ بۆچوونی ئێمە، لە ئیعجازی بەیانی قورئاندا دەگونجێ، بەڵام پاش ئەوە لە مەبەست و دووری ئاڕاستەکانی و چۆنێتی کردنی بە بەڵگە و لەگەڵی ڕێک ناکەوین، چونکە خەتابی، کە دەڵێ گۆڕینی واتا دەبێتە هۆی هەرەسهێنانی

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٣٤١-٣٤٢.

[2]- الخطابي، ابوسليمان. بيان اعجاز القرآن، حققها وعلق عليها: محمد خلف الله و محمد زغلول، مصر، دار المعارف، ١٩٥٦ز، ص ٢٩.

ڕەوانبێژی و ڕەونەقی نامێنێ، مەبەستی تێکچوونی ڕەونەقی دەستەواژە و گوتەکانە لای ئەو، ئەوە بێجگە لە تێکچوونی واتایە).[1]

ئەم ڕێسا و بنچینە، بەسەر بیر و هۆشی عائیشەدا، زاڵە و تێڕوانینەکەی لەمەڕ ئیعجازی قورئان، لەم ڕێسایەوە دەردەچێ و هەر لە ژێرکاریگەریی ئەو ڕێسایەش عائیشە پێیوایە، کە ئایەت نابێ لە لێکدانەوەیەکی ڕاست زیاتری هەبێ، ئەم هەڵبژاردەی عائیشە، بەریەککەوتنی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زانستی لێکدانەوە و تەفسیر و دەوڵەمەندی و فرەئاڕاستەیی دەقی قورئانیدا هەیە، ئەوەتا خوێندنەوەی فیقهی و هەڵێنجانی فەرمان و حوکمە فیقهییە جۆربەجۆرەکان و هەڵێنجانی حوکمە شەرعییەکان، بەم ڕەوتە بەرتەنگە سەیری دەقی قورئانیان نەکردووە، بەڵکو بواڕەکەیان بە بەرفراوانی کردۆتەوە بۆ درککردنی بیروهۆش و عەقڵی فەقیهـ و تێگەیشتوەکان، هەر بەهۆی ئەم دەرگا والاکردنەشەوە ئەم دەوڵەمەندییە سەرسامکەرە لە هەڵێنجانی فرمانە شەرعیەکان بەرهەمهات، هەروەک دەیبینین لەم هەموو جیاوازییە فیقهی و مەزهەبیەی لەنێوان چوار مەزهەبەکاندا هەن لە تێگەیشتنی دەقی قورئانی.

(کەواتە خوێندنەوەی ئەدەبی زمانەوانیی بۆ دەقی قورئانی، هەر یەکەمجار لەسەر بنەمای جیاواز بوون دامەزراوە، ئەوەشی گوتە و بۆچوونێک هەموو بۆچوونەکانی تر بداتە پاش و بسڕێتەوە، لە بەرژەوەندی دەقی باڵای قورئانی نیە، چونکە گوتاری قورئانیی خاوەنی چەندین ئاڕاستە و ڕووکاری ئەدەبی و ڕەوانبێژییە، کە بوار دەڕەخسێنێ بۆ هەموو هەستەوەرێک، کە لێکدانەوەی گونجاوی بۆ بکات لە چوارچێوەی ئەو میکانیزمانەی، کە دەبنە هۆی چاوڕۆشنیی و لە ڕاڤەکاری قورئانە بوون، ئەم ئاڕاستانە بەیەکدەگەن و یەکتر ناسڕنەوە و بە هەموویان خزمەتی ڕاستەقینە دینیی و ئەدەبییەکە دەکەن).[2]

---

[1]- عبدالرحمان، عائشة. الاعجاز البياني للقرآن. مصر، دار المعارف، ١٩٨٤ز، ص١٠١.

[2]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٤٣.

عائیشە هەمیشە خوێنەر لەلایەنی هەست و هۆشەوە ئامادە دەکات، کە لەکاتی خوێندنەوەی دەقی قورئانیی خۆی ئامادە بکا، کە نهێنی نوێ و سەرسامکەر بزانێ و ئاسۆی نوێ لەبەردەمی بکرێتەوە، (ئەوەی کە منی سەرسامکرد، ئەوانیش سەرسام دەکات، نهێنییەکانی بەیان، کە بەشێوازی ئیستقرائی- هەڵێنجانی بنچینەکان لە لق و چڵ و پۆپەکان- و خوێندنەوەی هەستەوەرانە و بەدیقەت، دەربڕینەکانی هیچ گوتەیەکی تر ناتوانێ جێیان بگرێتەوە، تەنانەت ناتوانرێ هیچ پیتێک لە شوێنی پیتەکانی دابنرێ، تەنانەت لە بزوێن و شێوازی دواندن، هەموو ئەمانە، لە ناو دەقێکی ڕەوانبێژی ڕێکخراو و سەرسامکەر سەنگەری خۆیان گرتووە).[1]

هەر بۆیە، هەستی خوێنەر لە سەرەتادا لە ترۆپکی هەستەوەریدایە، بەڵام کە دەگەیە کۆتایی دەستکەوتی بیروهۆش و بۆچوونەکانی ئەم هەستە نامێنێ، چونکە خوێنەر هیچ خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی هەڵسەنگێنەر، لە قووڵایی فیکر و باڵکێشیەکانی نابینێ، بە نمونە باسی واوی سوێند خواردن دەکات و دەڵێ:

ئەوەی من دوای لێوردبوونەوە لەو سوورەتانەی، کە بەم جۆرە واوە دەست پێدەکەن، دڵم لەسەری ئۆقرەی گرت، ئەوەیە پێدەچێ ئەم واوە لە بابەتە زمانەوانییەکەی دەرچوو بێ – کە سوێندی بە گەورەگرتنە- و بۆ واتای بەیانیی بەکار هاتبێ، هەروەک چۆن شێوازەکانی داخوازیی و نەهی و پرسیار، هەندێک جار لە بنچینەی مەبەستەکانیان بۆ مەبەستێکی ڕەوانبێژی دەردەچن، بۆیە لێرەدا، ئەم واوە ئاوڕدانەوەیەکی سەرنجڕاکێشە بۆ هەستەوەرە درککراوەکان، کە ئەمە جێی سەرسوڕمان نیە و ڕێخۆشکردنێکی بەیانییە بۆ هەڵنان بۆ درککردنی ئەو واتا شاراوانەی بە هەستەکان درک ناکرێن.

واوی سوێند، شێوازێکی ڕەوانبێژییە بۆ ڕوونکردنەوەی واتا، بە هەستەکان، مەبەستیش سەرنجڕاکێشانە بۆ گەورەیی و بایەخی سوێند پێ خوراوەکە، لە سوێندەکانی سوورەتی زوحا و سوورەتەکانی تریش، چەند وێنایەکی مادی

[1]- عبدالرحمان، عائشة. التفسير البياني للقرآن الكريم، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص ١٨.

درککراو و چەند دیمەنێکی بینراو سەرنجمان ڕادەکێشێ، ئەمە ڕێخۆشکردنێکی بەیانییە و بینراوە، بەڵام بۆ وێنەیەکی تری مەعنەوی هاوشێوەی خۆی، بەڵام نەبینراو و درکنەکراو بەکاردێ، کە هەندێ کەس نکولی لەو وێنە و دیمەنە درکنەکراوە دەکەن.

بۆیە قورئان کاتێ سوێند دەخوات بە زەردەپەڕی بەیان و شنەی بەیان و ڕۆژی ڕووناک و شەوی ئارام و بێدەنگ وکپ و داپۆشەر، ئەمانە چەند دیمەنێکی درککراو و دیارن، بۆ دەرخستنی واتاکانی ڕێنمایی و ڕاستی و گومڕایی و ناحەق و ڕووناکی و تاریکی دوو دیمەنی درککراون و هەستپێکراون بەو سوێندە پێیان، هەروەک چۆن لە جیهانی دیمەنە هەستپێکراوەکاندا زۆر ئاساییە، کە دوای ڕۆشنایی چێشتەنگاو و نیوەڕۆ، جیهان ڕادەستی شەوەزەنگی ئەنگوستە چاو دەکرێ، کەواتە زۆر سروشتیە، کە مرۆڤایەتی دوای ڕێنمایی ڕادەستی گومڕایی بکرێ، بە پێچەوانەش لە گومڕاییەوە ڕادەستی ڕێنمایی بکرێ، کە من - عائیشە دەڵێ- ئەم جۆرە لێکدانەوەم لای ڕاڤەکاری قورئان بە ئاشکرایی نەدیت.[1]

عائیشە عەبدورڕەحمان لە ئاسۆی مامۆستا و هاوسەرەکەی تێنەپەڕی، هەمیشە شانازیی هەرەگەورەی ئەوەبوو، کە ئەو یەکێکە لە خوێندکارەکانی ئەمین خوولی، هەر چەندە چەسپاندنیشی بۆ بنەماکانی خوولی لاواز بووە، سووربوونی لەسەر پێشکەشکردنی کتێبەکانی بۆ خوولی مامۆستای، کە دەڵێ کتێبەکانی پێشکەشکردووە بەو کەسەی ئەم پەیڕەوەی فێرکردووە و لە ویژدان و دڵ و عەقڵ و هۆشماندا دەژی، ئەم خۆبەستنەوەی عائیشە بە هاوسەرەکەی، هیچ بواریکی بۆ عائیشە نەهێشتەوە، کە خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی سەربەخۆی هەبێ.

هەر لەم چوارچێوەشدا، عائیشە لە کتێبی: "قورئان و هەوڵدان بۆ تێگەیشتنێکی هاوچەرخانە" هێرشێکی توند دەکاتە سەر دکتۆر مستەفا مەحمود ، لەو بنەمایەی

[1]- عبدالرحمان، عائشة. التفسير البياني للقرآن الكريم، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص ٢٥- ٢٦.

ئەمین خوولی، کە دەڵێ: (دژایەتی ئەو کەسانەی وابەستەکردنی نێوان کتێب و دەقەکانی دین و ڕاستییە هەمەچەشنەکانی زانست، دەکەنە سەلمێنەری ڕاستگۆیی و موعجیزەی ئەو دینە و شایەنبوونی ئەو دینە بۆ مانەوە).[1]

عائیشە بەگیانێکی پەیڕەوی پتەو دەڵێ: (بێگومان هیچ دەقێکی دینی ڕاست، بەریەککەوتنی لەگەڵ ڕاستیەکی زانستیی سەلمێنراودا نییە، کە گەڕان و بەدواداچوون بیسەلمێنێ ئەم ڕاستیە زانستییە سیستەم و دیاردەیەکی گەردوونی و سونەتێکی بوونەوەرە، بەمەش ئەوە ساغ دەبێتەوە، کە ئەم کتێب و دینە شایانی مانەوەیە و چاکە و لەگەڵ زانست دێتەوە و ڕەخنەی لێناگیرێ.[2]

بەڵام قورئان هیچ پێویستی بەم ڕێگەیە نییە، ئەم بۆچوونە قورئان لە ئامانجە مرۆڤایەتیی و کۆمەڵایەتییەکەی لە چاکسازیی ژیاندا و بۆ گرنگیدان بە زانستییە سروشتی و گەشەپێدانی خود دوور دەخاتەوە).[3]

خەڵکانێک باسی تەفسیری زانستیی دەکەن، کە لەگەڵ پێشکەوتنی زانستیی بێتەوە و لەگەڵ ئەو داهێنراوە زانستییانە و ئەو نهێنی و پەرەسەندنانەی، کە لە گەردیلە و ئەلکترۆن و بایۆلۆژیا و گەردوونناسی بگونجێ، لێرەدا کەسانێک دەپرسن: چۆن دەبێ تێگەیشتنمان بۆ قورئان دەقبەستوو بێ و لە سەر هەمان تێگەیشتنی چوارده سەدە پێش ئێستا بمێنێ؟ ئاخر ئەوان بە بیر و هۆشێکەوە ژیاون، کە نەیانزانیوە تەکنەلۆژیا چییە و کیمیای ئۆرگانی و جیۆلۆجیایان نەزانیوە و هیچیان لە ئەنسرۆپۆلۆژیا و زانستیی کۆرپەلە و تۆیکاری نەزانیوە؟.

ئەم پرسیارە، کە بە ڕووکەش زۆر جوان و بەجێیە، خەڵکی گوێی بۆ دەگرن و قەناعەتیان پێیەتی، بێئەوەی بزانن ئەم پرسیارە هەڵدێران و هەڵخلیسکانە و عەقڵ و بیروباوەڕ دەشێوێنێ، چەمک و تێگەیشتن و شێوازەکانیش تێکەڵ و پێکەڵ دەکات

---

[1]- خولی، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص٢٩٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل٢٩٤- ٢٩٥.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٩٦.

و بەرەو سەرگەردانی و گومڕاییان دەبات، با دەست بە عەقڵ و ئیمانمانەوە بگرین، بانگەشە بۆ تێگەیشتنێکی هاوچەرخانە بۆ قورئان بە پێچەوانەی ئەو تێگەیشتنەی، کە پێغەمبەری ئیسلام ڕۆشنی کردۆتەوە، دەمانگەیەنێتە بیرۆکەیەکی ژەهراویی و خەڵکی لە موعجیزە و پەیڕەوی پێغەمبەری نەخوێندەواران دوور دەکاتەوە، ئەو پێغەمبەرە (درووودی خوای لەسەر)، کە بۆ کۆمەڵگەیەك نێردرا تەژی بوو بە نەخوێندەواریی و سواری حوشتر دەبوو، نەیدەزانی سواربوونی مارسیدس و ڕۆلزڕویس بۆینج و ئەپۆللۆ و لۆنا چیبە، ئەو شەوانە بە کۆلکە دارێک ماڵی ڕووناک دەکردەوە و ڕووناکی کارەبای نەدیوە، ئاوی زەمزەم و بیروکاریژانی دەخواردەوە و ئەم خواردنەوە و ساردەمەنی و بەستەنیانەی هەر نەبینیبوون!. ئالێرەدا ئەم بیرۆکە، دزە دەکاتە ناو عەقڵ و هۆشی ئەم نەوە دەڵێ: ئەگەر قورئانێک زانستی پزیشکیی و تۆپکاری و بیرکاری و گەردوونناسی و نهێنییەکانی بایۆلۆژی و ئەلکترۆن وگەردیلەتان فێر نەکات و پێشکەش نەکات، ئەوە بەکەڵکی ئەم سەردەمە نایە، هیچ شایانی ئەوەنییە، کە عەقڵ و هۆشی ئێمەی سەردەمی زانستیی پێوە خەریک بێ!! ئابەم شێوە، بە ناوی زانستی سەردەم لەو تەفسیر و تێگەیشتن و لێکدانەوەیان دوور دەخەنەوە، کە پەیامبەر و یارانی قورئانیان پێ لێکدەدایەوە، تا وایان لێ بکەین، سەردەمیانە لە قورئان بگەن، لێکدانەوەکانیان تێکەڵ بە ئەلکترۆن وگەردیلە و بایۆلۆژیا و تەکنەلۆژیا بکەن، لێکدانەوەی نوێ دابنێن!

ئا بەم ناوە بریقەدارانەوە، لێکدانەوەی سەیروسەمەرە و عەنتیکە بە ناوی تەفسیری هاوچەرخەوە پێشکەش دەکرێ، کە چاوەکان سەرسام دەکات و ناهێڵێ بەجیاکردنەوەی حەق و ناحەق خەریک بن و پەلکێشیان دەکات، بەرەو جەدەل و چەنەبازی، لەبری بیرکردنەوە لە زانست و فێربوون.

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾ [لقمان ٦]

هەندێک لە خەڵکی هەن قسەی بێ خێر و بێ مانا دەکڕن (وەک گۆرانیە ناپوختەکان، کتێب و شریتە بێ خێرەکان... هتد) تا خۆی و کەسانی تریش لە

ڕێبازی خوای گەورە وێڵ بکات، بێئەوەی هەست بکات بە مەترسی کارەکەی و بزانێت چ کەتنێک دەکات بە خۆی و خەڵکی، بۆیە ئەو شتە بێ نرخە دەکرێت، تا گاڵتە بە پەیام و ڕێبازی حەق بکات، ئا ئەوانە سزا و تۆڵەیەکی ڕیسواکەر و ئابرووبەر چاوەڕێیانە.

﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّى مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ [لقمان ٧]

هەر کاتێکیش ئایەتەکانی ئێمەی بەسەردا دەخوێنرێتەوە، فیز دەکات و فوو دەکاتە خۆی و پشت هەڵدەکات، هەر وەک نەیبیستبێت، هەروەک لە گوێیدا قورسی و گرانیی هەبێت، کەوابوو مژدە بدە بەو جۆرە کەسانە، بەوەی سزای بە ئێش چاوەڕێیانە!! زانست فەرزە، شایەتیدان ئەمانەت و سپاردەیە، گوتنی وشەی حەق لێپرسراوێتی و ئەرکە، لە دژی ڕەوتی گومڕاکاران (عائیشە) دەڵێ: من فەریزە و واجب و ئەرکی زانست بەجێدەهێنم، ڕاسپاردە و ئەمانەتی شایەتی دەگەیەنم، تاکو تووشی نەفرەتی دڵڕەشبوون نەبم.[1] ئەمە گرنگترین جیاکەرەوەکانی هزرە ڕەخنەییەکەی عائیشە عەبدوڕڕەحمان بوو، کە لە خوێندنەوەی چەسپاندنی بە سەر دەقی قورئانی بەرجەستە بوو، لە چوارچێوەی ئەو پەیڕەوەی، کە شێخ ئەمین خوولی بنەماکانی دانابوو، هەرچەندە عائیشە یەکێک بوو لە خوێنەرەوە چالاک و ڕاستگۆکانی قوتابخانەی ئەمین خوولی، بەڵام بەهێزترینیان نەبوو، بۆیە وەک لەمەو دوا دەبینین، کە بەخت زیاتر یاوەری شوکری عەییاد بوو.

[1]- عبدالرحمان، عائشة. القرآن والتفسير العصري، سەرچاوەی پێشوو، ص ٧- ٩.

شوکری عەیاد و جێبەجێکردنی خوێندنەوەی ئەدەبیی:

باسی هەر یەکێ لە ئەندامانی ئومەنا و ئەمینییەکان بکەی، دەبێ هەڵوێستە لای ئەو شوێنەواره هزرییە و روحییە بکەی، کە ئەمین خوولی بەسەریانەوە بەجێهێشتووە، هەر چەندە (عائیشە عەبدورڕەحمان) بەهۆی هاوسەرگیری، هەندێ تایبەتمەندی هەبوو، بەڵام لەکۆتاییدا هەر دوو ڕەگەزی " زانیاریی" و "پەیڕەو"، هۆکاری دروستبوونی هەڵوێست و کەسێتی شوکری عەیاد بوون لە خوولی مامۆستایەوە، هەرچەندە لە ئاسۆی شێخەکەشی لەڕووی زانین تێپەڕی، بەڵام هزری هەر لە دەوری شێخەکەی بوو.

شوکری عەیاد، ڕۆڵی ڕۆشنکەرەوەی سەربەخۆی پێشەنگی مامۆستاکەی بەرز دەنرخاند، ئەو ڕۆڵەی بەوە وەسفی دەکات، کە دانانی کەمێک لە ڕۆن زەیتە لە ناو بیرومێشکی شاگردەکەی، تا هەمیشە ئەم تۆزە زەیتە، لە ناو تاریکیەکاندا بە درەوشاوەیی تاریکییەکە ڕووناک بکاتەوە[1]، ئەم هەستە ڕۆشنکاریەی زانست هەمیشە لە ناو هۆش و هەستی شوکری دابوو، چۆن ئەو لە سەردەمی گەنجی و خوێندکاری زانکۆدا، بە ڕەخنەگرانی مامۆستای سەرسام نەبوو، تەنیا ئیبراهیم مستەفا و ئەمین خوولی، توانیان جێ لەناو دڵی ئەم لاوەدا بکەنەوە، شوکری دەڵێ: (زۆر لەو ڕەخنەگرانە فێربوون لە کتێبەکانیان بەسوودتربوو لەفێربوون لەکۆڕ و وانەکانیان، تەنیا ئەو دوو مامۆستایە، کە کتێبەکانیان جێی وانەکانیانی بۆ نەدەگرتمەوە.

---

[1] . عیاد، شکری. تجارب في الادب والنقد. القاهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٦٥. قەیام ئاماژە بەنووسینێکی عەیاد دەکات، کە لەبارەی مەحمود محەمەد شاکر نووسیویەتی: (بەڕاستی مەحمود شاکر، وەک یاخیەک لە ژیانی کەرنەڤاڵ و میهرەجان ژیا، لەم ژیانەدا بەوە ڕازی بوو، کە وەک ڕاهیبێک کۆڵی ڕووناککردنەوەی تاریکی هەڵگرێ، لەمەشدا کەس هاوکاری نەکرد، کۆمەڵێک کەسانی باش نەبێ، کە هۆنراوەکەی (صلاح عبدالصبور) لەسەر وان بەڕاست دەردەچێ، کە گوتویەتی: لەوانەیە هیچ کامیان هێندەی نەبێ تادەمی پڕکا،
بەسوکی بەم جیهانادا ڕادەبوورن هەروەک نەسیم
دەستەمۆن وەکو بێچووەکۆتر. کەچی گرانترین کۆڵیان لەسەرشانە
کۆڵی ئەوە کە مۆمێکی نوێ لە تاریکایی لەدایک بێ.

بواری مستەفا تەنیا ڕێزمان و ناساندنی شیعری کۆن بوو، بەڵام ئەمین خوولی هەمیشە لە گفتوکۆ و هەوڵ وکۆششدا بوو، بەگفتوگۆ و دیالۆگە سوکراتیەکانی، تۆپکڵەکانی تێکدەشکاند و بابەتەکانی دەبوونە ناوک و کاکڵ، خوێندکارەکانی دەکردە کۆپیکراوێک لە کەسایەتی خۆی، لە هەموو پرۆژەکانیدا دووربین بوو، دەرگای پرۆژەکانی بەکراوەیی لەدوای خۆی بەجێدەهێشت و پێوەی نەدەدا، بۆیە پەیوەندیم بەم مامۆستایانەم هێشتەوە، بەتایبەت ئەمین خوولی، تا کۆچی کرد، سێبەری بووم و لەدوای گەڕانەوەشم بۆ زانکۆ لەگەڵ خوێندکارەکانم لە سەر ڕەوتی ئەو دریژەم بەفێرکردندا).[1]

هەر ئەم وابەستە ڕوحی و هزرییە، لە هەموو هەنگاوەکانی لەمەودوای دیارە، ئەو لە پێشەکی کتێبی -میتۆدەکانی نوێکردنەوەی ڕێزمان و ڕەوانبێژی و تەفیسر و وێژەیی شێخەکەی دەڵێ: (ڕەوتی تەفسیری ئەدەبی قورئانی پیرۆزی شێخی خوولی، بانگەوازێک بوو بۆ کۆشش کردن بۆ تێگەیشتن لە کتێبی ڕۆشنکراو بە تێگەیشتنێک کە سنووری تێگەیشتنی تەفسیرە کۆنەکان تێپەڕێنێ، چونکە ئەو تەفسیرە کۆنانە زۆربەیان گرێدراوبوون بە ئەفسانە کۆنەکانی گەل و شارستانییە دوابڕاوەکان و بیروبۆچوونی گەل و نەتەوە یەکتر قەڵاچۆکەرەکان، تا بتوانرێ هۆکار و شێوازی هاوچەرخ بەکاربهێنرێ لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و وێژەیی و پشت بە زانستەکانی سەردەم ببەسترێ بەتایبەت زانستەکانی دەروونناسی و کۆمەڵناسی).[2]

شوکری عەیاد، بە شێوەیەک لەشێوەکان هەست و هزری مرۆڤێکی وجودی و بونیادگەرایی لە دەروندا جێگیربوو، ئەو ویستی (بوون) بەوە تەفسیر دەکات کە: "ویستی (بوون) واتە هەستکردنی مرۆڤ بەخودی خۆی و هەوڵی بەردەوامی بۆ

---

[1]- دار الهلال، التكوين. حياة المفكرين والادباء والفنانين باقلامهم، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٣-٢٤.

[2]- عياد، شكرى. تجارب في الادب والنقد. القاهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٦٣.

پێکهێنانی چارەنووسی، لەو شتانەی ئەو ویستە بۆ مرۆڤی بەدی دێنێ، بەدیهێنانی فێربوون و خوێندنەوە و پەیڕەوی بیروهۆش و هزرکردنییەتی".[1]

تێڕوانینە زانستییەکەی بۆ ئەو واقیع و بارودۆخە، ئەو چوارچێوە فراوانەی هزرکردنی بوو، لە ناو ئەم چوارچێوەشدا بابەتی پەیڕەوی ئەدەبی هەبوو، کە هەموو هزری ڕەخنەیی داگیرکردبوو، ئەوەی ئەم هزرەشی ئاڕاستە دەکرد و سنووورەکانی دیاری دەکرد؛ پرسی ناسنامەی ڕۆشنبیری و خودی ژیاری کارابوو، ئەم دوو بابەتە، ئەو دوو باڵەبوون، کە ئەم ڕەخنەگرە پێیان دەفڕی بۆ ئاسۆی زانین و ناسینێکی ناوازە.

سەرەڕای ئەوەی، کە شوکری چەندین پرۆژەی بە پێزی لە بواری ڕەخنەدا، بە ئەنجامگەیاند، کە ڕێڕەوی زانستیی ئەو لە سەر ئەم خەرمانە بە بەرەکەتە پەپکەی بەستبوو، بەڵام هەست بە بێئومێدییەکی نامۆ لە ژیانی شوکری-دا دەکرێ، کە بە زمانی ئاماژە و هێما باسی کردووە و هەندێ لە نزیکەکانی تێبینیان کردووە، لەوانەیە دواگوتاری شوکری، کە بە ناونیشانی: عاشقی میسرییەوە[2]، لە گۆڤاری (العربی) ژمارە (٤٩١) مانگی ١٠- ١٩٩٩دا بڵاوی کردبۆوە، ئەو خۆی لە ٢٣-٧-١٩٩٩دا، کۆچی دوایی کردبوو، ئەم گوتارەی پاش مردنەکەیەتی، دوانووسینییەتی بەڵگەگەلێکی قوڵی تێدایە، کە هەستکردن بە سەرگەردانی و ونبوون و نائارامیی و دڵەڕاوکێ لە سەلامەتی ئەو ئاڕاستەی گرتوویەتیەبەر، شوکری لەم گوتارەدا دەڵێ: (بەڵام من میسریم، یان عەرەبیم؟، جیاوازییان نییە، دەمبینی لە هەڵوێستی بینەر و تەماشاکارم، یان لەوانەم، کە لە پاشکۆی کاروانەکە دەڕۆم، کە سەیری دەوروبەری خۆم دەکەم، توشی گومان و شۆک دەبم[3]، خەمەکەم دەبێتە دوو خەم؛ ئایا من دەڕۆم بۆ ئەوەی بگەم؟ یان بۆ ئەوەی کاروانەکەم لێ بزر نەبێ؟ ئەوەتا من دەزانم من چیم، دەشزانم پلەوپایەم لەم چارەنووسەدا لەکوێیە لە هەموو

---

[1]- دار الهلال، التكوين. حياة المفكرين والادباء والفنانين باقلامهم، سەرچاوەی پێشوو، ص ١١.

[2]- نخبة من الكتاب. مرفاء الذاكرة، الكويت: كتاب العربي، العدد٥٤، اكتوبر٢٠٠٣م.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٥.

گەردوونـدا، مـن دانـدەنێم، کە خەمـی دووەم زیـاتر لە خەمـی یەکەم خەریکـی کردووم، من بەردەوامم لە ڕۆیشتن، بەڵام وابـاشتربوو، کە ئەم کـاروانە واز لێبێـنم و هیچی تر کلکایەتیان بۆ نەکەم).

با ئەوان لە ڕاکەڕاکی خۆیان بەردەوام بن، من بڕیار بدەم و هەناسەیەکی قـووڵ هەڵکێشم و بەرەو ئاڕاستەی پـێچەوانە ملـی ڕێ بگـرم، لە نـاو دڵـی خۆمـدا دەڵـێم: ئەگەر ئەم قافڵەی من کلکمی ڕێنما و پێشەنگی من بـن، ئەوە ئەو پەڕی گـومڕایی و سەر لێشێوانە).[1]

کـاتێ شـوکری کـۆچی دوایـی کـرد و چـووە ئاسـۆی جاویـدانییەوە، حەسـەن تەلەبی شـاعیر بە هۆزانێـک بەنـاوی "دڵنـایی دالـدەدان" (يقـين الأمـان) [2]شـوکری دەلاوێنێتەوە، ئەویش هەمان دیالۆگی نامۆ لە خۆ دەگرێ، کە هەر بەنـامۆیی ژیـانی کۆچکردوو دەچێ زۆر ئارەزوومەند بوو، کە لە گەلەسـتێرەی ڕابـردووان ڕزگـاری بێ و بچێتە میهرەجان، شاعیر لەسەر زمانی ئەو دەڵێ:

ڕۆڵەگیان بە هیوای ڕزگاری مەبە، لێرەو بەئاگابە
ئەم پۆلە مەلە نەتخەڵەتێنێ، ئەو بەرەو ڕۆژئاوا دەفڕێ
ئەم مـێگەلە پـاڵنەری تـرس و برسـێتی دەیجـوڵێنێ زۆر تێـڕامێنە وگومانەکـانی نووسین بچەسپێنە

پاشان دەڵێ:

ئێستا هەستم کرد ئازادبووم وگەشتم کرد بەدەریادا
لایەکی شارێیەکەم بەرچاوکەوت و شەوڕەویم کرد
لەگەڵ ئاپورای جەماوەرەکە
هاوڕێی ڕێگام ئیبن ڕوشدی برادەرم بوو
لەگەڵ کەسانێکی پاک و کەم و متمانەپێکراو

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٦.

[2]- مجلة ابداع، العدد ٩ سبتمبر١٩٩٩م، ص٤ -١٠.

شێخی مەعرە و تاگورو زەنون
ئەوانەی کە ڕۆژی لێ پێچینەوە
ترسیان لەسەر نییە و خەفەتبارنابن.

زانینی هەڵوێستی شوکری عەیاد، بە ئاڕاستە ڕوحیی و ڕۆشنبیرییەکانی پێش چوونە ناو جیهانی ڕەخنەگری شوکری عەیاد، کارێکی زۆرگرنگە، ئەو جیهانەی، کە بەپێی خوێندنەوەی (عبدالمنعم تلیمة) لە سێ لایەنی گەورەدا، خۆدەنوێنێ، کە ئەمانەن:

١- نوێکردنەوەی وانەی ڕەوانبێژیی بە پایەدارکردنی ڕەوانبێژیی لە سەر خودی دەقەکان، تاکو جوانکارییەکانی زمانی عەرەبی و تایبەتمەندیی و شێوازەکانی دەرکەون، ئەم ڕەوتە لە هەردوو نامەی ماستەر و دکتۆراکەی شوکری عەیاددا دەرکەوت، لە ماستەرەکەی کە بە ناونیشانی "وەسفی ڕۆژی لێپێچینەوە لە قورئاندا" بوو، کاری زانستیی ئەو لە سەر ئایەتەکانی باسی ئەو ڕۆژە دەکەن لە قورئاندا لە لایەنێکی تایبەت بوو، کە تایبەتمەندییە بەیانیی و شێوازی جوانکارییە گشتییەکان بوو لەو ئایەتانەدا، بەڵام دکتۆراکەی لە سەر "وەرگێڕانە کۆنەکانی شیعری ئەرستۆ بۆ سەر زمانی عەرەبی و کاریگەریی لە سەر ڕەوانبێژی عەرەبی" بوو.[1]

٢- لایەنی دووەم ڕەسەنکردنی نوێکردنەوە و گرێدانی بوو بە کەلەپوور، تلیمە لەم لایەنە باسی ئەم لێکۆڵینەوانەی عەیاد دەکات، وەک تۆێژینەوەی "پاڵەوان لەناو ئەدەب و ئەفسانەکاندا/ ١٩٥٩" لەم تۆێژینەوەدا، عەیاد باسی بەڕەسەنکردنی میتۆدێکی نوێ دەکات بۆ دۆزینەوەی بۆ ماوەی کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی، کاریگەری ئەم کەلەپوورەش لەسەر داهێنانەکانی کۆمەڵگا لە مێژووی هەزاران ساڵەیدا.

[1]- تلیمة، عبدالمنعم. القوة الناقدة والقوة الخالقة: شكري محمد عياد، مجلة ابداع، ع٩ سبتمبر١٩٩٩ز، ص ١٩.

هەروەها لێکۆڵینەوەی "دەروازەیەک بۆ زانستی شێواز/ ١٩٨٣"، کە لەم بابەتەدا زانستیی شێوازی نوێ گرێدەدا بە ڕەوانبێژی و ڕەخنەگرتنی مێژوویی و چەند نمونەیەکی کرداریی بۆ چەسپاندنی ئەمە لە شیعری عەرەبیدا باس دەکات.[١]

سێیەم بابەتی عەیاد لەم لایەنە لێکۆڵینەوەیەکی سێ کوچکە بوو: زمان و داهێنان، ئەدەب و ژیار، بازنەی داهێنان.[٢]

عەیاد لەم سێ کوچکەدا، وێنەیەکی گشتگیری بۆ تیۆری ئەدەب و پڕۆگرامی توێژینەوە و ڕێبازەکانی ڕەخنەگرتن گەلاڵە کرد.

٣- ئەم لایەنە پڕۆگرامی ڕەخنەی چەسپاندنی کردارییە، لەمەدا عەیاد هەڵساوە بۆ لێکۆڵینەوە لە دەقەکە لەهەموو تایبەتمەندییەکانی ڕەوانبێژیی و زمانەوانی و جوانکاریی، ئەم هەوڵانەش لە سێ کتێبدا کۆکراونەوە، کە بریتین لە:

١- ئەزموونەکان لە ئەدەب و ڕەخنەدا (تجارب في الأدب والنقد)، لە ساڵی ١٩٦٨دا نووسراوە.

٢- ئەدەب لە جیهانێکی گۆڕاودا (الأدب في عالم متغير)، لە ساڵی ١٩٧١دا نووسراوە.

٣- تێڕوانینی سنووردار (الرؤيا المقيدة) لە ساڵی ١٩٧٨دا نووسراوە.

(عبدالمنعم تليمة) ڕێخۆشکردنێکی وردی بۆ جیاکاری ڕەخنەیی و پوختەی کرۆکی ڕەخنەی شوکری کردووە، تەلیمە لەو بارەوە دەڵێ:

ئەم تۆوەی، کە خوولی چاندی، عەیاد چاودێریی کرد و دەوڵەمەندی کرد، تا هەموو ئەو بوارانە بگرێتەخۆ، کە زانایانی زمان و ئەدەب و ڕەخنە باسیان کردووە، کە بیانبووژێننەوە، ئەمەش بە کەلەپوری زمان و ڕەوانبێژی پێکدێ، لەمەشدا دەبێ پشت بە زانستە نوێیەکان ببەسترێ، تا بگەینە زانستێکی عەرەبی هاوچەرخ بۆ

---

[١]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[٢]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٠.

تـوێژینەوە لە ئەدەب، کە لەسـەر کەلەپـوری ڕەسـەن بنیـات بنـرێ و سوودیشـی لە هۆکار و ڕێکارە هاوچەرخەکان وەرگرتبێ.[1]

بـۆیە محەمـەد ئەمـین عـالم دەڵـێ: (عەیـاد لە هەرە چەلاکتـرین و پێشـەنگانی قوتابخانەی شێخ ئەمین خوولی، بۆ نوێکردنەوەی هزر و داهێنان ئەژمار دەکرێ).[2]

ئاڕاستەی تەفسیری ئەدەبیـی بەتەریبـی لەگەڵ دوو ئاڕاسـتەی تـر دەرکەوت، کە ئەوانیش ئاڕاستەی کۆمەڵایەتیی و ئاڕاستەی زانستیی بـوون، ئاڕاسـتەی کـۆمەڵایەتی ڕووی لە لێکـدانەوەی ئەو دەقە قورئانیـانە کـردووە، کە لە چوارچێـوەی کێشـە گەورە کۆمەڵایەتییەکـــان، کە وابەســـتەیە بە پەرەســـەندنی کۆمەڵگـــا و ڕووبەڕووبـــوونەوەی لەگەڵ کێشـــەکانی ســـەردەم، ئەم کێشـــانە پەیوەنـــدییان بە ڕووبەڕووبـــونەوەی ئیســـتعمار و بانگەشـــەکردن بـــۆ یەکگرتـــوویی و چاکســـازیی کۆمەڵایەتیی و کێشەکانی پەیوەست بە ژنان هەیە.[3]

محەمـــەد عەبـــدە، ڕۆڵێکـــی گەورەی هەبـــووە لە بەرەوپێشـــبردنی ئەم ڕەوتە و ئاوێتەکردنی چاکسازیی کۆمەڵایەتی لەگەڵ بزاڤی بێداریی عەرەبی ئیسـلامییدا، ئەو پرســیارەش کە خـــۆی دەســـەپێنێ ئەوەیە: ئایـــا پەیوەنـــدیی ئیســـلام بە ژیـــاری هاوچەرخەوە چییە؟ ئایا مسوڵمانان تا چەنـد لێوەشـاوەن بـۆ وەڵامـدانەوەی لـۆژیکی سەردەم و داخوازییەکانی نوێبوونەوە؟.[4]

تـاکو هەوڵـی پێشـەنگەکانی ئەم بـواره لە تەفسـیردا، ببێـتە میتـۆدێکی نـوێ لە بەرگریی لە ئیعجـازی قورئـان و ڕۆشـنکردنەوەی لایەنـی کـۆمەڵایەتی ڕاسـتەقینەی قورئانی[5]، بەڵام ئاڕاستەی زانستیی لە تەفسیر هەڵوێسـتی ئەمـین خـوولی و محەمـەد عەبدە هەڵوێستێکی میانڕەوە، جولد تسهیری ڕۆژهەڵاتناس دەڵێ:

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٨- ١٩.

[2]- عياد، شكرى. القفز على الاشواك، القاهرة، دارالهلال، ١٩٩٩ز، ص ٥.

[3]- الشرقاوي، عفت. شكرى عياد: جسور ومقاربات ثقافية، ط١، ١٩٩٥ز، ص ٢٥٦.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٥٦.

[5]- الشرقاوي. شكرى عياد ومنهجه في التفسير الادبي، ص ٢٥٦.

(کەمترین ئاست، کە ئەم قوتابخانە بۆی بچێ ئەوەیە، کە قورئان هیچ کاتێ دژی ڕاستییە زانستییەیە سەلمێنراوەکان نییە).[1]

عفت شەرقاوی ئەم ئاڕاستەی ناوناوە زانستی کەلامی نوێ، چونکە زانستێکە بەرگری لە ڕاستییە دینەکان لە چوارچێوەیەکی عەقڵانییەتدا، دەکات و هەوڵدەدات زانست و دین پێکەوە بگونجێنێ[2]، هەرچەندە ئەم ئاڕاستە زۆر ئاگادارکەرەوە و هۆشداری لە خۆیدا شاردۆتەوە، بەڵام تێڕوانینی مسوڵمانی هاوچەرخ تێڕوانینێکی ئەرێنییە، چونکە ئەم زانستە پەیوەستە بە خۆزگەکانی بەوەی دەستکەوتە ڕوحییەکانی ڕابردووی گرێبدا بە خێر و بێر و لایەنە باشەکانی داهێناوی ئەم سەردەمە و ئەم بواڕە بە کلیلی ڕاستەقینەی ژیاری مرۆڤی ئەمڕۆ دادەنرێ).[3]

حەسەن حەنەفی پێیوایە، کە ئەم ئاڕاستە هەندێ لایەنی ئەرێنی هەن، ئارەزووی تازەگەریی و ڕێزگرتنی ڕێژەیی زانست و ڕووکردنە تەفسیری مێژوویی و کاتی دەکەن، بەڵام ئەو دەڵێ، کە لایەنی نەرێنیشی هەیە، وەک بەردەوامی گوازرانەوە بۆ ماوەیەکی درێژ، بێئەوەی بتوانێ بە تیۆرییە زانستییەکان بگات، هەروەها دەستبەسەراگرتنی دەستکەوتە زانستییەکان، بەبێ بوونی وێناکردنێکی زانستیی بۆ جیهان، لەم بارودۆخە پێشەنگی و پێشڕەوی لە دەست زانستدا دەبێ و دین دەبێتە پاشکۆ و دووا‌کەوتەی زانست، هەروەها پشتگوێخرانی بابەتە سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و جەماوەرییەکان و خەڵەتاندنی هۆشیاریی و چەواشەکاریی و دوورخستنەوەی خەڵک لە بارودۆخە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکەی و پیشاندانی ئەوە، کە خوای گەورە تەنیا لە سروشت و دیاردەکانیدا دەتوانێ هێزی خۆی بنوێنێ و بەتوانا دەرکەوێ، بەڵام لە ناو کۆمەڵگادا هەمیشە خوای گەورە بە لاوازیی دەردەکەوێ.[4]

---

[1]- جولّد، تسيهر. مذاهب التفسيرالاسلامي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٧٦.

[2]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث. سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٩١.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٥٩.

[4]- حنفي، حسن. التفسير ومصالح الامة: التفسير الاجتماعي، سەرچاوەی پێشوو، ص١٧٠-١٧١.

لە میانەی ڕێسا و هێڵە گشتییەکانی ئەم تەفسیرە سەردەمیانەی ئیسلام، کە گۆڵد تسێهەر ناوی ناوە تەفسیری شارستانیی ئیسلامیی خوێندنەوەی شوکری عەیاد بۆ قورئان گەڵاڵە بوو [1]، عەیاد لەباوەشی مامۆستاکەی، کە ئەمین خوولی بوو، خەریکی نامەی ماستەرەکەی بوو لە ساڵی ١٩٤٨ و مژدەی بە لەدایکبوونی ڕەخنەگرێکی بەتوانا دەدا[2]، بەڵام بەهۆی نامەکەی محەمەد ئەحمەد خلف اللە، کە بەناونیشانی "هونەری چیرۆکنووسین لە قورئانی پیرۆز"دا بوو، قوتابخانەی ئەمین خوولی توشی گەردەلوولێکی ناڕەزایی بوو و بەوە تاوانبارکرا، کە بەریەککەوتنی هەیە لەگەڵ بیری دینیدا، بۆیە زانکۆی میسر بڕیاریدا نابێ خوولی، هیچ وانەیەک بڵێتەوە و مافی سەرپەرشتی هیچ دکتۆرا و ماستەرێکی لەسەر قورئانی پیرۆز هەبێ، هەر بۆیە دەبوو شوکری عەیادیش ملکەچی ئەم بڕیارە بێ، یان دەبێ مامۆستاکەی هەڵبژێرێ و بوارەکەی بگۆڕێ، یان بواری تۆیژینەوە قورئانییەکەی لای مامۆستایەکی تر تەواو بکات، شوکری مامۆستاکەی هەڵبژارد و بوارەکەی گۆڕی.[3]

پاش زیاد لە سی ساڵ، ئەم ماستەرە لە باربراوە بڵاو دەکاتەوە و لە پێشەکیەکەی نووسیوەتی:

"ئەمە لێکۆڵینەوەیەکە، کە پێش سیوئەوەندە ساڵە نووسیومە، ئەو کاتەی قوتابخانەی تەفسیری ئەدەبی دەیویست بێتە ناو ژیانی خوێندن و ڕۆشنبیریمانەوە، بەڵام زریانی خراپ تێگەیشتن و ئاسۆتەنگی نەیهێشت، هەرچەندە نالێم گەیشتومە مەبەست، بەڵام من وەک ئەو ڕێبوارەم لێهات، کە پێش گەیشتنە مەنزڵ وڵاخەکەم کەوت". [4]

---

[1] – جولد، تسيهر. مذاهب التفسيرالاسلامي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٣٧.

[2] – عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، القاهرة، دار الشروق،١٩٨٠ز.

[3] – p١٩." Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran

[4] – عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص ٩٣.

شوکری وەک نمونەیەکی کرداریی بۆ چەسپاندنی پەیڕەوی مامۆستاکەی لە تەفسیردا ئەم تۆیژینەوەی بڵاوکردۆتەوە[1]، بەڵام عبدالسلام شازلی پێیوایە، کە شوکری لەم تۆیژینەوە بە تیۆری گۆستاف لانسۆن (١٨٥٧/١٩٣٤ز) کاریگەر بووە، کە ئەو تیۆرە گرنگی بە قوولبوونەوە لە تۆیژینەوەی دەقەکان دەدا، هەر لە سەرەتای شڕۆڤەکردنی دەربڕدراوەکانەوە، تا شیکردنەوەی شێوازەکان، واتا و بەڵگەی دەربڕدراوەکان گرێدەدا بە مەبەستی مرۆڤایەتی، ئالێرەدا ئەم تیۆرە بناغەی میتۆدی مێژوویی دەهەژێنێ، لای هەندێ لەو ڕۆژهەڵاتناسانەی لە هەستی زمانەوانی هەژارن، بەتایبەت بۆ واتای دەقە دینی و ئەدەبییە دێرینەکان).[2]

بێگومان لەو سەردەمەی عەیاددا، کاریگەری ئەم فەیلەسوفە گەیشبووە ناو ڕۆشنبیری میسری، لانسۆن بە پێی بۆچوونی ڕێنییە ویلیک، هێمایەکی مێژوویی ئەکادیمی و ئەدەبی فەڕەنسییە[3]، چونکە محەمەد مەندوور-پەیڕەوی تۆیژینەوە لە مێژوو و وێژەکان- کە شاکارە گرنگەکەی لانسۆنە، وەرگێڕابووە سەر زمانی عەرەبی پێش ساڵی ١٩٤٦[4]، هەروەها پەنجەرەکانی ڕۆشنبیری ڕۆژئاوا، هەر لەسەرەتاوە بە ڕووی کۆمەڵەی ئەمنییەکان-پەیڕەوانی ئەمین خوولی-دا کراوە بوو، هەرچەندە کێشەکانی تایبەت بە ڕۆشنبیری عەرەبی زۆر خەریکی کردبوون، محەمەد ئەحمەد خلف اللە، لە پێشەکی کتێبی "هونەری چیرۆک لە قورئانی پیرۆز"دا، باسی ئەوە دەکات، کە ئەو زۆر سوودی لە تیۆری لانسۆن کردووە[5]، بەڵام ئاماژەشی بەو جیاکەرەوانە کردووە، کە لەنێوان تۆیژەرەوانی ڕۆژئاوا و

---

[1]- راضي، عبدالحكيم. شكري عياد: وصف القرآن يوم الحساب/ جدل المادة/ الموضوع/ النظرية/ المنهج، مجلة ابداع، ع٩، ١٩٩٩ز، ص٢١.

[2]- الشاذلي، عبدالسلام. شكري عياد بين التاريخ والنقد والذاكرة الحضارية. مجلة ابداع. ع٩ ، ١٩٩٩ز، ص ٤١.

[3]- ويليك، رينيه. تاريخ النقد الادبي الحديث. ١٧٥٠- ١٩٥٠ز، ترجمة: عبدالمنعم مجاهد. القاهرة، المجلس الاعلى للثقافة، ٢٠٠٠م، ج٤، ص ١٤٥.

[4]- مندور، محمد. النقد المنهجي عند العرب، القاهرة: دار النهضة مصر للطباعة والنشر، ٢٠٠٨م، ص٣.

[5]- خلف الله، محمد احمد. الفن القصصي في القرآن الكريم، القاهرة، مكتبة نهضة المصرية، ط١، ١٩٥٠ز، ص ١٢.

ڕۆژهەڵاتدا هەیە، خلف الله دەڵێ: (ڕۆژئاواییەکان کاتێ لە ئەدەب دەکۆڵنەوە، گرنگیەکی تەواو دەدەن بەجیاوازیی نێوان بەها عەقڵییەکان و بەها هەستەوەری و ویژدانییەکان، ئەم دووانەش جیادەکەنەوە لە بەها هونەری و ڕەوانبێژییەکان، ئەوان فەرمانی ویژەیی دەرناکەن بەسەر هۆزان وانەیەک، یان قوتابخانەیەکی ئەدەبی، یان ڕەوتێکی هونەریدا، هەتا هەموو هۆکارەکانی، کە هاوکارییان دەکات بۆ ئەم حوکمدانە بەسەر ئەو کەس و قوتابخانە و ڕەوتانە بەتەواوی پێ نەگا و کامڵ نەبێ).[1]

وەرگرتنی (خلف الله)ش لە لانسۆن زۆر ڕوون و ئاشکرایە، ئەوەتا لە پێشدا واتای پیتی دەقەکەی هێناوە، پاشان واتای دەستەواژە دەربڕدراو و لێکدراو و داڕژاوەکان، پشتی بە زانستیی ڕێزمان و زمانەوانی و مێژووی زمان و مێژووی دەستەواژە لێکدراوەکان بەستووە.... پاش ئەمانە، واتای ویژەیی دەقەکەی بڕیارداوە، بەها عەقڵیی و ویژدانیی و هونەرییەکانی لێکتر جیاکردۆتەوە، پاشان باسی جیاکەرەوەی زمانی نووسەری لەناو هاوسەردەمەکانی کردووە، زۆر بیرۆکە و بۆچوونی فەلسەفیی و دینیی و کۆمەڵایەتی تریش).[2]

ئەم دەقە ئەو هەنگاوە میتۆدیانەمان بەبیردێنێتەوە، کە ئەمین خوولی پێشنیازی کرد، بۆ کۆنترۆڵکردنی واتاکانی دەق لە ڕەوتە مێژوویی‌یەکەیدا، داننانی خلف اللەش هیچ بواریک بۆ گومان ناهێڵێتەوە، کە قوتابخانەی خوولی پەیوەندی بە تیۆریەکانی ڕەخنەی هاوچەرخی خۆی هەیە، هەرچەندە شوکری عەیاد هەرگیز دانی بەوەدا دانەناوە، کەواتە کاریگەربوونی عەیاد بە پەیڕەوی لانسون تەنیا گومان و قەبڵاندنە، ئەوەتا (عبدالمجید حنون) باسی کاریگەریی گۆستاف لانسۆنی لە ڕەخنەی عەرەبیدا کردووە، هەر لە ئەحمەد زەیف (١٨٨٠/١٩٤٥ز) و محەمەد مندوور (١٩٠٧/١٩٦٥ز)، تاکو تەها حسێن (١٨٨٩/١٩٧٣ز)، باسی کۆمەڵێکی زۆر

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- لانسون، جوستاف، ومایبە، انطوان. منهج البحث في التاريخ الآداب، ترجمة محمد مندور.، القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر، ٢٠٠٨ز، ص٤١٠-٤١١.

لە ڕەخنەگرانی عەرەبی کردووە، بەڵام ئاماژەی بۆ شوکری عەیاد نەکردووە[1]، بۆیە پێدەچێ بۆچوونەکەی شازلی تەنیا قەبڵاندن و گومان بێ.

دەتوانین کایگەریی ڕاستەوخۆی ڕەخنەگری ئینگلیزی (ئای ئەی ڕیتچاردز) ببینین، چونکە عەیاد لە کتێبەکەیدا ئاماژەی بە کتێبی "فەلسەفەی ڕەوانبێژی"[2]، ئەم ڕەخنەگرە لەکاتی ڕەتدانەوەی هەندێ لە بیروڕاکانی سەید قوتب کردووە، کە لە کتێبی "وێناکردنی هونەری لە قورئاندا"[3] باسیکردوون، جابر عسفور لە گوتاری (وانەکانی مامۆستا)، کە لە دوای مردنی شوکری نووسیویەتی و بەدڵنیاییەوە دەڵێ، کە ئەم ڕەخنەگرە ئینگلیزییە کاریگەریی هەبووە لەسەر شوکری، چونکە لەو سەردەمەدا لە وانەی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی، بۆچوون و فەلسەفەی ڕیتچارد لە ڕەوانبێژیدا، وەک شێوازێکی نوێ بۆ نوێکرنەوەی ڕەوانبێژی کۆن خوێندراوە، عەیادیش سوودی لە نووسینەکانی ئەم پیاوە بینووە لەکاتی نووسینی نامەی ماستەرەکەی).[4]

لە میسردا لەنێوان دوو ئاڕاستەی ئەدەبی ململانێ هەبوو، ئاڕاستەی فەڕەنسی لاتینی، کە تەها حسێن پێشەنگی بوو، لایەنی ئینگلیزی ساکسۆنی، کە عەباس محمود عەقاد پێشەنگی بوو، ئەمین خوولی دەیەویست ئاڕاستەی سێیەم بێ، شوکری عەیاد کە خشتێک بوو لە دیواری ئاڕاستەی خوولی دیارە، کە سوودی لە ئاڕاستەکردنەکانی وەرگرتووە، شوکری دەڵێ:

(ئەمە میتۆدی ئەدەبییە لە تەفسیردا، من زۆر لە بەڵگەهێنانەوە دڕێژدادڕی ناکەم، هەرکەسێ ویستی ڕێساکانی ئەم ئاڕاستە بە دڕێژی بکات، با تۆێژینەوەکەی

---

[1]- حنون، عبدالمجيد. اللانسونية واثرها في رواد النقد العربي الحديث، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط١، ٢٠٠٦ز، ص ٢٥٢.

[2]- ئەم پەرتووکە لەلایەن ناسر حەلاوی و سەعید غانم وەرگێڕدراوە و لە ساڵی ٢٠٠٢ لە دار ئەفریقیا چاپکراوە.

[3]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص٨٠.

[4]- عصفور، جابر. دروس الاستاذ، مجلة الهلال، ع١٠٨، ١٩٩٩ز، ص٢٠.

مامۆستامان خوولی بخوێنێتەوە، بەڵام من یەکەم کەسم، کە پەیڕەوەکەی مامۆستا لە سەر بابەتی ڕۆژی قیامەت و لێپرسینەوە و ئایەتەکانی دەچەسپێنم).[1]

شوکری ویستی هەست بە ڕەسەنایەتیی زانستیی لە بەکارهێنانی بنەماکانی تەفسیری ئەدەبیی بکرێ، تا ببێتە هۆی فراوانبوونی ئاسۆی مەبەستە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکان، ئەمەش کرۆکی تەفسیری ئەدەبییە، ئەم میتۆدە کە خوولی گەڵاڵەی کردبوو، شوکری لە بواری کرداریی چەسپاندی، چونکە لێکۆڵینەوە لە واتاکانی هەر دەقێک و دەربڕدراو و ڕەوانبێژییەکەی، بەبێ زانینی مەبەستە باڵامرۆڤایەتییەکان دەرناکەوێ.[2]

ئەم چەسپاندنەی عەیاد پەیوەندیی و پردی پەیوەستی نێوان دین و هونەر بەڕوونیی دەردەخات، کە لەمەدا لە شێخەکەشی تێپەڕاندووە، هەموو ئەو لەمپەرانەی لابردووە، کە دێتە ڕێی ئەوانەی خەریکی توێژینەوەی دەقی قورئانین بە تێڕوانینی ئەدەبی.[3]

دین و هونەر وەک دەربڕینی لایەنی وێژدانی ناخی مرۆڤ بەیەکدەگەن، هەرچەندە دین چەند جیاکەرەوەیەکی هەن، کە لە هونەر جیای دەکاتەوە، گرنگترینی ئەو جیاکەرەوانەش ئیمانبوونە بە هێزێکی باڵا و بەبوونی ژیانێکی تری نمونەیی، بەڵام دین و هونەر پیوەندییان زۆر بەهێزە، چونکە دین هەرچەندە دیاریکردن و ناساندن و پەیبردن بە داڕێژەری دین زۆر ئاڵۆز و زەحمەتە، بەڵام بابەتی هونەریی دینی، دەبێ باسی بابەتی کەسایەتی و بونیادگەرایی و ئەو ئاڵۆگۆڕە قوولانەی لە ژیان و هزردا ڕوو دەدەن، تێدا بێ.[4]

عەیاد پێیوایە ئەدەبی ئایینی باڵاترین چەشنی ئەدەبە، ئەزموونە دەروونییەکان بابەتی ئەدەبن، ئەم ئەزموونانە کاتێ پەیوەست بن بە دینەوە قوولترن، جا مادام وا

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۹.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ٦٩.

بێ و ئەدەبیی دینیی لەسەر بنەمای ئەزموونی هاوبەشی نێوان مرۆڤایەتی بنیات نرا بێ، کەواتە ئەدەبیی دینیی بە بەهاترین جۆری ئەدەبە).[1]

پەیوەندیی نێوان دین و هونەر قووڵاییەکی فەلسەفی و ڕوحی هەیە، جاک ماریتان پێیوایە شیعر بەرهەمی پەیوەندی ڕوح و حەقیقەتە لەگەڵ سەرچاوەکەیاندا، کە خوای گەورەیە.[2]

عەلی عزت بیگۆفیچ وادەبینێ، کە یەکبوونێکی بنەمایی هەیە لە ناو ڕەگ و ڕیشاڵە قووڵەکانی دین و هونەردا، ئەو دەڵێ: دراما بنچینەکی دینی هەیە، هەم لە لایەنی بابەت و هەم لە لایەنی مێژووش... ئەوەتا درامای گریکی یۆنانی لەو گۆرانیانەی کۆراڵ بەدیهاتووە، کە بۆ ڕێزلێنان لە دینۆسیۆسی خوداوەند وتراون، لە شارستانی یۆنانی و ڕۆمانیش هەردەم گەلەری شانۆکان لە تەنیشت پەرستگاکان بوون، هونەری بیناسازیی و جوانکاریی تەلارەکان لە پێناوی خۆشەویستی پەرستگاکان و ڕازاندنەوەیان پەرەیسەند و گەیشتە چڵەپۆپەی داهێنانەکانی لەبنیات نانی پەرستگاکاندا.[3]

بیگۆفیچ لێرەدا گوتەی فەیلەسوفی فەرەنسی هنری برجسون دەهێنێ، کە گوتوویەتی: هونەر کوڕ و ڕۆڵەی دینە، جا کە هونەر دەیەوێ بە زیندوویی بمێنێتەوە، پێویستە هەمیشە لەو چاوگ و ژێدەر و دایکە خۆی پاراو بکات، کە لێیەوە لە دایک بووە.[4]

پێش ئەوەی شوکری، دەست بە خوێندنەوە پراکتیکەکەی بکات لە سەر دووخاڵی وابەستە بە میتۆدەکەی هەڵوێستەی کردووە:

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- بیکوفیچ، علي عزت. الاسلام بين الشرق والغرب، ترجمة: محمد يوسف عدس، بيروت: مؤسسة العلم الحديث، ط[1]، ١٩٩٤ز، ص ١٤٤.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤٦- ١٤٨.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤٨.

١- پەیوەندی تەفسیری ڕەوانبێژیی و ئەدەبیی بە ڕەوتە ئاساییەکانی تەفسیر بە هەر دوو لقی:

- تەفسیری گێڕدراوە (ڕوایە).

- تەفسیری عەقڵی (درایە).

٢- تـوێژینەوە لە میتـۆدی مێـژووی ڕۆژهەڵاتناسـەکان لە لێکـۆڵینەوەی قورئـانی پیرۆزدا.

لەمەشـدا عەیـاد سـوودی لە میتـۆدی جۆلدتسـیهر بینیـوە، کە ئەو ڕۆژهەڵاتناسـە تەفسـیری تەبەری بە نمـونەی تەفسـیری نەقڵـی و گێـڕدراوە دانـاوە[١]، تەفسـیری کەشافی زەمەخشـری-یشـی بە نمـونەی تەفسیری عەقڵـی دانـاوە[٢]، هەرچەنـدە ئەم گێـڕانەوە زۆرەی تەبەری وایکـردووە، کە گێـڕدراوەی بەهێـز و لاوازیشـی تـێکەڵ ببـێ، ئەمەش کـاری تەفسـیری گێـڕدراوەی بەزەحـمەت کردبـوو، بەڵام ئەو بەبێژنگکردن و لەهێڵەکـدان و دابێـژتنەی ئیبنوکەسـیر کـارەکەی ئاسـان کـردووە و ڕووی تەفسیری تەبەری و قوتابخانەی گێڕانەوەی سپی کردەوە.

ڕەخنەی جولدتسیهر بۆ تەفسیری تەبەری ئەوەیە، کە ڕەچـاوی بـابەتیبوونی تێـدا نەکراوە، کە ئەم ڕەخنە بەو ڕەهاییە ڕاست نییە، چونکە تەبەری تەفسـیری ڕاسـت و بەهێزی پارسەنگ و تەرجیح داوە.[٣]

هەروەها شـوکری لەبـارەی تەفسـیری نەقـڵ وگێـڕدراوەوە دەڵـێ: (کە بمـانەوێ تەفسـیری گێـڕدراوە هەڵبسـەنگێنین، دەبـێ لەسـەنەد و گێڕەرەوەکـانی بکـۆڵینەوە،

---

[١]- جولد تسيهر. مذاهب التفسير الاسلامي، ص ١٠٦- ١٠٧. ڕیجیس بلاشیری ڕۆژهەڵاتناس، لە بارەی میتۆدی تەبەری لە تەفسیردا دەڵێ: تەبەری دانەری تەفسیر بووە بەشێوەیەکی نمونەیی، گێڕانەوەکانی کەڵەکە کردووە، بەڵام بە پەیڕەو و میتـۆد، ئەوەش ئەوە دەگەیەنـێ، کە هەرچی لە قورئاندا هـاتووە، هەمووی قابیلی لێکدانەوە و تەفسیرە).

[٢]- هەمان سەرچاوە، ل١٤١.

[٣]- بلاشير. القرآن: نزوله، تدوينه، ترجمته، تاثيره، ترجمة: رضا سعدة، بيروت، دار الكتاب اللبناني، ط١، ١٩٩٤ز، ص ١١٧- ١١٩.

کارکەرە کاریگەرەکانی گێڕدراوەکە بزانین[1]، ئەوەی ڕاڤەکاری قورئان لەکۆندا بە لاوازییان داناوە لای بدەین، واتا و مەعنای دەستەواژەکان لە ڕووی زمانەوانی و مێژوویی بزانین، بۆ زانینی ئەمەش پشت بەشیعری سەردەمی نەفامی و ئیسلامی ببەستین، هەروا پشت بەو گێڕدراوە و فەرمودە و شوێنەوارانەی سەردەمی پێشینە دێرینەکان ببەستین، تا لە چەمک و دەستەواژەکانی قورئان تێ بگەین).[2]

تۆژێنەوەی گشتگیر و جوان، کە یارمەتیدەر بێ بۆ گەیشتن بەچێژی ئەدەبی قورئانی پیرۆز، لە بۆچوونی شوکری عەیاد دەبێ: (یەکەمجار لە واتای زمانەوانی یەکەبەیەکەی دەستەواژەکان تێبگەین، پاشان لەو حیکەمەتە بگەڕێین، کە بۆچی و لە بەرچ حکمەتێک، ئەم دەستەواژە هەڵبژێردراوە بۆ ئەو شوێنە؟، دەبێ هۆگری ئەو چەمکە و ئەو وشە لەگەڵ هەموو وشە و دەربڕدراوەکانی تری ناو ڕستە و دێڕ و ئایەتەکە لەو لاپەڕە بزانین و لێکی بدەین لەگەڵ واتای پوختەی ئایەتەکە، تا ئەو بەهایە درک پێبکەین، کە ئەو واتایە دەیەوێ لەسەر ئەو شێوە خوازراوە تێمان بگەیەنێ و پێمان بگەیەنێ).[3]

هەر لەو ئاڕاستە عەیاد، ڕەخنە لەو تەفسیرە گێڕدراوانە دەگرێت، کە واتایەکی ڕۆشن نادەنە دەربڕدراوەکان، ئەو دەڵێت: (ئەو جۆرە تەفسیرانە هەر چەندە دەکرێ ئیستیئناسیان پێ بکرێت، بەڵام جێی متمانە نین و مانای دەربڕدراوەکانمان بە ڕۆشنی نادەنێ، هۆکەشی ئەوەیە پێشینەکان، کاتێ تەفسیری قورئانیان کردووە، کارەکەیان جیاواز بووە لەکاری زمانەوەکانیان بۆ لێکدانەوەی واتایەک لە واتاکان، چونکە زمانەوانی دەچێت بە شوێن دەربڕدراو و واتاکانیدا دەگەڕێت و تێگەیشتن و واتای دەربڕدراوەکە لەلای خەڵکی ڕوون دەکاتەوە، بەڵام یاوەران و شوێنکەوتەکانیان ئەوەندەیان لا بەسە، کە واتای ئایەتەکە بە پوختی دەدەن

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ١١.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ١٢.

بەدەستەوە، لەمەشدا پشتیان بە تێگەشتنی دووێندراو بۆ بنچینەی واتای زمانەکە بەستووە و بە ڕاڤەکردنی ئەو شتەی، کەویستراوە لە ئایەتەکە وازیان هێناوە).[1]

پاشان عەیاد چەندان نمونە دێنێتەوە، کە یاوەران- سەحابی و شوێنکەوتوانیان- هیچ لاریان نەبووە لەوەی، کە تەفسیری درکە بەدرکەلێدراو (الكناية بالمكني عنه) بکەن، بۆ نمونە تەفسیری وشەی غاشییە بە وشەی قیامە دەکەن، یان بە وشەی ساعە، هەروەها جاریوایە وشەکە بە پابەندەکەی تەفسیر دەکەن، بۆ نمونە وشەی کەلوح بە مۆن و مرچ تەفسیر دەکەن، بەڵام تەفسیری کەشاف، کە لە پێش خۆی داینناوە، تیشکدەخاتە سەر جوانکاریی و تەواوکارییە ڕاوانبێژییەکان لە قورئانـدا لە تەنیشت تێگەشتنی زمانەوانی[2]، لە پێناو پێشکەشکردنی تەفسیرێکی عەقڵانی بۆ ئیسلام بە بێئەوەی، کە تێوە بگلێ لە بابەتە بیروباوەڕی و عەقەدییەکان[3].

بەم شێوازە هۆشدارییانە شووکری عەیاد لەتەفسیری کەشاف نزیک بۆتەوە، بەوەی نمونەی هەرە بەرزی تەفسیری موعتەزیلیانە، کە بەپێی بۆچوونی عەیاد موعتەزیلیەکان هەوڵیانداوە، کە قورئان لە بیروبۆچوونی میللی دەرباز بکەن و ئەم هەوڵەشیان شوێنەواری گەورەی هەبووە لەسەر تێگەشتنی ئەدەبی، بەتایبەت لای زەمەخشەری، کە هەستێکی ئەدەبی باشی هەبووە، هەربۆیە شێوازی نمونە هێنانەوەی لە قورئاندا زۆر هێناوە.[4]

ئەوە سەرەڕای ئەوەی، کە تەفسیرەکەی پڕە لە ململانێی بیروباوەڕی، بەڵام ئەوە نەبۆتە ڕێگر لەوەی دانی پێدابنرێت، کە ئەو هەوڵە جیاکراوەیە لە هەوڵی ڕاڤەکاری تری قورئان، ئەم جیاکرانەوە پێشین و پاشین ددانیان پێداناوە تەنانەت ئەوانەش، کە دژی موعتەزیلەن.[5]

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١١.

[2]- جولد تسيهر. مذاهب التفسير الاسلامي سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٢.

[3]- بلاشير. القرآن: نزوله، تدوينه، ترجمته، تاثيره، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٢٦.

[4]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٥.

[5]- ابن خلدون. المقدمة، تصحيح نصر الهوريني، بيروت: دار الجيل، د.ت. ص ٤٨٨.

لە بابەتی جیاوازیی نێوان هەردوو قوتابخانەی عەقڵی و نەقڵی بۆ تەفسیر، شوکری عەیاد دەڵێ: "جیاوازییەکە زۆر گەورەیە لە نێوان تەفسیری ئەدەبی و تەفسیری عەقڵی، تەفسیری عەقڵی وا سەیری قورئان دەکات، کە سەرچاوەی هەموو بیروباوەڕەکانە، هەر بۆیە ئایەتەکان بەو شێوەیە لێکدەداتەوە، کە بگونجێت لەگەڵ ئەو مەزهەب و فیکرەی، کە هەیەتی بە کاریگەریی هزری فەلسەفی لە بارەی خوای گەورە و بابەتە بیروباوەڕییەکان، بەڵام تەفسیری ئەدەبی بەو شێوە دەڕوانێتە قورئان، کە سەرچاوەی هەر گەورەی زمانی عەرەبییە، کە بە ڕەوانبێژییەکەی هەموو ئومەتی سەرسام و دەستەوسان کردووە.

وێنەیەکی نوێی داونێ بۆ ژیان، ئەو بە پێی ئەو میتۆدە، ڕێڕەوی خۆی دادەنێت بۆ تێگەیشتن لەڕەوانبێژی قورئان، پشت بە تویژینەوەی زمانەوانی قورئان و ئەو بارودۆخەی، کە قورئانی تێدا دابەزیوە دەبەستێت، ئەمە خواستی میتۆدی ئەدەبی ساغ و سەلیمە، تاکو بگاتە ئەو مەبەستە مرۆڤایەتی و شێوازە ڕوونکردنەوانەی، کە قورئان مەبەستیەتی).[1]

باسی ئەوەمان کرد، کە ئەمین خوولی ستایشی هەوڵ و کۆششەکانی ڕۆژهەڵاتناسە ئەڵمانییەکانی کردبوو لەسەر قورئان، بەتایبەتی ڕۆژهەڵاتناس (نۆڵدکە) لە کتێبەکەیدا بە ناونیشانی "مێژووی قورئان"، خوولی لە بارەی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە دەڵێ: (هەوڵی ئەوانە بابەتەکەی دەوڵەمەندتر کردووە، هەرچەند هەوڵەکانیان خاڵی نییە لە تۆمەتبارکران، بەڵام گیانی ڕەخنەگرتن و هەڵاوێردن دەوروژێنێت).[2]

لێرەدا باسی ئەو جیاوازییە دەکەین، کە شوکری عەیاد لەنێوان پەیڕەوی مێژوویی و پەیڕەوی ئەدەبی، لای ڕۆژهەڵاتناسەکان باسی دەکات و دەڵێ:

ئەم جیاوازییە ناگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە ئێمە بڕوامان بە قودسیەتی قورئان هەیە و ئەوان نیانە، ئێمە وا لە قورئان دەکۆڵینەوە، کە کتێبێکی نەمری ئەدەبییە، کە

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۱۹.

[2]- خولي، امین. مناهج تجدید في النحو واللغة والتفسیر والادب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۰۹.

عەرەبەکان بەڵگەی ئاشکرایان تێدا دەستکەوتووە و دەزانن قورئان دەستەوستانکەرە لەو ئاڕاستەیەوە شایەنی لێکۆڵینەوەیە، وەک هەر شوێنەوارێکی ئەدەبی جیاکراوە، تا بزانین شێوازە نوێیەکانی چییە و وێنەکردنە مرۆڤایەتییەکانی و دەربڕینە بەیانییەکانی بزانین، بەڵام ڕۆژهەڵاتناسەکان لەسەر سنووری چێژوەرگرتن لە واتا و شێوازەکانی ناوەستن، ئەوان دەزانن، کە سووڕەتە مەککییەکان بەوە جیادەکرێنەوە، کە خەیاڵ و ئەندێشەیەکی فراوان و شێوازێکی گەرم و گوڕ و هەڵگیرساویان تێدایە[1]، باسی بابەتی هەڕەشە و بەڵێنەکانی دواڕۆژ دەکەن، بەڵام سووڕەتە مەدینەییەکان بە پوختی باسی شێوازی چۆنییەتی یاسادانان و جوابدانەوەی ئەو ڕەخنانەی، کە لە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و مسوڵمانان دەگیرێن لەگەڵ سەرنجڕاکێشان بۆ ئەو وردەکاییەی، کە لە دروستکراوەکانی ئەرز و ئاسماندا هەیە و باسیدەکات).[2]

بەم شێوە شووکری عەیاد، ئەم هەزرە ڕۆژهەڵاتناسیانە، لە کتێبی "مێژووی قورئانی"ی نۆڵدەکە دەگوازێتەوە، هەروەها ئەوەش زیاد بکەین، کە ڕۆژهەڵاتناسی مەجەری ئەجناس جولتسیهر، کە ئەم هزرانەی لای نۆڵدەکە وروژاندووە، هەر بۆیە نۆڵدەکە کتێبەکەی پێشکەش بەو کردووە، جۆلتسیهر دەڵێ: (جیاوازیی نێوان شێوازی مەککی لەگەڵ مەدەنی، بە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی و ڕەوانبێژی بۆ قورئان، ئەم جیاکردنەوە بە شێوەیەکی گشتی بۆمان دەردەکەوێت، لە سەردەمی مەککیدا ئامۆژگارییەکان دیارن، کە محەمەد تیایدا باس لەوە دەکات، کە ئاگری هەڵگیرساو و بەشێوەیەکی خەیاڵیی ئەندێشەیی وێناکراوە، لەو سەردەمەدا ڕێگا بە شمشێر بەکارهێنان و شەڕ و جەنگ و هەرا نەبوو و نەیدەتوانی، کە باس لە جەنگ و جەنگاوەران و ژێردەستانی دیکە بکات، بەڵام بۆ هەموو ئەوانەی دژی بوون باسی هێزی ئەو دروستکەرە گەورەی جیهانی بۆ دەکردن، کە

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۲۱.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

دەسەڵاتی چەند زۆرە و بێسنوورە، باسی نزیکبوونەوەی ڕۆژی قیامەت و لێپرسینەوەیشی بۆ دەکردن، کە لەو ڕۆژەدا هەموو زیادەڕەوکەر و ستەمکار و کەسانی دژی بیروباوەڕەکەی سزادەدرێن، کە بەربەرەکانی پێغەمبەرانیان کردوو، بەڵام لەسەردەمی مەدینەدا، ئامۆژگارییەکان ئەوەندە بڵێسەدارنەبوون و شێوازی ڕەوانبێژیی کەمتر دەردەکەوت، چونکە ئەو بابەتانەی لەو سەردەمەدا دەبوو، چارەسەر بکرێن، وای پێویست دەرکرد، کە شێوازی ڕەوانبێژیی کەم بکرێتەوە، هەتا دەگەیشتە ئەوەی، کە قورئانیش وەک پەخشانێکی ئاسایی بێت).[1]

شوکری عەیاد، ڕەخنە لەم جۆرە تێڕوانینەی ڕۆژهەڵاتناسەکان دەگرێت و ئەم تێبینیانە بەڕووکەش دەزانێ، ئەو دەڵێ: (ئێمە پشت بەلێکۆڵینەوەی مێژوویی بۆ قورئان دەبەستین، تا ئەو بارووودۆخە هزری و مادی و زمانەوانییە بزانین، کە قورئانی تێدا دابەزیووە، ئێمە تێبینی ئەوە دەکەین، کە شێوارەکان پەرەیان ساندووە لەگەڵ پەرەسەندنی بارووودۆخ و زنجیرەیی هزری، جا کاتێ لەوە گەیشتین، ئەوا پلەیەکی باشمان لە تێگەیشتن بڕیووە و چاکتر درک بە مەبەستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتی و شێوازی دەربڕینەکانی قورئان دەکەین).[2] ئەمە واتای تێڕوانینێکی قوواڵی هەیە.

عەبدولحەکیم ڕازی دەڵێ: "مەبەست لەم بەراوردە ڕوونکەرنەوەی ئەو لاڕێبوونانەیە، کە ئەو مەزهەبانە لە تێگەشتنی دەق، یان کورتبینی لە تێگەیشتنی مەبەستەکانی وروژاندوویانە، هەروەها ڕوونکردنەوەی ئەو جیاوازیەی، کە لە نێوان پەیڕەوی ئەدەبی عەیاد و ئەو پەیڕەوانەی دژی ئەون لە تەفسیردا، هەیە".[3]

شوکری عەیاد سێ قۆناغی لە میتۆدەکەیدا چەسپاندووە، کە بریتین لە:

---

[1]- جولد تسيهر، اجناس. العقيدة والشريعة في الاسلام، ترجمة وتعليق: محمد يوسف موسى وزميلاه، لبنان: دار الرائد العربي، طبعة مصورة عن دار الكتاب المصري، ١٩٤٦ز، ص١٤-١٥.

[2]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢١.

[3]- راضي، عبدالحكيم. شكري عياد: وصف القرآن يوم الحساب/ جدل المادة/ الموضوع/ النظرية/ المنهج، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٦.

١- لێکـولێنەوە لە دەسـتەواژەکان، واتـا لە دەربـڕدراوە قورئانییەکـان، کە باسـی ڕۆژی دوای دەکەن، کە دەبێت خوێنەر هەموو واتاکانی ئەو دەستەواژانە بزانێت.

٢- لەم قۆناغەدا باسی شێوازی قورئـان دەکرێـت، بـۆ پێکەوەبەسـتنی واتـای ئەو دەستەواژانە.

٣- قۆنـاغی کۆتـایی باسـی مەبەسـتەکانی قورئـان، لە ڕووی مرۆڤـایەتی و کۆمەڵایەتییەوە دەکرێت، کە ئەمە کاکڵ و کرۆکی تەفسیرە.[١]

گرنگیدانی زیاتر بە قۆنـاغی کۆتـایی، بـایەخی ئەو دوو قۆناغـانەی یەکەم، کەم ناکاتەوە، چونکە زانینی مانای دەسـتەواژەکان کەمتـر نـیـە لە تـوێژینەوە لە شـێواز و مەبەسـتەکان، عەیـاد دەڵـێ ئەو فەرهەنـگ و تەفسـیرانەی لەبەردەسـتماندان، واتـای دەسـتەواژەکان بەتەواوی لەبەکارهێنـانی قورئانیـدا ڕۆشـن نـاکەنەوە[٢]، ئەم لایەنە تەنـانەت زانایـانی پێشـینیش هەسـتیان پێکـردووە، هەنـدێکیان وێسـتویانە ئەو کەلێـنە پڕبکەنەوە، بۆ نمونە ڕاغبی ئەسفەهانی کتێبی (مفردات)ی قورئانی دانـاوە، بەڵام ئەم هەوڵە هەوڵێکی تاکەکەسـیە و کەسـی تـریش نەهـاتووە، پەرەی پێبـدات، هەروەهـا بەهـۆی جێگیربـوونی زمـان لـەناو فەرهەنگەکانـدا کێشـەی زۆر هاتووەتـە ئـاراوە، چونکە ئەم جێگیربوونە لەگـەڵ سـوونەتی گەشەسـەندنی دەلالیـدا نـاگونجێ، واتـە گۆڕانی بەردەوامی مانا، شوکری عەیاد دەڵێ: چونکە هەر دەستەواژەیەک ژیانێـک و مێژوویەکـی هەیە، هەروەکـو چـۆن هەر بوونەوەرێـک ژیانێـک و مێژوویەکـی هەیە، دەستەواژەش سەرەتا بە واتـایەکی سـادە و سـاکار دەسـت پێـدەکات، پاشـان گەشە دەستێنێت و ئەم دەربڕدراوە لەگەڵ گەشەسەندنی ژیانی مرۆڤایەتیـدا چەنـدین دەستەواژەی داتاشراو و لێکـدراو لە واتـای ئەو دەسـتەواژە سـادەیە دەردەهێنـدرێن، هەروەکـو چـۆن ڕەنگەکـان بەتێکەڵکـردن بە یەکتـر ڕەنگـی نوێیـان لێدروسـت دەکرێت، هەموشیان دەگەڕێنەوە بۆ بنچینە یەکەمە سادەکە[٣]، لێرەدا عەیـاد لەگەڵ

١- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٥.

٢- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

٣- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ڕۆژهەڵاتناس یارۆ سلاف هاوبیرە، کە پێیوایە پەرەسەندنە واتاییە کرداریەکان لەزمانی عەرەبیدا، هەر لەسەردەمی نەفامییەوە هەتاکو ئێستا، گۆڕانی واتای وشە بە پلەیەکی زۆر ڕوویداوە، هەتاوەکو پێویستیمان بەزانینی زمانەوانییەکی تایبەت هەیە، تا لێکۆڵەر بتوانێت لەو دەستەواژانە بگات، کە کەسانی وەک (امرئ القیس و النابغة و الشنفری) بەکاریان هێناوە.[1]

فەرهەنگناسی بۆ تەفسیرکردنی ئەدەبی بەس نییە، چونکە کارەکەی لەو دەستەواژانە سنووری زانستی زمانەوانی تێدەپەڕێنێت، تەفسیر بە واتا ڕاستەوخۆیەکەی دەربڕدراوەکە وازناهێنێت، بەڵکو باز دەدات بۆ چەندین واتا و تێگەیشتی تر، کە ئەو واتایە دەیخوازێ لەوانەیە بەشێک نەبێ لە پێناسەکەی، بەڵام هەر بەدەور و خوولیدا دەخولێتەوە، جا ئەم تێگەیشتنە خوازراوانە بۆ ئەو دەستەواژە لەسێبەری واتاکەیدان، کارکەرێکی گرنگیشن بۆ دەربڕینی ئەدەبی و بەهایەکی زۆریان هەیە، بۆ هەمەچەشنکردنی واتاکان، بەهۆی وانەوە دەستەواژە یەکانەییەکان لە واتا ڕاستەوخۆیەکانیان جیادەکرێنەوە.[2]

ئەم بۆچوونە سەرنجڕاکێشە، واتا بیرۆکەی (سێبەری واتاکان)، دواتر محەمەد ئەرەگۆن وەریگرتووە و کردوویەتیە پێشنیازێک بۆ پەرەسەندنی خوێنەوەی قورئان، ئەو لە بابەتی سەرسامکاری لە قورئاندا هەڵوێستە دەکات، لە لای پەیوەستی هەستیاری وێناکردنی قورئان دایمەزراندووە، دەڵێ لەمەولا پێشنیاز دەکەن لە هەموو ئەو ئەدەبیاتە تەفسیرە کەڵەکەبووەی سێزدە سەدە، کە لێک نزیکردنەوەیەکی دەستەواژەیی و ئەدەبی بکرێت لە پێناوی ئەوە، کە دووبارە پێکهاتە دەستەواژەییەکان ڕێکبخەینەوە، یان ئەوەی پێیدەگوترێ سێبەری واتاکان، کە ئەم وابەستانە (هەستیاری و درکپێکردن و هۆشیاری لە قورئاندا).[3]

---

[1]- ستیتکفتش. العربیة الفصحی الحدیثة، بحوث في تطور الالفاظ والاسالیب، ترجمة وتعلیق، محمد حسن عبدالعزیز، مصر، الهیئة العامة لشؤون المطابع،٢٠٠٢ز، ص ١٥٥.

[2]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٦- ٢٧.

[3]- ارکون، محمد. الفکر الاسلامي واستحالة التاصیل، ترجمة وتعلیق: هاشم صالح، بیروت: دار البیضاء، ط٢، ١٩٩١ز، ص١٩١.

له ڕاستیدا لێکۆڵینەوەی عەیاد، وەڵامدانەوەبوو بۆ دوو تایبەتمەندی بنچینەیی لە تایبەتمەندیەکانی تەفسیری ئەدەبی:

- ئاڕاستەی یەکەم بۆ تەفیسری بابەتی.

- ئاراستەی دووەم بۆ چاودێریەکی تایبەتی بە تـوێژینەوە شـرۆڤە کارییەکـان بـۆ فەرهەنگی قورئانی بەشێوەیەکی نوێ، بە پێی میتۆدە زمانەوانییە نوێیەکان.[1]

ئەگەر لەبنچینەی میتۆدەکەمان ئەوە بێ، کە ئایەتەکان بەپێـی بابەتەکـان ڕیزبەنـد بکەیـن، هەر ئەم یاسـایە دەبـێ لە تـوێژینەوەی دەستەواژەکانیشـدا پەیـڕەو بکەیـن، لێرەدا ئایەتەکان دابەشدەکەین بۆ چەند بەشـێک بەپێـی واتـا دیـار و ئاشـکراکانیان، یان واتا نزیک و سێبەرەکانیان، پشت بەم دابەشـکردنە نـوێیە دەبەسـتن لە واتاکـانی دەسـتەواژەکاندا، جـا هەرکـاتێ ئەو ئایەتانەمـان تەفسـیرکرد، کە باسـی بابەتێـک دەکەن، ئەوا بەهۆی هەندێکیان لەهەندەکەی تـر دەگەیـن، بەمەش پـوختەی واتـای دەستەواژەکانمان دەست دەکەوێت.

پاشـان هەوڵـدەدەین تایبەتمەنـدی هەر دەسـتەواژەیەک لەو دەسـتەواژانە لەنـاو ڕستەکەدا بزانین، چی وای لەهەر یەکێ لەو دەستەواژانە کـردووە، کە جیـاکراوەوە و هەڵاوێر دەبێ)[2]، ئەم بابەتە لەکاتی باسکردنی میتـۆردی عائیشـە عەبـدوڕڕەحمان بۆ دەقی قورئـان باسـکرا، هەروا مسـتەفا سـادق ڕافعـی ئامـاژە بەم بیـرۆکە لەکتێبـی ئیعجازی قورئان دەکات.[3]

شوکری لێکۆڵینەوەکەی بە بژاردنـی ناوەکـانی ڕۆژی قیـامەت دەسـتپێدەکات و دەڵێت: ڕۆژی قیامەت لە هەمووان زیاتر دووبارە بۆتەوە، کە حەفتاجـار لە قورئانـدا هاتووە، پاشان بەدواداچوون دەکات بۆ وشـەی قیـامە و بەکارهێنانەکـانی، پـوختەی بەدواداچونەکەی ئەوەیە، کە ئەم وشـە عەرەبییـە، ئەو بۆچـوونەی (لیسـان عەرەبـی

---

[1]- الشرقاوي. شكرى عياد ومنهجه في التفسير الادبي للقرآن الكريم، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٦٧.

[2]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٧.

[3]- الرافعي، مصطفى صادق. اعجاز القرآن والبلاغة القرآنية. بيروت، دار الكتاب العربي، ط٢ ، ١٩٧٤ز، ج٢، ص٢٣٤.

ئیبن مەنزوور) ڕەت دەکاتەوە، کە ئەم وشە لە دەربڕدراوی وشەی قیمتنای سریانی وەرگیرابێ، کە ئەو وشە لە سریانیشدا هەمان مانای هەیە، پاشان عەیاد دەربڕدراوی قیامە لە ناو وشە ئارامییە بەعەرەبیکراوەکان لە کتێبی دەستەواژە ئارامییەکان لە زمانی عەرەبیدا، کە ڕۆژهەڵاتناس سیگمند فرانکل داینـاوە، بەدواداچوون دەکات، بەڵام هیچ نادۆزرێتەوە.(١)

بنچینەی هەستپێکراوی ڕەگی قامە، کە ڕاوەستان و چەسپان دەگەیەنێت. ئا لەم بنچینەوە، زیاتر لە مانایەکی مەجازی دەرچووە. لە دوای بەدواداچونێکی ورد بۆ ئەو دەرکەوتە مەجازیانە، کە بۆ ئەو دەستەواژە کراون، شوکری دەگاتە ئەو پوختەی، کە وشەی قیامەیان لەوە وەرگیراوە کە:

- خەڵکی لە گۆڕەکانیان هەڵدەستنەوە لەکاتی زیندوو بونەوەیان.

- یان لە پەڕپابوونی ساعەوە هاتووە، کە لەو کاتەدا خەڵکی لە مەحشەر ڕادەوەستن.

ئەوەی مانای یەکەم دوور دەخاتەوە ئەوەیە، کە وشەی قیامە لە قورئاندا بۆ هەڵسانەوە لەگۆڕ بەکار نەهێنراوە، بەڵام ئەوەی مانای دووەمیش دوور دەخاتەوە، کە بەڕپابوون و هەڵسانی ساعە مەجازیە، چونکە ساعە پێی نییە تا ڕاوەستێت لەسەری، وشەی قیام کە چاوگە، زەحمەتە بۆ مانای مەجازی بگێڕدرێتەوە، کەواتە واتای سێیەم خۆی دەسەپێنێت، کە بریتیە لە ڕاوەستانی خەڵک لە بەردەم خوادا بۆ لێپرسینەوە.

بەتایبەتیش لە قورئاندا بەو مانایە بەکارهاتووە.

﴿إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ﴾ [غافر ٥١]

بەڕاستی ئێمە پێغەمبەرەکانمان و ئەوانەش، کە باوەڕیان هێناوە سەر دەخەین لە ژیانی دنیادا، هەروەها ئەو ڕۆژەش، کە شایەتەکان ڕادەوەستن و شایەتی دەدەن

١- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧- ٢٨.

(فریشتەکان شایەتی بۆ پێغەمبەران دەدەن، پێغەمبەران شایەتی بۆ بانگخوازان دەدەن بانگخوازان شایەتن لەسەر خەڵکی).

﴿يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [المطففين ٦]

ئەو ڕۆژەی هەموو خەڵکی بە پێوە دەوەستن لەبەردەم دەسەڵاتی پەروەردگاری جیهانیاندا.(١)

کەواتە ئەوەی لە قورئاندا هاتووە، پشگیریی مانای سێیەم دەکات، کە شوکری زیاتر لە بیست بەڵگەی ـ هێناوەتەوە، هەروەها ئەمە ڕای ئەبو حیانی ئەندەلوسیە، کە خاوەنی تەفسیری بەحری موحیتە، دەڵێ ڕۆژی قیامەت بەو ماوە زەمانییە دەگوترێت ،کە تایبدا دادوەری لە نێوان مرۆڤەکاندا دەکرێت و ئەهلی بەهەشت دەچنە بەهەشت و ئەهلی ئاگر دەچنە ناو ئاگر.(٢)

شوکری دەڵێ: هاتنی ڕۆژی قیامەت گونجاوە لەگەڵ واتا هەستەوەری و مەعنەوی و دەروونییەکاندا لە حەشر و کۆبوونەوە، لە حیساب و لێپرسینەوە، لە حوکم و دادگەریکردن لەنێوان خەڵکدا، لە پاداشت و سزادان.(٣)

کەواتە وشەی (قیامە) بەڵگە نییە لەسەر سروشتی ڕەخنەیی لای عەیاد، بەهۆی سنووردارای ئەو بازنەی، کە ئەو دەستەواژەیە دەیگەیەنێ. لەوانەیە دەستەواژەی ڕۆژی دین زیاتر ڕەخنە هەڵبگرێت. لە دوای بەدواداچوون و کۆکردنەوەی وشەکانی ڕۆژی دین، کە دوانزە جار لە قورئاندا هاتووە، عەیاد دەست دەکات بە ئاراستەکردنی ئەو ناکۆکییە بەهێزەی، کە لە نێوان زمانەوانانی عەرەب و ڕۆژهەڵاتناسەکاندا لە سەر ئەم دەستەواژەیە هەیە.

عەیاد دەڵێ: وشەی دین لە عەرەبیدا بەم مانایانە هاتووە، ئەگەر بەژێرە(کەسرە) بێت:

١- هەمان سەرچاوە، ل ٣٠.

٢- هەمان سەرچاوە، ل ٣٢.

٣- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

پاداشت و سزادان، زاڵبوون، سەرکەوتن، دەستبەسەرداگرتن،گەڕانەوە، بارودۆخ و عادەت و نەریت، قەزا و دادگەری، مردن و چەند واتایەکی تریش.[1]

بۆیە ڕۆژهەڵەتناسەکان زۆری واتاکانی ئەم وشەیە سەرسامی کردوون، ڕۆژهەڵەتناس سێرت مگدۆنالد دەڵێ: دەکرێ وشەی دین بۆ سێ مانا بگێڕدرێتەوە:

١- وشەیەکی ئارامیی و عیبرییە، بە مانای حوکمکردن و دادگەریکردنە.

٢- وشەیەکی عەرەبی پەتییە، بە مانای عادەت و نەریت و ڕێزباز و ڕێچکە دێت.

٣- وشەیەکی فارسییە و هیچ پەیوەندییەکی بەو دوو مانایە نییە.[2]

ئەوەی ماگدۆنالد گوتویەتی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی برجشتراسر، کە خاوەنی لێکۆڵینەوەی پەرەسەندنی ڕێزمانی عەرەبییە، پەسەندیکردووە، کە دین بە واتای لێپرسینەوە و ئارامیی، بە واتای دین فارسییە و دەڵێ: وشەی دین لە بنچینەدا ئەکەدییە، کە پەیوەندی بە شەریعەتی حامورابیەوە هەیە، کە لەناو نەتەوە سامییەکاندا کاریگەرە.[3]

عەیاد بەدواداچوونی بۆ ئەو واتاجیاوازانەی دەستەواژەی دین کردووە، ڕەخنەی لەو ڕێگا ئاسانە گرتووە، کە ئەم وشەیە تەنها سێ بنچینەی هەبێت، وەک ڕۆژهەڵاتناسەکان دەڵێن کە عەرەبی و فارسی ئەکەدی بن، بەڵکو واتای بنچییەیی وشەی دین قەرزکردنە قەرزیش شتێکە پێویستە بدرێتەوە هەر لە واتای قەرزیش، واتای زاڵبوون و ژێردەستەکردن وەرگیراوە و لەواتای گوێڕایەڵی و ملکەچبوون لەدین وەرگیراوە، کە بە مانای عیبادەت و پەرستیش دێت و دەستەواژەی دیانە لەدین وەرگیراوە، کە بەواتای میللەت و ئومەتە[4]، شوکری پارسەنگی ئەو بۆچونەی داوە، کە دەستەواژەی دین لە یەکێک لەسەردەمەکاندا شوێنەواری وشە

١- هەمان سەرچاوە، ل ٣٤.

٢- هەمان سەرچاوە، ل ٣٥.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٣٦.

٤- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٦.

ئەکەدیەکەی لەسەر بووە، کە بەهۆی زمانی ئارامییەوە بۆ عەرەبەکان گواستراتەوە، هەر بۆیەش ئەو واتایانەی، کە دین وابەستە دەکەن بە فەرمانڕەوایی و دادگەرییەوە هاتۆتە ناو عەرەبییەوە، ئەمەش پارسەنگی ئەوە دەدات، کە ئەم وشە لە ژیار و شارستانییەتە دێرینەکان لە فەرمانڕەوایی و یاسادانانداوەرگیرابێت و بە ئەو واتا دووانەیەش لە قورئاندا بەکارهێنرابێت).[1]

دیاریکردنی واتای یەکەم، کە وشەی دینی لێوەرگیراوە، کارێکی زۆر گرانە، مەحمود محەمەد شاکر دان بەو زەحمەتییە دادەنێت و دەڵێت: داخوازێکی زۆر زەحمەتە، کە بزانین وشەی دین لە چییەوە هاتووە؟ لەو دەستەواژە کەڵەکەبووانەی، کە سەدە لە دوای سەدە بۆمان ماوەتەوە، هەتا دەگاتە ئەوەی، کە بنچینەی یەکەم داڕندراوە لە داڕشتن.[2]

لەگەڵ ئەو هەموو هەوڵەی، کە (عەیاد) داویەتی بۆ بەدواداچوونی واتا زمانەوانییەکان بۆ وشەی دین، هەروەها وشەکانی تر، کە بەکارهێناون بۆ ناونانی ڕۆژی قیامەت و جیاکردنەوەی لەبەکارهێنانی قورئانیدا، بەڵام هەموو ئەمانە وای نەکردووە، کارەکەی بەدووربێت لە ڕەخنەلێگرتن، ئەوەتا عیفەت شەرقاوی وادەبینێت، کە (عەیاد) لەگەڵ ئەم هەموو پێشکەییە زمانەوانییەی و ئەم هەموو بەدواداچوونە زمانەوانییە، نەیتوانیووە لە زۆر ڕووەوە، کە نهێنی ئیعجازی ئەدەبی قورئان بزانێت، کە هەر دەستەواژەیەک لە شوێنی خۆیدا، لە ناو ئایەتی قورئاندا موعجیزەیەکە.[3]

پاشان نمونەمان بۆ دێنێتەوە لەسەر ئەوە لەسەر دەربڕدراوی (قیامە) و (ساعە) و دەڵێت: ئەوەی عەیاد گوتویەتی تەنیا تۆماڕێکە بۆ سروشتی بەکارهێنانی قورئانی بۆ

١- هەمان سەرچاوە، ل ٣٧.

٢- شاكر، محمود محەمەد. اباطيل واسمار، القاهرة، مطبعة المدنى، ط٢، ١٩٧٢ز، ص ٥٣٤.

٣- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٣٧-٣٣٨.

ئەو دوو وشانە هیچ ڕوونکرنەوەیەکی هونەریی تێدا نییە، لەوەی حیکمەت چییە لە هەڵبژاردنی ئەو دوو وشانە لەو بوارە دیاریکراوەدا، پاشان پرسیار دەکات؛ سوودی ئەو هەموو بەدواداچوونە زمانەوانییە بۆ بنچینەی دەستەواژەکە و پەرەسەندنی واتاکەی چییە؟

مەگەر ئەم کارە بمانگەیەنێتە بڕیاردانێک بۆ ڕەوانبێژی ئەو دەقە، نەک بۆ تەفسیرەکەی.[1]

لێکۆڵینەوە لە دەستەواژەکان هەر لەم سنوورە ڕاناوەستێ، بەڵکو (عەیاد) گفتوگۆ لە بابەتی بیروباوەڕ و عەقیدەش دێنێتە ناو، کەوا بەستەیە بە تێگەیشتنی دەستەواژە دەربڕدراوەکان لە وەسفیکردنی ڕۆژی دین و لێپرسینەوەدا، لە جوانترین ئەو نمونانەی، کە هێناویەتی[2] بابەتی سەیرکردن و ڕووانین بووە بۆ ڕووی ڕووخساری خوا، کە لەو ئایەتە وەریگرتووە، کە دەفەرموێ:

﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ﴾ [القيامة ٢٢]

بەمەرجێك ئەو ڕۆژە، ڕووخسارانێك گەشاوە و ناسك و ئاسوودەن.

﴿إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ [القيامة ٢٣]

چونکە (هەریەکە بۆ خۆی) تەماشای پەروەردگاری دەکات (لە تەماشاکردنی تێر نابێت).[3]

شەرقاوی دێت باسی هەموو ئەو ناکۆکی و جیاوازییە دەکات، کە لەم بابەتەدا لە نێوان ئەهلی سوونەتدا هەیە، کە دان بەوەدا دەنێن بەندەکان، خوا بەچاوی سەر دەبینن، موعتەزیلەکان ڕەتی دەکەنەوە، لەچوارچێوەی ئەو درککردنە عەقڵیەیاندا، کە مرۆڤ بتوانێ پەروەردگاری ببینێت، پاشان عەیاد لەو هەوڵە عەقڵانیانە لادەدات

١- هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٨.

٢- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٧٣.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٧٥.

بەرەو ڕێبازە ئەدەبییەکەی دەڕوات، لە لێکۆڵینەوەی واتای وشەکان لە ڕووی زمانەوانییەوە و چەشنەکانی ئەو تێگەیشتنانە، پاشان چەسپاندنی لەسەر بەکارهێنانی لە ئایەتەکەدا بەچێژوەرگرتن لەواتاکەی بەشێوەیەکی دەروونی و هونەری، لەمەشدا سەریکێشاوە بۆ هەڵبژاردنی بۆچونی موعتەزیلە لەچوارچێوەی کۆکردنەوەی ئەو نمونانەی، کە لە سەر شێوەی ئەو ئایەتەن، کە دەردەکەوێت نمونە لەناو شیعری عەرەبی و لە ناو قورئانیشدا بۆ وشەی ڕوئیا، کە لە ڕائی وەرگیرابێت و تێبینی کەسێکی بینەر دەکرێت، تیبینی ئاڕاستەیەک لەگەڵ بینینی چاو دەکرێت ئەوەی، کە پەیوەستە بە ئایەتەکە هەستکردن بە خۆشی و کامەرانییەکی زۆر هەیە، چونکە لەو حاڵەتەدا ڕووەکان دەگەشێنەوە پارسەنگی ئەوە دەدرێت، کە ئەو ڕوانە سەیری پەروەردگارییان دەکەن، لەو ڕۆژەدا هیچ شتێک ناتوانێت بێبەشیان بکات لەو بینینە، کەواتە لەدنیاشدا نابێت بڕواداری ڕاستەقینە هیچ شتێک سەرقاڵی بکات و لە خۆشەویستی پەروەردگاری دوور بخاتەوە، چونکە ئەوە وەک چۆن لەقیامەت بینینی پەروەردگار ئەو پەڕی بەختەوەرییە، لەم جیهانەش خۆشەویستی پەروەردگار چڵەپۆپەی بەختەوەرییە.[1]

گومانی تێدانییە، ئەم جۆرە شێوازە لە لێکۆڵینەوەی دەستەواژە قورئانییەکان، ڕەوتی بابەتی تەفسیر دەیسەلمێنێت ئەم ڕەوتە لە مەبەستە کۆتاییەکانیدا لە تیۆری ئەدەبی و لە میتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژوویی وەرگیراوە، سەرەڕای ناوازەیی و نوێکاری لە شێوازی چارەسەردا، بەڵام دەرەنجامەکەی ناگاتە ئاستی خوێنەری شارەزا.

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ئـالێرەدا پێویسـتە تێـبگەین ئەو ڕەخـنە، کە شـەرقاوی لە بـارەی وشـەکانەوە ئاڕاسـتەی عەیـادی کـردووە، کە ئەم هەمـوو پێشـەکییە زمانەوانیـانە دەرەنجـامی پێوسیت نادەن بەدەستەوە.[1]

ئەگەر زانیمان کێشەی وشەکان لەسـەر ئەو شـێوە بەڕێوەچـوو، لێـرەدا شـوکری دەچێ بۆ لێکۆڵینەوەی شێوازی قورئانی لە دین، لێپرسینەوە ئەم شـێوازە بەوە پێناسـە دەکرێـت، کە ڕێبـازێکە بـۆ وابەسـتەکردنی هەمـوو واتـا بەشـیەکان، تـاوەکو بگـاتە مەبەسـتی ئەدەبـی دیـاریکراو، ئەمەش دەربـڕینێکە بـۆ ئەزمـوونی ویژدانـی.[2] ئەو وابەسـتە قـووڵە لەنێـوان شـێواز و بیـرۆکەدا دەردەخـات، چـونکە بێئاگـابوون لەم پەیوەندییە پتەوە لەنێواناندا وا لە تـوێژەرەکان دەکات لەبواری ڕەوانبێژی و ڕەخـنەی ئەدەبی، کە بگەنە یەکێک لەم دوو دەرەنجامە:

- یان سەیرکردنی واتا ئەدەبییەکان، کە شتێکە لەنـاو بیـرو هۆشـی ئینسـاندا هەیە و دابـڕاوە لەو دەسـتەواژە و وشـانەی، کە بە زمـان دەردەبـڕدرێن هەرکەسـێک دەتوانێـت بە بیرکـردنەوەی عەقڵـی بگـاتە ئەو واتایـانە، بەم شـێوەیەش بەهـای دەربڕدراوە دەستەواژەکان پشتگوێ دەخرێت.[3]

- یان دەگەینە ئەو تێڕوانینەی شێوەی دەربڕین، کە وەکو مەجاز و خـوازە وایە، کە جۆرێکە لەجۆرەکـانی ئارایشـت و وادەکـات سـەرنجی مـرۆڤ بـۆ لای خـۆی ڕابکێشـێت، بەڵام زەیـن و ئـاوەز مانـدوو دەکـات بەوەی، کە لەواتـا دەورەدەر و سێبەرییەکان بگەڕێت.

لەسەر ئەم بنچینە دەگەینە، ئەم جیاکەرەوە وردە، کە شوکری بـۆ چەمکـی واتـا ئەدەبییەکان خستویەتیەڕوو، کە فەرمانێکی جیاکەرەوەیە لەم نـاکۆکیەدا، ئەو دەڵێـت واتا ئەدەبییەکان وەکـو واتـا حوکمیەکـان و واتـا فەلسـەفییەکان و واتـا زانسـتییەکان

---

[1]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۳۹.

[2]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ۷۹.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

نین، چونکه واتای ئەدەبی دەرەنجامی کارلێکی دەروونی مرۆڤایەتیە، بە هەموو ئەو هێزە پاڵنەر و درککەر وسۆز و هەست و ئارەزوو و خواستانەی، کە تێدایە لەگەڵ هەردوو بواره سروشتیەکەی، کە تووشی مرۆڤ دەبێت.[1]

لە پاشاندا وەسفی سروشتی ئەو واتا ئەدەبیانەی کردووە، کە زۆر ئاڵۆز و وێکداچوون ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو جیاوازییە دەروونییە زۆرەی لەنێوان تاکەکاندا هەیە، کە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەک و لە ئومەتێک و بۆ ئومەتێکی تر دەگۆڕێت، جا مادەم وایە، واتا ئەدەبییەکان هەرگیز سنووردار ناکرێن، بەڵکو هۆکارێکی نەرم و گوێڕایەڵ و بێسنوورن، کە هەر هونەرمەندێک دەتوانێ چەندین جۆری هەستەوەری و چەندین ڕەنگی وێژدانی لێ زیاد بکات.[2]

هەروەها زمانی ئەدەبی لای شوکری، بەهێزترین و کاریگەرترین هۆکاری دەربڕینی وێژدانییە، هەر لەم ڕووەوە عەیاد دوو بابەت دەوروژێنێ، کە ئەوانیش:

- واتای هەستی وشەکان و جیاوازیی لەنێوان وێناکردنی دیمەکانی سروشت لە دەقی ئەدەبی، لەگەڵ وێناکردنی ئەو دیمەنانە لەناو هونەرە بەرجەستەییەکاندا، لەمەدا ڕەخنەی لە سەید قوتب گرتووە، چونکە سەید پێیوایە بنچینەی دەربڕینی ئەدەبی و نهێنی ئیعجازی قورئانی لەوەدایە، کە دەستەواژەکە بتوانێت وێنەی هەستەوەر لەناو زەینی گوێگردا بووریژێنێت، کە ئەمە هەندێکجار پێی دەڵێن وێناکردن و هەندێ جاران پێی دەڵێن بەرجەستەکردن، هەندێکجاریش پێی دەڵێن خەیاڵ و ئەندێشەکردن.[3]

ئەم بۆچونەی سەید، لەلای عەیاد پەسندکراو نییە، ئەو دەڵێت: زمانی مرۆڤایەتی، ئەگەر چی خاڵی نییە لەلاسایکردنەوە لەبارودۆخی دەرەوە، بەڵام وێنەیەکی فۆتۆکۆپیش نییە بۆ ئەو بارودۆخە، بەڵکو داهێنان و زیادکردن و کەمکردنی تێدایە، جا ئەگەر بچین لەو پەیوەندییە بگەڕێین، کە لە نێوان

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٨٠.

[3]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٨٠.

دەنگەکانی دەستەواژەیەک و واتایەکەدا بگەڕێین، ئەوا گومڕا دەبین و هیچ بنچینەیەک نادۆزینەوە، کە پشتی پێ ببەستڕێت.[1]

پاشان بڕیاردەدات، کە ئەدیب دەستەواژە دەربڕاوەکان بەکاردەهێنێت لەو مانایانەی، کە لە ویژدانی گوێگردا هەیە مەرج نییە، کە پەیوەندی بەو وێنانەوە هەبێت کە دەیبینن، نمونە بۆ ئەمە دەستەواژەی مردن بەو دەنگانەی، کە لێی پێکهاتووە، هیچ پەیوەندییەکی بە شێوەی مردووەوە نییە، کەواتا وشەی مردن، کە لەناو زەینی مرۆڤدا ئەو هەموو واتا ویژدانی و هەستانە دەوروژێنێت، ترس و بیم دێنێت و کاریگەرییەکی قوولیشی هەیە، ئەم هێزە ناگەڕێتەوە بۆ دیمەنانەی، کە ئەو وشە بەهەستەکانت دروستی دەکات، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ ئەومانا و پەیوەستیانەی، کە دیاردەی مردن لەناو زەین و ویژدانی تۆدا هەیەتی.[2]

خاڵی دووەم بریتییە لە ئاشکراکردنی جیاوازیی نێوان وێنای دیمەنی سروشتی و وێناکردنی لە کاری هونەریی بەرجەستەدا، لەمەشدا شوکری سێ تایبەتمەندی جیاکەرەوەی لە ئەدەبدا دیاریکردووە، ئەوانیش:

- شێوازی ئەدەبی سەربەخۆ نییە، بەڵکو تێکەڵە لەگەڵ شێوازی چیرۆک و دایالۆگدا.

- تایبەتمەندی دووەم وەسفی ئەدەبی ئەوەیە، کە بە تواناترە لە هونەری بەرجەستەکردن بۆ پیشاندانی وێنای شتێکی جوڵاوە.

- تایبەتمەندی سێیەم، دیمەنەکان لە وەسفی ئەدەبیدا بەدوای یەکدادێن، بۆیە تۆ پێویستتیت بەوە نییە، کە زۆر سەیری دیمەنێک لە دیمەنەکان بکەی، بۆ ئەوەی سەرەتا و کۆتاییەکەی بزانی، وەک ئەو حاڵەی لەبەرامبەر هونەری بەرجەستەدا دەیبینین.[3]

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٨١.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ٨٥.

پاشان باسی بنەمایەکی تر دەکات، کە وەسفی ئەدەبی پێ جیادەکرێتەوە، ئەویش بنەمای ئاڕاستەکردن و بەشکردنی وەسفەکەیە، بە شێوەیەک هێندێک دیمەن پێشدەکەون، هەندێکی تر زۆر بەرچاون، ئەمە وەکو ئەو داوە دەزووە وایە، کە دەنکەکانی هەموو دیمەنەکان کۆدەکاتەوە.[1]

پاشان شوکری ئەم تایبەتمەندییانە لەسەر دەقەکانی ڕۆژی دین و لێپرسینەوە دەچەسپێنێت، لە چوارچێوەی سێ بیرۆکەی بنچینەییدا، کە کار دەکات لەسەر ئاڕاستەکردنی وەسف بۆ ڕۆژی دین لە یەکەمدا، بیرۆکەی هەڵگەڕانەوەی تونددوتیژ، کە تووشی سەرزەوی و زیندەوەرەکانی دەبێت، پاشان ئەو ئایەتانە دێنێت بەدرێژی و بەپوختی باسی ئەو کارەساتە دەکەن لەدوای ئەوە بیرۆکەی دووەم، کە بریتییە لە لەناوچوونی ئەو ئومەتانەی- بەشێوەیەکی لەناکاو -، کە پێغەمبەرەکانیان بە درۆ زانیوە.

بیرۆکەی سێیەم بیرۆکەی مردنە، چونکە مردن لە تێڕوانینی زیندەوەرەکاندا هەڵگەڕانەوەیەکی ترسناکە، ئەویش وەکو قیامەت و ڕۆژی دواییە، بە کۆبوونەوەی ئەم سێ بیرۆکانە، دیمەنێکی ڕۆشن بۆ ڕووداوەکانی ڕۆژی دین و لێپرسینەوە گەڵاڵە دەبێت، لە چوارچێوی بیرۆکەی هەڵگەڕانەوە کارەساتبارەکان، کە تووشی زەوی و بوونەوەرانی سەر زەوی دەبێت، جا ئەم هەڵگەڕانەوە لەژیانی تاکێکدا بێت وەکو مردن، یان لە ژیانی ئومەتێکدا بێت وەکو لە ناوچوونی عاد و سەمود، یان لە لەناوچونی هەموو جیهاندا بێت، وەکو ڕۆژی قیامەت.[2]

کۆتایی لێکۆڵینەوەکان، لەبارەی مەبەستە مرۆڤایەتیەکانی قورئانی پیرۆز، لەم بابەتەدا ئێمە لەمەو پێش ئاماژەمان بەو بیرۆکە کرد، کە شوکری لە چوارچێوەی میتۆدی مامۆستاکەی؛ ئەمین خوولی باسیکردووە، ڕێخۆشکردنی کرد بوو بە باسکردنی پەیوەندی لەنێوان دین و هونەردا، کە هەردووکیان تەعبیر لە لایەنی ویژدانی دەروونی مرۆڤایەتی دەکەن، ئەوەشی ڕوون کردبۆوە، کە ئەم بنچینە بۆ

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- الشرقاوي. شكرى عياد ومنهجه في التفسير الادبي، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٧٠.

هەریەک لە دین و ئەدەب، بۆتە هۆی پێکەوەبەستنی لێکۆڵینەوە دینییەکان بە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان بەشێوەیەک، کە هەر لێکۆڵینەوەیەکی دەروونی بەشێکی گرنگە لە دین، ئەمەش هەوڵێکی نوێیە لە ڕەوانبێژی و تەفسیردا، بە مەبەستی بەکارهێنانی یاساکانی دەروونناسی بۆ گەیشتن بەتێگەشتنی ئەدەبی[1].

پاشان عەیاد مەبەستەکەی لەم بەشەدا دیاری دەکات، کە خوێندەوەی چەند ڕوویەکی جیاوازە لە تێگەیشتنی ئەزموونە دەروونییە گەورەکان، کە بنچینەی دینی لە سەر دامەزراوە لە چوارچێوەی مرۆڤایەتی گشتگیردا، پاشان لە چوارچێوەی کۆمەڵایەتی تایبەتدا، دواتر لە چوارچێوەی دەروونی تاکەکەسدا.[2]

پاشان شووکری هەڵوێستە دەکات لە لای ئەو کێشانەی، کە پەیوەندیان بە ڕۆژی لێپرسینەوە، هەیە بۆ نمونە باسی نزیکبوونەوەی ڕۆژی قیامەت دەکات ئەو ئایەتانە دێنێت، کە باسی نزیکبوونەوەی ڕۆژی قیامەت دەکەن:

﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ﴾ [طه ١٥] [3]

بێگومان ڕۆژی قیامەت بەڕێوەیە و هەر دێت، نزیکە بیشارمەوە، بۆ ئەوەی هەموو کەسێک بە گوێرەی کار و کردەوە و هەوڵ و کۆششی پاداشت بدرێتەوە.

ئەمەگوتاری خوای گەورەیە لەگەڵ موسا (درووی خوای لەسەر) لە نێوان هاتنی موسا و هاتنی محەمەد، چەندین سەدە و هەزار ساڵە هەیە، لێرەدا ناگوترێ کە هەڕەشە بە نزیکی قیامەت نەهاتۆتە دی، چونکە ئەگەر مەبەست بە نزیکی ڕووداوەکە ئەوە بێ، کە مرۆڤەکان تێیدەگەن ئەوا نەدەگونجا، کە ئەم گوتارە ئاڕاستەی موسا کرابایە، پاشان قورئان چەندین ئایەتی ئاشکرای هێناوە، کە کاتی

---

[1]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص١٠٠.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠١.

[3]- الاندلسي، ابن عطية. المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، بيروت: دار ابن حزم، ط١، ٢٠٠٢ز، ص ١٢٤٨.

ڕۆژی قیامەت بە تەنها خوا دەیزانێت، دیاریکردنی کاتی ڕووداوی بەنزیک، یان دوور کارێکی مەحاڵە بۆ مرۆڤەکان.[1]

ئەگەر ئەم ئایەتانە بەڵگە نەبن لەسەر نزیکی ڕۆژی قیامەت، ئەدی چۆن بەتایبەتی لە سەردەمی مەککیدا تەفسیری بکەین؟

پێش وەڵامی ئەم پرسیارە، شوکری هێندێک بابەت دەوروژێنێت، کە ڕوژهەڵاتناسەکان بەتایبەتیش ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی جۆزیف هۆرۆڤیچ وروژاندوویەتی، پێیوایە ئەو بیرۆکانە محەمەد لەو کەسانەی وەرگرتووە، کە لە دینەکانی پێشوودا شارەزا بوون بەسەر بیروهۆشی محەمەدیشدا زاڵبووە، وەکو بیرۆکەی ڕۆژی لێپرسینەوە، هەر بۆیە کاتێک ئەو بیرۆکەی هێناوەتە پێشچاوی خۆی، دڵنیاتر بووە لەوەی ئەو ڕۆژە زۆر نزیکە، پاشان گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، کە خوای گەورە ئەوی هەڵبژاردووە، بۆ ئەوەی گەلەکەی ئاگادار بکاتەوە لەو سزایە نزیکە.[2]

کری، لەبارەی ئەم بۆچونە دەڵێت: ئا بەم شێوە ئەم ڕۆژهەڵاتناسە بیرۆکەی قیامەت دەگەڕێنێتەوە بۆ دەروونی محەمەد و دەڵێ: ئەم ئایەتانە بەنزیکی ڕۆژی قیامەت سەرەتای هەستکردنی بوو بە هەواڵپێدان، هەڵبەت ئەو لەم بۆچوونە لەناو ڕۆژهەڵاتناسان لەبارەی وەحی و پێغەمبەرایەتی بە تەنها نییە، پاشان بڕیار دەدات ئاڕاستەکردنی ئەدەبیی دەروونی بۆ ئەم بابەتە ئەوەیە، کە بیرۆکەی لەناوچونی کۆتایی بۆ دنیا، بیرۆکەیەکی نزیکە بۆ عەقڵ و بیری هەموو مرۆڤایەتی، تەنانەت گەلە سەرەتاییەکانیش بەشێوەیەک لەشێوەکان باوەڕیان پێی هەیە[3]، بەتایبەتی جولەکە و مەسیحیەکان لە هەر دوو کتێبی دێرین و نوێدا باسکراوە، کە دنیا تێکچوونی کۆتایی هەیە و پێدەچێ ئەم بیرۆکە لە جولەکە و نەسڕانەکانەوە بە بتپەرستانی مەککە گەیشتبێت بەم شێو قورئان لەناو باروودۆخ و دەوروبەرێکدا

---

[1]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٠٢.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو

[3]- عیاد، شکری. دراسات قرآنیة، یوم الدین والحساب، القاهرة، سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو، ص ١٠٣

هاتووە، کە هەموویان باوەڕیان بە لەناوچونی کۆتایی هەبووە، پاشان بەگاڵتە و پرسیار دەکات، کە کاتی ئەو ڕوودواوە کەنگێیە ؟.[1]

قورئان بەشێکی زۆری لەو گاڵتە پێکردنانەی بۆ باس کردووین:

﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ [يونس ٤٨]

(بێباوەڕان) دەڵێن: کوا، کەی ئەو بەڵێنە پێش دێت؟ کەی ڕۆژی قیامەت بەرپا دەبێت؟! ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن!

ئاڵێرەدا، شێوازی قورئانی ڕۆشن دەبێتەوە، بۆ ئەوەی ببێتە نیشانەیەک لە نیشانەکانی موعجیزەی دەروونناسی بۆ بڵاوکردنەوەی بانگەواز، ئەوەتا ترس لەڕووداوێکی شاراوەی کردۆتە بنچینەی بیرێک لە ناو دەروونی خەڵکیدا، پاشان لەسەر ئەم بنچینە بینای کردووە و هەمیشە ئەم ڕووداوەی دووبارە کردۆتەوە و دەروونیانی بەو دووبارەکردنەوە ئاگادار کردۆتەوە، هەتاوەکو ئەو بیرۆکەی گەیاندۆتە بارودۆخی کارەساتێکی یەقین و بێگومان، کە واتا پێویست ناکات زەمانی بەرپابوونی بزانین، بەڵکو ئەوەتا ڕۆژی قیامەت لەپێش چاومانە هەموو کاتەکانمانی داگرتووە، هەموو کاتەکان و هەموو جیهان، لەو ڕوودواوە کارەساتبارە دەترسێ و هەموو شتێک ئامادەیی بۆ ئەو ڕۆژەو بۆ پرسیار وەڵامی ئەو ڕۆژە ئامادە دەکات، ئا بەم شێوازە لە دووادنی ویژدانی، قورئان وەڵامی ئەو گاڵتەکەرانە دەداتەوە.[2]

سەبارەت بە مەبەستە کۆمەڵایەتیەکانی قورئان زۆر لەو ئایەتانەی، کە باسی ڕۆژی لێپرسینەوە دەکەن، ناتوانین تێیان بگەین، تا ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتیەی ئەوسای دوورگەی عەرەبی تێدا بووە، نەهێنینە پێشچاوی خۆمان، لەم ڕەوتەدا کۆمەڵێک دەوڵەمەند و بازرگان دژایەتی بانگەوازی ئیسلامیان کردووە، ویستویانە بەرژەوەندی و پلەوپایەکانی خۆیان بپارێزن، کە پەیوەندی بە ڕژیمی دینی ئەوسای

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٤.

قوڕەیشەوە هەبوو، کە لەسەر بنچینەی ستەم بنیاتنرابوو، هاتنی ئیسلام چینە هەژارەکانی لەژێردەستی ئەوان دەردەهێنا، بۆیە ئەم چینە زۆرداڕە بە هەموو شێوەیەک دژی ئەو ڕەوشت و یاسا کۆمەلایەتییە نوێیانە بوو، کە ئیسلام هێناونی.[1]

قورئان زۆرێک لەم ڕووداوانەی بۆ گێڕاوینەوە. وەکو خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى﴾ [العلق ٦]

نەخێر (لەگەڵ ئەو هەموو چاکە و ڕێزەدا، کە خوا بەخشیویەتی بە ئینسان) بەڕاستی خەڵکی سەرکەشی دەکەن، یاخیدەبن، ستەم دەکەن.

﴿ أَن رَّآهُ اسْتَغْنَىٰ﴾ [العلق ٧]

لەبەر ئەوەی هەر ئادەمیزاد هەستی کرد، دەوڵەمەند و بێنیازە (لە ڕووی ئابووری، یان تەندروستی، یان زانستیی... هتد)یەوە.

﴿إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ﴾ [العلق ٨]

(ئەوە فەرامۆش دەکات کە): بێگومان سەرەنجام گەڕانەوە هەر بۆ لای پەروەردگارتە و (لەسەرکەش و یاخیەکان دەپرسێتەوە).

﴿رَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ ﴾ [العلق ٩]

باشە، پێم بڵێ ئایا ئەو کەسەی، کە فەرمان دەدات و ڕێگری دەکات؟!...

﴿ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ﴾ [العلق ١٠]

لە بەندەیەک کاتێك نوێژ دەکات!!...

پاشان قورئان نکوڵی لە هەموو ئەو نەریتە کۆمەڵایەتییە ستەمکارانەکرد، ڕوونی کردووە کەس لەسزای ئەو جۆرە کارانە دەربازی نابێت، وەخانەدان و پایەدارەکان

[1]- عياد، شكرى. دراسات قرآنية، يوم الدين والحساب، القاهرة، سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو، ص ١١٤.

و هەرکەسێکیش شوێنیان بکەوێت، تاوانی کردووەکانیان لەکۆڵدەنێن، ئەگەر پرپەزەوی زێڕیش ببخەشن دەربازیان نابێت.

ئەم چینە چینێکی دنیا پەرستبوون لەناو خۆشییەکانی دنیا خنکابوون، بێجگە لەخۆشگوزەرانی هیچیان نەدەزانی، رابواردن نەخۆشی گومانکردن لەڕاستەیەکان دێنێت، بۆیە ئەوان باوەڕیان بەهیچ شتێک نەبوو، تەنها حەزو ئارەزوو نەبێت.[1]

بەم شێوە بابەتەکەی شوکری عەیاد کۆتایی دێت، ئەو بابەتەی شەرقاوی بە هەوڵێکی ناوازەی دەزانێت بۆ درککردنی واتاکانی دەستەواژە قورئانییەکان، لە بیری ئەو عەرەبانەی لە سەرەتای دابەزینی قورئاندا لە ژیاندابوون، هەوڵدەدات ئەو چێژە هەست پێبکات، کە ئەو دەستەواژانە بە مرۆڤیان بەخشیبوو.[2]

ئەو بارودۆخە ڕۆشنبیریەی، کە شوکری عەیاد تیادا ژیاوە، کاریگەری زۆر بووە لەوەی، کە ناوبراو ڕوو لە توێژینەوەی قورئانی بکات و واز لە بابەتەکانی تر بهێنێت، بیرۆکەی ئیعجازی دەقی قورئانی و شکۆداری ڕەوانبێژیەکەی لەناو دڵ و دەروونی شوکری-دا تەواو ڕۆچووبوو، لە شێوازی بیرکردنەوەیدا ڕەنگی دابۆوە، کاتێک لە شێوازەکانی ڕێسابەندی زمانی عەرەبی دەکۆڵیەوە گەشتبووە ئەو نمونە باڵایەی، کە لە ڕەوانبێژی عەرەبیدا وێنەی نییە، ئەویش قورئانە، هەر بۆیە دەبێت بکرێتە دەقی کۆکەرەوەی هەموو شێوازەکانی زمانی عەرەبی.[3]

ئەم بۆچوونە لەلای ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی یۆهان فەک پەسند بوو، کە پێیوابوو زمانی قورئان جیاوازە لەزمانی شاعیر و ئەدیبە عەرەبەکان و کاریگەری قورئان لە ترۆپکی هەرە بەرزیدایە، کە هیچ دەقێکی دیکە نایگاتێ، لە قورئاندا بۆیەکەمجار، لە زمانی عەرەبی و زمانەکانی تریش پەردە لە ڕووی جیهانێکی فیکریی نوێ، لە

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث. سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٣٩.

[3]- عياد، شكري. اللغة والابداع، مبادیء علم الاسلوب العربي، القاهرة، انترناسيونالبرس، ١٩٨٨ز، ص ١٠٢.

ژێردروشمی تەوحیدا هەڵدەماڵدرێت، کە ئەمجارە زمانی کاهین و فاڵچی و ساحیرەکان نیە، گوتە و قسە سەروادارەکانی جادووگەران نیە، هۆکار و شێوازەکانی زۆر ڕۆشن و ئاشکران و ئاڕاستە و ڕێبازە مەجازیەکانی لە دەربڕین و لە واتادا، زۆر ڕۆشنن.[1]

[1]- فک، یوهان، العربیة: دراسات في اللغة والدراسات والاسالیب، ترجمة وتعلیق: رمضان عبدالتواب، مصر، مکتبة الخان- فیلد، لشتیفان. ترجمة القرآن الکریم، اشکالیات وابعاد، مجلة التسامح، ع١١، ٢٠٠٥ز، ص ١٦-١٧.

بەشی سێیەم:

محەمەد ئەرەگۆن و ڕاتەکاندنی چەمکی پیرۆزیی

لە بەراوردێکی سەرنجڕاکێشدا، لە نێوان هەردوو هەڵوێستی نیچە و دوستۆفسکی لە بەرامبەر ئینجیلدا، ئەندریە جید، پەردە لە ڕووی کاردانەوەی نیچە لادەدات بەرامبەر ئەم دوو فەیلەسوفە، کە لە لووتکەی مرۆڤایەتییدا بوون.

دەڵێ نیچە ئیرەیی بە مەسیح دەبا هەتا ڕادەی شێتی... لە نووسراوی کۆتایی نیچە "مەسیحی تاجدار بە دژک " ئەوە دەردەکەوێ، کە خۆی کردۆتە هاوبڕکێی سەرکەوتوو بە سەر مەسیحدا پێیوایە، کە هەموو ڕێوشوێنەکانی مەسیح لە ڕیشەوە هەڵدەکێشێ.[1]

کاردانەوەی دوستۆفسکی تەواو جیاوازە، ناوبراو هەر لە یەکەم نزیکبوونەوەی لە ئینجیل هەست بە شکۆداریی و پیرۆزیی ئینجیل دەکات، نەک لەسەر خودی خۆی، بەڵکو لەسەر هەموو مرۆڤایەتی. ئەو بۆنی خوداوەندانی لە مەسیح کرد، بە ڕێز و شەرمەوە لە بەرامبەری چەمایەوە.[2]

ئەم دەروازە ڕێخۆشکردنێکی گونجاو بوو، بۆ زانینی هەڵوێستی ڕووحی محەممەد ئەرەگۆن لە بارەی قورئانەوە، هەرچەندە زۆر زەحمەتە بگوترێ، کە ئەرەگۆن هەڵوێستی نیچە لە بەرامبەر ئینجیل دووبارە دەکاتەوە، خوێنەری ئەرەگۆن بە هەڵەدا ناچێ، ئەگەر بڵێ من بۆنی گەورەیی پەرستراوم لە قورئاندا نەکردووە، ئەگەر بڵێ خوێنەرێکی بێ بەشە لە فەیزی ئاسمانی بە دەربڕینی محەممەد ئیقبال.[3]

ئەرەگۆن پێشەنگی ئەو لێکۆڵەرانەیە، کە لابردنی لەمپەری بە پیرۆز زانینیان لەسەر دەقی قورئانی لە ئەستۆ گرتووە.[4]، دەیەوێ قورئان لە داندراوی ئیلاهیەوە بگۆڕێ بۆ دانراوی مرۆڤایەتی لە چوارچێوەی میکانزمێکی دیاریکراودا، بە

---

[1]- جید، اندریه. دستوفسكي. مقالات ومحاضرات، ترجمة: الياس حنا الياس، بيروت- باريس: منشورات عويدات، ط١، ١٩٨٨ز، ص ١٠٨.

[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

[3]- اقبال، محەمەد. جناح جبريل، ترجمة وتعليق: جلال السعيد الحفناوي، مراجعة محمد علاء الدين منصور، القاهرة: المجلس الاعلى للثقافة، ط١، ٢٠٠٣ز، ص ١٣٨.

[4]- حمادة، منتصر. الآيات القرآنية والقراءات الحداثية عند، د. طه عبدالرحمن، مجلة المنطلق الجديد، لبنان، ع٩، ٢٠٠٦ز، ص ١٣.

پشتبەستن بەو بەرنامانەی، کە لە زانستی ئاینەکان دەخوێندرێت، هەروەها لە ڕۆشنبیری ڕۆژئاوادا بلورەی کردووە، کە میتۆدی زانستی ئاینەکان، کە لە شڕۆڤە کردن و ڕەخنەلێگرتنی تەورات و ئینجیل گوازراوەتەوە بۆ بواری تووێژینەوە قورئانییەکان وەکو: (زاستی بەراوردی دینەکان، زانستیی مێژوویی دینەکان، مێژووی تەفسیر و لاهوت، پشتبەستن بەو بەرنامە بڕیاردراوانەی، کە لە زانستەکانی مرۆڤایەتی و کۆمەڵگا دەخوێندرێت و دابەزاندنی لە سەر دەقی قورئانی، بەتایبەتی بیردۆزە زمانەوانییەکان و سیمییایەکان و زانستی مێژوو و کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی).[1]

بێگومان ئەرەگۆن خوێنەرێکی چەکدارە بە ڕۆشنبیری، بەڵام ڕۆشنبیریەکی زیادە ڕۆکار، کە هێندێک جاران بیرۆکەی داهێنان دەخنکێنێ و لوتبەرزی ڕۆشنبیری بۆ دەمێنێتەوە.[2]

لەوانەشە هەر ئەمە بێ، کە ڕاڤەی ئەو لەبەریەکهەڵوەشاندنە بەکەمگرتنەی، کە ئەرەگۆن بە کۆششی تووێژەرانی پێش خۆی لە قورئاندا کردوویەتی، کە ئەمە جیاکەرەوێکی بەرچاوە لە نووسینەکانی.[3]

ئەرەگۆن بە سێ ئاڕاستە لە تووێژینەوە قورئانییەکان جیادەکرێتەوە، کە ئەمانەن:

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

[2]- بیگۆڤیچ، علی عزت. هروبي الى الحرية، ترجمة: اسماعيل ابو البندورة، بيروت- دمشق: دار الفكر المعاصر، دار الفكر، ط١، ٢٠٠١ز، ص ٦٦.

[3]- حافظ، صبري. افق الخطاب النقدي، القاهرة: شرقيات للنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٦ز، ص ٢٣٨.

خوێندنەوەی ئیمانی (لاهوتی)

مەبەستی ئەرەگـۆن لەم خـاڵە ئەوەیە، کە هەمـوو کەلەپـوری تەفسـیر، کە لە مسوڵمانان بەجێماوە و هەرچی لە بارەی قورئانەوە تۆمارکراوە، یـان بە دەربڕینێکـی دیکە هەر هەڵسوکەوتێک لەگەڵ قورئـان، کە قورئـان لەنـاو دەروونـی بڕوادارانیـدا دەچەسـپێنێت، کە پێیـدەڵێن تەفسـیری ئیمـانیی بـۆ قورئـان لەنـاو چوارچێـوەیەکی دۆگمـائی ڕەهـایەدا ئەم چوارچێـوە، کە پـوختەی بیروبـاوەڕە دینییەکـان و وێنـا و سـەلمێنراوەکانە، ئەو بابەتـانەی بـۆ ئەو ڕێسـا بیروبـاوەڕیی و نابیروباوەڕییـانە ڕێخۆشدەکات، کە لەسـەروو هەمـوو ڕەخنەیەک بێـت لە نـاوخۆ و لە دەرەوەدا.[1] لەسەر ئەم بناغەیە تەفسیری ئیمانیی پەیڕەوی ستراتیژیەتی ڕەتکـردنەوە دەکـات، لە پێناوی پاراستنی پارێزگاریکردنە لە ئیمان، یان وروژانـدن و پڕکـردنەوەی ئیمـانی، ئەگەر پێویست بوو ئەم شـێوازە هـیچ چـاودێریی ڕێسـای خوێنـدنەوە کاتییەکـان و ڕێسای خوێندنەوە پەرەسـەندووەکان بـۆ زمـان نـاکەن، بـۆیە ئەم جـۆرە خوێنـدووە ئیمـانییە لە بۆچـونی ئەرەگۆنـدا، هـیچ خـزمەت بە قورئـان و بە هـزری ئیسـلامی ناکات، تـوێژەرە سـەربەخۆیەکانیش لە ڕۆژهەڵاتنـاس و بێـدینەکان ئەوان دەتـوانن، کە خوێندنەوەی نوێ پێشکەش بکەن و خزمەتی هزری ئیسلامی بکەن.

ئەم ڕەخنە تۆندوتیژە بۆ خوێندنەوەی ئیمانیی ئەوە ناگەیەنێت، کە ئـەرەگۆن ئەم خوێندنەوە لەسەر ئاسـتی زانسـتیی بەکەم دەزانـێ، هەرچەنـدە مـن گومـانم هەیە لە ڕاستی ئەم هەڵوێستە، کە لەوانەیە دیاردەیەک بێت لە دیاردەکانی بەریەککەوتـن لە هزری ئەرەگۆندا، ئەو جەخت لەسـەر ئەوە دەکـاتەوە، کە وەرگرتنـی خوێنـدنەوە ئیمانییەکان بە چاوی ڕێزەوە، یان لکاندنی لە چوارچێـوەی تێڕوانینێکـی بەرفراوانـی

[1]- ارکون، محەمـەد. الفکر الاسـلامي واسـتحالة التاصـيل، ترجمـة وتعليـق: هاشـم صـالح، بيـروت: دار الساقي، ط٣، ٢٠٠٧ز، ص ٦٦.

مێژوویی، دەبێتە هۆی دەوڵەمەندکردنی زانستیی مێژوویی لە داهاتوودا، هەروەها دەبێتە هۆی ڕەخنەیەکی کەمتر داڕندراو و وردبونەوەیەکی پوختی بیروهۆشی دینی.[1]

هەروەها ئەرەگۆن پێیوایە، ڕاڤەکارە پێشینەکانی قورئان، بەهۆی ڕاستگۆیی ئەزموونە دینییەکەیان، کەموکوڕیی تەفسیرەکانیان پردەکردەوە. پێشیوایە، کە ئەو تەفسیرانە تەواو ڕێک نین لەگەڵ دەقی قورئاندا.[2]

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٧٠.

[2]- اركون، محمد. الفكر الاسلامي نقد واجتهاد، ترجمة: هاشم صالح، بيروت: دار الساقي، ط٢، ١٩٩٢ز، ص ٩٥.

خوێندنەوەی مێژوویی فیلۆژی:

ئەو خوێندنەوەیە، کە بلـورەی کـردووە لە ڕەوتـی لێکـۆلینەوەی ڕۆژهەڵاتناسـی لەمێژووی قورئان و بنیات و میتۆدەکانی تەفسیر کردنیدا.

ئـەرەگۆن زۆر سەرسـامە بە هەوڵەکـانی نۆڵـدەکە و بلاشـێر، چـونکە ئەوان توانیویـانە ئەو ڕێـز و پیـرۆزییە، کە ڕەوتـی ئارسەدۆکسـی ئیسـلامی سـەپاندوویەتی بەسـەر لێکـۆڵینەوە قورئانییەکـان بـدرێنێت و نەهێلێـت زیـاد لە پێوسـت لـێ نزیـک ببنەوە.[1]

لەهەمانکاتـــدا ئـــەرەگۆن هێـــرش دەکـــاتە ســـەر ئەو شـــێوازەی، کە ڕۆژهەڵاتناسـەکان لەسـەرینی، بەهـۆی داخرانیـان لە نـاو چوارچێـوەیەکی مێژوویـی فیلۆلـۆژیی، کە لە چـاخی نـۆزدە بنیـاتنراوە، بەڵام لەمەدوا هـیچ نوێکـاریەکی بـۆنەکراوە و هـیچ سـوود لە ئەو داهێنـراوە زانسـتییانە، لە بوارەکـانی زمـانەوانی و سیمائی وەرنەگیراوە.

هەروەهـا ڕەخنە لە ئەو وریـایی و پێهەڵگـوتنە دەگرێـت، کە لە نووسـراوەکانی ڕۆژهەڵاتناسە هاوچەرخەکاندا هەیە، وەسفیان دەکات، کە ئەوان شـارەزان لەبـواری تایبەتمەندیەکی سنوردار و گەمارۆ دراو، بەڵام ئەوان هەرگیز بیرمەند نین.[2]

هەر لەم ئاڕاسـتەدا، ئـەرەگۆن ڕەخنەیەکـی تونـد لە هـاوڕێ و مامۆسـتاکەی جۆزیـف فـان ڕۆژهەڵاتناسـی ئەڵمـانی دەگرێـت، کە خـاوەنی کتێبـی (لاهـوت و کۆمەڵگـا لە سـێ سـەدە یەکەمینەکـانی کۆچیـدا)، ئەم کتێـبە تەرخـانکراوە بـۆ لێکۆڵینەوە لە سـەردەمی پێکهـاتنی یەکەم بـۆ هـزری ئیسـلامی و ڕۆشـنایی دەخـاتە سەر.[3]

---

[1]- ارکون. الفکر الاسلامي واستحالة التاصیل، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٤.

[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

[3]- ارکون، محمد. القرآن من التفسیر الموروث الی تحلیل الخطاب الدیني، ترجمة: هاشم صالح، بیروت: دار الطلیعة، ط١، ٢٠٠١ز، ص ٨.

جۆزێف لەم کتێبەدا، بە وریایی لەگەڵ بابەتی موعتەزیلەدا هەڵسوکەوتی کردووە و هەڵوێستی پابەندان بە سوونەتی سەرخستوە بەسەر موعتەزیلەدا[1]، ئەم هەڵوێستە بەدڵی محەمەد ئەرەگۆن نییە بۆیە دەڵێت: هاوڕێکەم جۆزیف، کە ئەم تۆیژینەوەی پێشکەشکردووە، سەرەڕای ئەوەی ئەو ڕۆژهەڵاتناسە کەسێکە، کە چاودێری خودی لەسەر دەروونی خۆی داناوە، یان تایبەتمەندی ئیمان، کە گەیشتۆتە ئاستێک ئیمانی خەڵکی سوونی بە سەر بۆچونی موعتەزیلەدا زاڵکردووە.[2]

ئەو پێیوایە جۆزیف هەموو شێوەکانی ئارۆسۆدۆکسی لەبەریەکهەڵنەوەشاندووە، کە بەڕای ئەو، ئەوان بوونە هۆی ئەوەی، کە بەساختە و بووختان پەردەی پیرۆزکردن بەسەر دەقی قورئانیدا بدەن[3]، لە بەرامبەردا ئەرەگۆن هەموو ستایش و پێهەڵگوتێنکی بەسەر خانمە لێکۆلەری فەرەنسی جاکلین شابی کردووە، کە (بابەتی پەروەردگاری خێلەکان؛ ئیسلامی موحەمەد)ی نووسیووە و لەساڵی ١٩٩٧دا چاپکراوە، ئەرەگۆن لەبارەیەوە دەڵێت: لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتمەندە لەسەر ئاستێکی قووڵ و جیاکراوە، چەندین شرۆڤەی بەرفراوانیشی پێشکەشکردووە[4]، دەشڵێت: هەست بە بەختەوەریی دەکەم، کە ئاماژە بە نووسراوێکی بە بەها دەکەم نووسراوێک، کە لە ئاڕاستە بەڕێوە دەچێت، کە ئەرەگۆن حەزی لێدەکا و هەوڵی بۆ دەدات.

ئەم کتێبە نموونەی زانستی هەستپێکراو پێشکەش دەکات، کە دەتوانرێت بازدانێکی چەشنی و بیستملۆجی لە نووسینەوەی مێژووی قورئاندا بکرێت، ئەم نووسەرە سنووری ئەو گۆرانکارییە دیاریدەکات، کە بە پێوەری یاسایی ناتوانرێت

---

[1]- ارکون. الفكر الاسلامي واستحالة التاصيل، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٤.

[2]- ارکون. الفكر الاسلامي واستحالة التاصيل، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٣ - ٣٤.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤.

[4]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

لەلایەن مێژوونووسەوە بشکێنرێت لەنێوان پێشەی مێژوونووس و بواری هزری ئیمانیی و زانستیی ئیمانی.[1]

هاشم سالح، کە وەرگێری کتێبەکەیە لەسەر ئەم پەڕەگرافە نووسیویەتی: ئەم لێکۆلەرە زۆر دوور ڕۆشتووە لەوەی، کە پەردەی مێژوویی ئەو سەدان ساڵەی لەسەر دەقی قورئانی هەڵگرتووە و ئەم دەقەی گرێداوە بەسەدەی حەوتەمی زاینی و ئەو بارووداوخەی، کە نیمچەدوورگەی عەرەبی لەوکاتەدا تێدا ژیاوە، هەربۆیە بەریەککەوتنی زۆرە لەگەڵ هەستی بڕواداری ئاسایی.[2]

ڕەخنەگرتن لە ئەرەگۆن بۆ خوێندنەوی ڕۆژهەڵاتناسان، گەشتوتە لووتکە و دەڵێ: هەموو ڕۆژهەڵاتناسەکان، جگە لەهەندێکیان نەبێت هیچ شوێنەواریکی هەمیشەیان بەجێ نەهێشتووە، کە ئەو گفتوگۆیە میتۆدی و دڵەڕاوکێ و بستملۆژییە بەکەم بگرن.

ئەوان تەنها بایەخ بەتوێژینەوەی مادی هەستپێکراو دەدەن، بەو واتایەی مەبەستیانە و لە چوارچێوەی ئەو بازنە زانستیەیەی،کە هەڵیدەبژێرن.[3]

ئەم ڕۆژهەڵاتناسانە، گوتەکەی ئەرەگۆن ڕەتدەکەنەوە و دەڵێن: ئەو هەمیشە بانگەشەی تیۆری دەکات، بەبێئەوەی هیچ توێژینەوەیەکی زانستیی هەستپێکراو، بۆ پشتگیری تێڕوانین و تیۆرییەکانی پێشکەش بکات، هەتا وایلێهاتووە، کە هێندەک لە ڕۆشنبیرانی عەرەبیش، هەمان تۆمەت دەدەنە پاڵ ئەرەگۆن.[4]

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩- ٥٠.

[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

[4]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

خوێندنەوەی زمانەوانی و سیمیۆتیکی و ئەدەبی:

ئەم خوێندنەوانە لە بۆچوونی ئەرەگۆندا، دەبنە جێگرەوەی دوو خوێندنەوەکەی پێشوو، کە بریتیبوون لە خوێندنەوەی ئیمانی و خوێندنەوەی فیلۆلۆژی میژوویی ڕۆژهەڵاتناسی، چونکە ئەم دوو خوێندنەوانە، چەندین کەلێنی میتۆدیان تێدابەدی دەکرێ، لە بەرچاوترین کەموکوڕیەکان ئەوەیە، کە ئەو دوو خوێندنەوە لەگەڵ میتۆدە زمانەوانی و ڕەخنەی ئەدەبیە مۆدێرنەکان نایەنەوە، هەر بۆیە ئەرەگۆن ڕوو لە زانستی مۆدێرنی زمانەوانی دەکات، لەو سیمیائیانەی، کە جیرداس گریماسی ڕۆژهەڵاتناس پەرەی پێدا و چەند بنەمایەک وەردەگرێ، دەیەوێت جارێکیتر خوێندنەوەیەکی ڕەخنەییانە بۆ هەموو ئەو بابەتە لێکدراوانە بکات، کە لە کەلەپووردا هەن لەگەڵ خودی بابەتە کەلەپوورییەکان لەیەککاتدا، واتە (دەقەکان و شیکردنەوەکانیان بەیەکەوە)، تایبەت بە سیمیائی گوتاری قورئانیی، ئەرەگۆن دەڵێ:

گوتاری قورئانیی بەگشتی پێکهاتووە لە نەخشەیەکی دیاریکراو بۆ گەیاندن- بە ناوەندێکی پێکگەیشتن و پێکگەیاندنێکی دیاریکراوە- لەم نەخشەدا ئێمە دەبینین، کە ئەوەی زاڵە بەسەر هەموو ئەرکەکاندا و هەموو کردارەکان ئاڕاستە دەکات بەتەنیا خوای گەورەیە، ئەوە بەردەوام دەبێ لە گەیشتن بە ئەو گەلانەی پەیام وگوتاریان بۆ نێردراوە، ئەوانیش بەهۆی کاردانەوەیان لەبەرامبەر ئەو گوتارە دابەشبوون بۆ دوو بەشی ئیماندار و کافر، ئەم پێکگەیشتنەی ئەم کۆمەڵگایە لەگەڵ خوا لە ڕێی نێوەندێکی پڕ متمانە و بژاردەکراو و سەلبی لە هەمانکاتدا دەبێ، ئەویش محەمەد پێغەمبەرە (دووری خوای لە سەر)، لایەنێکی نەرێنیش لەو پایەدا هەیە، ئەو لایەنە نەرێنییەش ئەوەیە، کە محەمەد تەنیا گوێزەرەوەی وەحی و نیگایە و هیچی تر).[1]

---

[1]- ارکون، محەمەد. الفکر الاسلامي، قراءة علمية، ترجمة وتعليق: هاشم صالح، بيروت: دار البيضاء: مرکز الانماء القومي، المرکز الثقافي العربي، ط٢، ١٩٩٦ز، ص ٧٢.

شاراوە نییە، کە گوێزرانەوەی دیاردەی وەحی و نیگا لە دیاردەیەکی ئەرێنی و ئیجابیەوە بۆ دیاردەیەکی نەرێنی و سەلبی، یەکێکە لەو هەڵەو هەڵخلیسکانانەی، کە ئەرەگۆن تێیکەوتووە!

ڕۆژهەڵاتناسی یابانی تۆشیهیکۆ ئیزۆتسۆ، ئەم بابەتە بەشێوەیەکی جیاواز ڕوون دەکاتەوە، ئەو دەڵێ:

وەحی و سروش لە قورئاندا پلەوپایەکی تایبەتی پێدراوە، بە دیاردەیەکی پیرۆز و نائاسایی دانراوە، بە نهێنی و پەنهانییەک دەورە دراوە، کە بیروهۆشی مرۆڤی ئاسایی ناتوانێ پەی پێببەرێ، ئالێرەدا پێویستبوونی ئەو ناوەندگیرە گەیەنەرەی، کە پێیدەڵێن پەیامبەر (ڕەسول) خۆی پێویست دەکات[1]، ئایا لە تەواوکارییەکانی پێغەمبەریێتییە، پێغەمبەرەکە هیچ زیاد و کەمیەک لەو پەیامەدا بکات، کە پێی سپێردراوە؟ ئەوتا کافر و هاوبەشدانەرانی مەککە، دەیانەوێ پێغەمبەرەکەیان پەیامێکی تریان، جگە لە قورئان بۆبێنێ، بەڵام خوا لە قورئاندا بەوە وەڵامی دانەوە کە :

﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ﴾[يونس: ١٥]

کاتێکیش ئایەتەکانی ئێمە، کە ڕوون و ئاشکرایە بە سەریاندا بخوێنرێتەوە، ئەوانەی بەتەمانین ئامادەی بەردەم بارەگای ئێمە ببن دەڵێن: قورئانێکی جگە لەمە بهێنە و بیخوێنەرەوە، یان بیگۆڕە (بەشێوەیەکی تر)، تۆیش ئەی محەمەد (دووری خوای لە سەر) پێیان بڵێ: من بۆم نییە لەخۆمەوە ئەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێک ناکەوم، جگە ئەوە نەبێت، کە بەوەحی پێم دەگات، بەڕاستی من دەترسم، ئەگەر یاخی بم لە پەروەردگارم و نافەرمانی بکەم، گیرۆدەی سزایەکی سەختی ڕۆژێکی زۆر گەورەببم.

---

[1]- ایزوتسو، توشیهیکۆ. الله والانسان في القرآن. ترجمة: د. هلال محمد، بیروت، منظمة العربیة للترجمة، ط١، ٢٠٠٧ز، ص٢٤٠.

بەم پایە، کە پایەی پێغەمبەرێتییە، پایەی گواستنەوەی ڕاشکاو و ڕاستگۆیانە و بێ پێچ و پەنا و خۆنەبواردن و خۆنەدزینەوەیە، هیچ بواردێک نییە بۆ گۆڕانی پەیامەکە، چونکە ئەوە گەیاندنی پەیامەکەیە، ناسنامەی ڕاستگۆیی پێغەمبەرە (دووری خوای لە سەر)، ڕولان بارت، کە شیکردنەوە بۆ بڕگەیەکی ئینجیل دەکات، دەڵێ: (بێ پێچ و پەنایی و ڕاستگۆیی لەگەیاندنی پەیامەکە، لە نیشانەکانی تاکڕەوی بنیاتنانی پەیامبەرەکەیە، بۆ ئەو دەق و تێکستە بە ئوممەتەکەی، بەتایبەتی گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەی موعجیزەیان تێدایە، جوڵێنەری ئەو تێکستەش –کە لێرە ڕۆلان مەبەستی ئینجیلە- تاکڕەوی بنیاتی پێغەمبەرەکەیە، نەک لێکۆڵینەوە، بەڵکو پێڕاگەیاندن و نامەبەرییە).[1]

(ت. س. ئەلیۆت)ی شاعیر و ڕەخنەگر ئاماژە بەوە دەکات، کە ناتوانرێ ئینجیل وەکو دەقێکی ئەدەبی بخوێندرێتەوە، چونکە ئینجیل دەقێکی پیرۆزە، ئەو دەڵێ: ئینجیل کاریگەریی ئەدەبی لەسەر ئەدەبی ئینگلیزی هەیە، نەک وەک دەقێکی ئەدەبی، بەڵکو وەک بڕیاردەرێکی گوتار و کەلیمەی خوا، ئەو ڕاستیەی ئەدیبەکان لە ئێستادا، وەک ئەدەب شڕۆڤەی دەکەن و باسی کاریگەرییە ئەدەبییەکەی دەکەن.[2]

لەمەوپێش ئاماژە بەو بەربەرەکانییەکرا، کە ڕووبەڕووی تەفسیری ئەدەبی بووەوە، بەڵام ئەرەگۆن خوێنگەرمیەکی بەجۆش پیشان دەدا بۆ دووبارە ژیاندنەوەی خوێندنەوەی زمانەوانی ئەدەبی قورئانی، مەبەستی ئەرەگۆن بە ئەدەبی لێرە، لێکۆڵینەوەیە لە ڕووە مەجازەکەی قورئان، بە دوور لە فشاری تێڕوانینی ئیعجازی قورئان، واتە ئەرەگۆن دەیەوێ سیفەتی موعجیزەیی و ئیعجاز، کە بۆتە بەشێک لە بیروباوەڕی لاهوتی مسوڵمانان دەرحەق بە قورئان لە قورئان دامالێ، چونکە ئەو تێڕوانینە موعجیزە ئامێزە بۆتە هۆی سەرکەوتن و پایەداربوونی ئەو

---

[1]- بارت، رولان. التحليل النصي، تطبيقات على نصوص من التوراة والانجيل والقصة القصيرة، ترجمة: عبدالكبير الشرقاوي، الدار البيضاء: مطبعة النجاح،٢٠٠١ز، ص ٥١.

[2]- جاسبر، دايفيد. مقدمة في الهرمنيوطيقا، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٦.

ڕەوت و خوێندنەوانی قورئان، بە شێوەیەکی حەرفی دەخوێننەوە و میکانیزم و دەزگایەکی فشار و پاڵەپەستۆن لەسەر تێڕوانینە زمانەوانی و سیمیائی و ئەدەبی و ڕەوانبێژیەکان، بۆ هەردەقێکی موقەدەس و پیرۆز).[1]

پێش ئەوەی ئەرەگۆن، تێڕوانینەکانی بۆ تێوری خوێندنەوە زمانەوانییە ئەدەبیەکەی پێشکەش بکات، دان بەوە دا دەنێ، کە زەحمەتیەکی گەورە هەیە و ناکرێ نکولی لێ بکرێ، ئەو زەحمەتیەش ئەرەگۆن لەوەدا پوختی دەکاتەوە کە:

(کاتێک لە قورئاندا باس لە دیاردەی لووتکەی سەرسامیمان لە ڕەوانبێژی قورئاندا دەکەین، کەواتە ئێمە لێرەدا بۆچوونی زمانەوانی و ئەدەبی بەسەردا دەچەسپێنین، کە لەو دەقە نووسراوە وەرگیراوە، ئەمە لە کاتێکدا، کە قورئان وەک تەورات و ئینجیل زمانێکی دینییە).[2]

پێناسەی زمانی دینیش ئەوەیە کە: پوختەی ئەو داڕێژراو و دیاردانەیە، کە ڕوح وکرۆکی ئەو دینە دەردەبڕێ، لەو جوڵە وگوتە و دروشمانە، کە بەڕێوە دەبرێن، پاشان ئەو نووسراوانەی، کە ئەم ڕوح و کاکڵە بە هۆ و ناوەندگیری ئەو تەرجومە دەکرێ و وەردەگێڕدرێ، ئەو پەیوەندیی و وابەستە ڕەها و بێسنووڕەی، کە لەگەڵ ڕەها و بێسنووردا هەیەتی و بەو هۆیەوە زیندەگی دەکات.[3]

لەم پێناسەدا، داندەنێت بەو کەموکوڕیەی، کە لە زمانەکان و زانستیی واتاکان (سیمیوتیک)دا هەیە بۆ ئەوەی، کە زمانێک لەم جۆرە بە وردی شیکار بکەین. پاشان شێوەکانی زمانی دینی بەم چۆنێتیە دادەڕێژێ:

چۆن دەتوانین قسە لەسەر حاڵەتی لووتکەی سەرسوڕهێنەریمان لە قورئاندا بکەین، بە بێئەوەی، کە هەڵوێستەیەکی چڕ و جددیمان لە بەرامبەر زمانی دینیدا هەبێ ؟[4]

---

[1]- ارکون. الفکر الاسلامي واستحالة التاصیل، سەرچاوەی پێشوو، ص٦٢.

[2]- ارکون. الفکر الاسلامي، قراءة علمیة، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٩٠.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[4]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ئەرەگۆن لە وێستگەی خوێندنەوەی بۆ دەقی قورئانی، لە دەرچوونگەی هێما و ڕەمزیبوونی زمانی دینی و مەجازەکەی دەرچوو، چونکە زمانی دینی لای ئەرەگۆن لە زمانەکانی تر جیاکراوەیە، بەوەی چەند وێنەیەکی هێمایی بۆ ژیان و بوونەوەر هەیە. ئەم زمانە دینییە، بە شێوەیەکی ناوازە و دەگمەن لە سەر هێمای دینی، پەردەی هەڵمالّی).[1]

نەسر ئەبوزەید، هاندەرەکانی ئەم بژاردە ڕوون دەکاتەوە و جەخت لە سەر ئەوە دەکات کە:

(قورئان نوێکردنەوەیەکی مەعنەویی سیمانتی لە ڕێی بەکارهێنانی مەجازەوە بەدیهێنا، هەر لە ڕێی ئەم مەجازەشەوە، نووسراوە دینییەکان دەبنە خاوەنی ئەو ڕەمز و هێمایانەی، کە لە ڕێگەی تەئویلکردن و لێکدانەوە قابیلی کرانەوەن).[2]

تیۆری زمانی مەجازی و هێمایی و ڕەمزیبوون، یەکێکە لەو شەش تیۆریانەی، کە زانایانی لاهوت بۆ لێکدانەوەی زمانی دینی پێشنیازیان کردووە، خاوەنانی ئەم تیۆرییە وای دەبینن، کە زمانی دین زمانێکی نواندن و مەجازیە و زمانی حەقیقەت و ڕاستەقینە نییە، ئەو چەمک و تێگەیشتنانەی لە ناوەرۆکی کتێبە دینییەکان دان بەتایبەت لەناوکتێبە پیرۆزەکان جیاوازن لە واتا و بەکارهێنانی ئاسایی ئەو دەربڕینانە).[3]

لە بەناوبانگترین ئەو کەسانەی، کە ئەم بۆچوونەیان هەیە، ئەبوحامدی غەزالی - ٥٠٥ک مردووە- لە ڕەوتی تەسەوفی ئیسلامی و قەشە تۆمای ئەکوینی -١٢٧٤ز مردووە- لە ڕەوتی لاهوتی مەسیحی و لاهوتی پڕۆتستانتی بۆل تیلیش، کە پێیانوایە:

---

[1]- ارکون، محمد، وغارديه، لوي. الاسلام، الامس والغد، ترجمة: علي المقلد، بيروت: دار التنوير،١٩٨٣ز، ص ٢٠٢.

[2]- ابوزيد، نصرحامد. الخطاب والتاؤيل، سەرچاوەی پێشوو، ص ١١٨.

[3]- مصطفوي محمد. نظريات لغة الدين واشكاليات المعرفة والتبيين، مجلة المحجة، لبنان، معهد المعارف الحكمية، ع١٠، ٢٠٠٤ز، ص ١١٧.

ئیمـان و باوەڕهێنـانی دینـی، کە بە مەبەسـتی هەرە سـەرەکی ئەم بـوونەوەرە دادەنرێ، ناتوانرێ دەربپردرێ، تەنها مەگەر بە هێما و ڕەمز نەبێ، چـونکە هەرچـی پەیوەندی بە مەبەستی هەرەسەرەکییەوە هەبێ، دەبێ واتایەکی هێمـایی هەبـێ، تـاکە بابەتیش واتای ڕەمـزی نەبـێ، بـوونی خـوای گەورەیە، کە ئەو هەمـوو بـوونەوەر و بونیادێکی ڕەها و پەتییە.[1]

هەروەها ململانێیەکـی تونـد لەنـاو ڕۆشـنبیری عەرەبیـدا هەیە، لە بـارەی ئەوەی، کە ئایا مەجاز لە قورئاندا هەیە یان نا، ئاڕاستەی تونـدڕەوی ئەم بـابەتە هەریەک لە ئیـبن حەزمـی زاهـری -٤٥٦ ک مـردووە- و ئیـبن تەیمـیەی حەنبەلـی- ٧٢٨ک مردووە- کە دەڵێن مەجاز لە قورئاندا بـوونی نیـیە، تەنـانەت ئیـبن تەیمـیە کتێبێکـی گەورەی بەناوی (درء تعارض بين العقل والنقل)، لەسەر ئەم بناغە دانـاوە و هێـرش دەکاتە سەر هەموو ئەوانەی دەڵێن مەجاز لە قورئاندا هەیە، ئیبن تەیمیە دەڵێ: دەبـێ لەکاتی بەریەککەوتنی دەقی پیرۆز و عەقڵ، پەنا ببردرێتە بەر تەئویل و لێکدانەوە،

جەمـاوەری زانایـانی زمـانەوانیی و ڕێزمـان و قسـەکەر و شەرعناسـەکانیش، لە دوای سەدەی پێنجەمی کۆچی، کۆکن لەسەر بوونی مەجاز لە قورئانی پیرۆزدا.[2]

ئەو بۆچـوونەی کە دەڵـێ زمـانی قورئـان، زمـانێکی هێمـایی و مەجـازییە، بۆچـوونێکی نـزیکە لە بۆچـوونی ئەو فەیلەسـوفانەی، کە ئیـبن تەیمـیە نـاوی نـاون کەسانی خـاوەن خەیـاڵ و ئەندێشـە و وەهـم، ئەمـانە پێیـانوایە، کە ئەو هەواڵەی بـۆ پێغەمبەران هاتووە لە خوای گەورەوە لە بارەی ڕۆژی قیامەت و پاداشـت و سـزا و فریشتەکان، چەند ڕازێکی دووە لە چەسپاندن لە ڕاسـتیدا، بەڵام ئەو پەیـامبەرانە بە بەو وەحیە بەو چەشنە دووێندراون، کە خەیاڵیان کردووە و واهیمەیـان بـۆ هـاتووە، پێیـان گـوتراوە خـوا زۆر گەورەیە، پـاش مـردنیش دەکەونە چەنـدناز و بەهـرە و ڕابواردنێکی هەستپێکراوەوە، ئەمانە لە ڕاستیدا هیچ بنەمایەکیان نیـیە و ڕاسـت نـین،

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل١١٩.

[2]- سيوطي، جلال الدين. المزهر في اللغة وانواعها، تحقيق، محمد جاد المولى واخرين، بيروت، دار الفكر. ج١، ص ٣٥٥.

بەڵام لە بەرژەوەندی ئاپۆڕای جەماوەر و نەزانە - هەموو مرۆڤایەتی، جگە لە فەیلەسوفەکان لای ئەمانە نەزانن- ئەم جەماوەرە دەبێ لە قەدەر بیروهۆشی خۆیان بدووێنرێن و وەهم و خەیاڵەکانیان، بکرێتە بیروباوەڕ و دین و پەیڕەو و زانست و زانیارێکی سەلمێنراو و یەقین و دڵنیاکەر.[1]

ئیبن سینا کتێبێکی بە ناوی: (رسالة في إثبات النبوات) هەیە، کە باس لە لێکدانەوەی هێما و نمونەکانیان دەکات، ئیبن سینا لەو نووسراوەدا دەڵێ: (مەرجە لە سەر پەیامبەر، کە گوتنەکانی هێما و ڕەمز و دەربڕینەکانی ئاماژە بن).[2]

هەروەها ئەفلاتون لە کتێبی (نوامس)دا لێی گوازراوەتەوە، کە گوتوێەتی: (هەرکەسێک واتای هێماکانی پێغەمبەران نەزانێ، ناتوانێ پێ بخاتە ناو مەلەکوتی لاهوتەوە).[3]

ئەم ئاڕاستە لەناو ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامیدا، بە گەمارۆدراوی و سنووردارى ماوەتەوە و ناویان ناوە (غنوصی و باطنی)بوون، ئەم ڕەوتە پەراوێزکراوە و لە بازنەی کاریگەربوون دوورخراوەتەوە، بەڵام ئەمڕۆ بووژانەوەیەکی بەهێز بۆ هێمابوونی زمانەوانی لە چوارچێوەی سۆراخکردن لە زمانەوانی بەگشتی هەیە.

هەروەها سروشتی زمانەوانی دینی، بەتایبەتی دەقە کۆنەکان بەشێوە سەرەتاییەکەیان، ئێستا جێگای پەسندکران نین، هەر بۆیە پێویستی تائویل و لێکدانەوە، خۆی بەسەر دەقەکۆنەکاندا دەسەپێنێ، تا بگونجێن لەگەڵ خواستەکانی ژیانی مۆدێرن، هەربۆیەش فەیلونی ئەسکەندەرانی -٥٠ ز/ مردووە- دەستپێشخەری بۆ تەفسیرکردنی چیرۆکە مێژوویەکان کردووە، کە چەند نمونەیەکی روحانین، چیرۆکی دەرچوون لە میسر و سەرگەردانبوون لە بیابانی سینا بۆ ماوەی چل ساڵ

---

[1]- ابن تيمية، احمد. درء تعارض العقل والنقل، تحقيق: محمد رشاد سالم، بيروت: دارالكنوز الادبية، ط١، ١٩٧١ز، ج١، ص ٨.

[2]- ابن سينا. رسالة في اثبات النبوات، حققها وقدم لها: ميشال مرمورة، بيروت: دار النهار للنشر، ط١،١٩٩١ز، ص ٤٨.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.

وگەیشتن بە زەوی بەڵێن پێدرا و بەلای فەیلونەوە، دەربڕینی دەست لەملانێی ڕوحێکی تاکڕەویی و بازدانن بەسەر مەینەتیەکاندا، لە کۆتاییدا بۆ گەیشتن بە ڕزگاربوون.[1]

بیروهزری بنچینەیی لە بیرۆکەی زمانەوانی لای ئەرەگۆن، تایبەتمەندی ئەو زمانەیە، کە گەڕان لەو تایبەتمەندییە لە سەلمێنراوێکی بنچینەیی دەردەچێ، کە پەیامەکەی توانای ئەو زمانەیە لە گۆڕینی ئێستا و مێژووی ڕێژەیی بۆ ڕەها و باڵا و هەمیشەیی و هەتاهەتایی و بێسنووریی.

ئەم توانایە پێویستی بە لێکۆڵەرە، کە شیکاری میکانیزمەکانی ئەو زمانە بکات و بەو هۆیەشەوە بتوانێ بگاتە ئەوگۆڕانکارییە.[2]

هەر لەسەر ئەم ڕەوتە ئەرەگۆن دەڵێ: (گوتاری قورئانی لە زمانی عەرەبیدا، لە هەر گوتارێکی تر جیاوازە، ئەم جیاوازیەی گوتاری قورئان لە گوتاری ئەدەبی عەرەبی، لەوەوە سەرچاوەی نەگرتووە، کە گوتاری قورئان ئەدەبیتر و ڕەوانبێژترە، کە تێڕوانینی ئیعجاز هەردەم جەختی لەسەر دەکات، بەڵکو جیاوازییەکە لای ئەرەگۆن لە دەرهاویشتەکانی ڕێزمان و شێواز و واتا و ڕەوانبێژی و کلێشە و ئاواز و شێوە دەربڕینی تایبەتە بە قورئان، کە دەتوانرێ پەردەی لە ڕوو هەڵبماڵرێ، کە مەجاز ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە دەگێڕێ لە داڕشتنی گشتگیریی گوتاری قورئانیی).[3]

ئەرەگۆن چەمکی خوێندنەوەی ئەدەبی هەڵبژاردووە بۆ گوزارشکردن لە سروشتی خوێندنەوەی قورئان، ئەم خوێندنەوەش لەوەدا پوخت دەبێتەوە، کە بە نزیککردنەوەی دەربڕینی فەرهەنگیی، تەنیا لە یەکەم ساتی شیکاریی زمانەوانی و زمانناسی پێویستە و دوای ئەوە پێویست نییە، ئەم شیکارەش شیکارێکی ئەدەبییە[4]،

---

[1]- سونتاغ، سوزان. ضد التاؤيل ومقالات اخرى. ترجمة: نهلة بيضون، بيروت، المنظمة العربية للترجمة، ط١، ٢٠٠٨ز، ص ١٩.

[2]- ابو زيد. الخطاب والتأويل، سەرچاوەی پێشوو ل١٠٧.

[3]- ابوزيد، نصرحامد. الخطاب والتاؤيل، سەرچاوەی پێشوو، ص ٧٢.

[4]- سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٨.

هەر خوێندنەوەیەکی ئەدەبی بۆ قورئان، پێویستە بە سەرلەنوێ خوێندنەوەی ئەو نووسینانە بێ، کە لەبارەی ئیعجازی قورئانەوە دەدوێ).[1]

ئەرەگۆن لەلای ئەو بەشداریە رەخنەئامێزەی، کە ئەبوبکری باقلانی کردوویەتی - ٤٠٣ك مردووە- لە کتێبی (إعجاز القرآن)دا، ئاماژە بەوە کراوە، کە ئیعجازی قورئانی لای زۆرێک لە نووسەرانی عەرەب، کە لۆژیک و رەوانبێژیی ئەرستۆ بەسەریاندا زاڵبووە و بەچڕی و پڕی و سیستەماتیک لێی کۆڵراوەتەوە.

ئیحسان عەباس بە وردەکارییەکی زۆرەوە، رەگ و رپشاڵی کاریگەریی رۆشنبیری یۆنانی لە سەردەمی ئیسلامدا دەست نیشانکردووە، کە بە [الرومانی، - ٣٨٦ک مردووە- دەستی پێکردووە، تا بە حازمی قرتاجی، - لە ٦٨٤ک مردووە- کۆتایی پێهێناوە]، کەسایەتی رەخنەگری ئەم نووسەرە کەسایەتی رەخنەگرانەی بەیەکگەیشتنی هەموو جۆگە و رووبارەکانی عەرەب ویۆنانی بەرجەستەکردووە[2].

لە بارەی باقلانیش، خاتونە رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی ئەنجلیکا نویفرت، لێکۆڵینەوەیەکی کردووە و دەڵێ: بیرۆکەی شیکاری تایبەت بە باقلانی، لەگەڵ تێروانینی یەکێک لەچەشنەکانی پەخشانی سەروادار دەگونجێ، کە کلێشەیەکی هونەری دێرینی هەیە لە رۆژئاوا و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەرستۆ، ئەم چەشنە بریتیە لە دابەشکردنی دەق بۆ چەندیەکەیەکی لێکدراوی بچوک، کە بە یۆنانی پێی دەڵێن کۆلۆن-[3].(kolon)

لەکاتی لێکۆڵینەوەی کاری باقلانی، لە لایەن ئەرەگۆنەوە بیرۆکەی رێکخستنی سەرسامکەری ناوازە بۆ قورئان، جێگەی گرنگی پێدان و شیکارکردنی بوو.

سەرەرای ئەوەی، کە هۆشیاری زمانەوانی عەرەبی، ملکەچی پێویستیە دینییەکە بووە، لەپێناوی بەڵگە هێنانەوە لەسەر سیفەتی ئیعجاز بۆ قورئانی پیرۆز، بەڵام ئەو لە

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەرەی پێشوو.

[2]- عباس، احسان. تاريخ النقد الادبي عند العرب. بيروت، دار الثقافة، ط٤، ١٩٨٣ز، ص ٥٣٩.

[3]- نويفرت، انجيليكا. طريقة الباقلاني في اظهار اعجاز القرآن. تحرير: وداد القاضي، بيروت: الجامعة الامريكية، ط١، ١٩٨١ز، ص ٢٣٨.

پێناوی پاساوهێنانەوە بۆ ئەوەی زمانی قورئان یاساباوەکانی زمانی ئاسایی هەڵوشاندووەتەوە و شیکاریەکی ئەدەبیانەی کردووە، چونکە باقلانی زۆرگرنگیداوە بە بیرۆکەی (ناوازەیی پێکهاتەی زمانی قورئان).[١]

لەم ئاڕاستەدا محەمەد ئەرەگۆن (دە) تایبەتمەندی ئەدەبی دیاری دەکات، کە ئەم تایبەتمەندییانە تاقانەیی ئەدەبی و بەرزیی ڕەوانبێژی بە قورئان دەبەخشن.

لەسەرەتای ئەم تایبەتمەندییانەش، تایبەتمەندیی بنیاتی ڕستەی قورئانی، کە جیاوازە لە هەموو ئەو ڕێسا ناسراوەی، کە لە گوتاری عەرەبیدا هەیە.[٢]

یان بەدەربڕینی حامد ئەبو زێد، قورئانی پیرۆز ڕەگەزێکی ئەدەبی ناوازە دەخاتە ڕوو، ئەم چەمکەش تەها حوسێن باسیکردووە، کاتێ ئەوانی ڕۆشن کردۆتەوە، کە قورئان نە شیعرە نە پەخشان، بەڵکو قورئانە.[٣]

هەرئەم بابەتە ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی جاک بیرەک پشتگیری لێدەکات، کە دەڵێ: "بەڵام زۆرترین هەستەوەری شیعری هەیە سەبارەت بەجێژی ئێمە کە هاوچەرخانی قورئان نەیانتوانیوە تەفسیرێکی بۆ بدۆزنەوە، بەڵکو ئەوە پێکهاتەی خودی قورئانە، کە ئایەتەکانی سەروادارن و ئەم ڕێگایەش، نە پەخشانە نە شیعرە هاوچەرخانی دابەزینی قورئان دەیانناسی، هەندێ جاریش بەکاریان دەهێنا، قسی کوڕی ساعیدە و کەسانی تریش چەند نمونەیەکی جوانیان لەم ڕێگەیەوە دەرهێناوە، بەڵام شێوازی قورئان پەیوەستیەکی نوێی تێدا داهێناوە".[٤]

بێگومان بەتەنیا شیکاری کارەکەی باقلانی، بۆ تیۆری ئیعجاز و پەیوەندیی بە دەروازەی ئەدەبەوە بەس نییە.

---

[١]- اركون. الفكر الاسلامي، قرأءة علمية، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٩٩.

[٢]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[٣]- Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" p١٤

[٤]- بيرک، جان. القرآن وعلم القراءة، ترجمة وتعليق: منذر عياشي، بيروت-حلبدار التنوير، مركز الانماء الحضاري، ط١، ١٩٩٦ز، ص ١١٣.

ئەم دەروازە لەسەر ئەم ئاڕاستە ململانێیە بەردەوام لەنێوان موعتەزیلە و ئەشیعرییەکان بە تایبەتی دەرکەوتووە، ئەبو زەید بەدواداچوونێکی وردی بۆ ئەم جیاوازییەی ئەم دوو ڕەوتە کردووە، ئەو جیاکەرەوەی هەریەک لە پێشەنگانی ئەم دوو ڕەوتە دایانهێناوە هەر لەسەرەتای ئیبراهیمی نەزام، کە لە ساڵی٢٣٢ك مردووە، تا دەگاتە عبدوولقاهری جورجانی، کە لەساڵی ٤٧١/ك مردووە، بە تێپەڕین بە لای هەردوو قازی ئەبووبەکری باقلانی، لە ئەشعەرییەکان، کە لە ٤٠٣/ك مردووە، عەبدوولجەباری حەمەدانی، لە موعتەزیلەکان، کە لە ٤١٥/ك مردووە. ئەمە جگە لە هەوڵ وکۆششەکانی جاحز و ئەبوهاشمی جەبائی[١].

لەلای هەموو ئەمانە بەدوواداچونی بۆ تیۆری ئیعجازی کردووە و پوختەیەکی بەپێزی لەگوتە و بۆچونەکان لەبەردەستمان داناوە، کە بۆتە دەروازەیەکی ئەدەبی بۆ تەفسیر. ئەمەش ئەو شتەیە، کە ئەرەگۆن نەیتوانیوە بیکات.

ئەرەگۆن بۆ تیۆری ئیعجاز پشتی بە شیکارە کلاسیکیەکان بەستووە،

لە چوارچێوەی ئەم بنەمایانە:

١-پێکهاتەی مەجاز: مەبەست لێی کۆمەڵێک ڕێسای ناوخۆیی، کە زاڵن بەسەر شێوازی کارکردنی ئەم قورئانە وەکاریش دەکات بۆ ئاڕاستەکردنی هەرچی واقیعییە بۆ هێما و ڕەمز بەهۆی کرداری مەجازیەوە.[٢]

هەر لەم ئاڕاستەدا، ئەرەگۆن ئاماژە بە ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی مۆنتەگەمری وات دەکات، ئەو وا دەبینێ، کرۆکی باسکە لەزمانی قورئاندا هەیە، کە سروشتی مەجازی تێدا شاردراوەتەوە.

هەروەها مرۆڤی ئەمڕۆ باری گرتوە بە تێڕوانینی زانستیی ئارەزوی لەوەیە، کە هەموو شتە وەسفیکراوەکان بە مەجازی و ناواقیعی بزانێت.[٣]

---

١ - Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" p١٨

٢- اركون. الفكر الاسلامي، قرأءة علمية، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٠١.

٣- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

٢- گێڕانەوەی ئەفسانەیی: ئەرەگۆن ڕەخنە لەو سازشە دەگرێت، کە محەمەد ئەحمەد خلف اللە کردوویەتی، لە کتێبی هونەری چیرۆکی لەقورئاندا بۆ پاراستنی بڕوابوون بە ئیعجاز، ئەرەگۆن بانگەشەی کارێکی سەخت دەکات بۆ پەیکە بەستنی تیۆری تەفسیری گێڕانەوەی ئەفسانە بەسوودبینین لە دەرەنجامەکانی میتۆدی گریماس لە تەفسیرکردنی چیرۆکە میللی و سەیر و سەمەرەکان. ئەوەی پەیوەندی بەقورئانەوە هەیە، ئەرەگۆن دان دەنێ بە زانستیی نەبوونی بەڵگەکان، تایبەت بەزمانی دینی.[١]

ئەرەگۆن بڕیار دەدات، کە بیر لەو چیرۆکە جیاوازانەی، کە لە بارەی پێغەمبەران و ئومەتانی ڕابردوو هاتون لە قورئاندا وادەخوازی، کە ڕەخنەیەکی مێژوویی بۆ دیاریکردنی جۆرەکانی تێکەڵکردن و لابردن و لێ زیادکردنە مێژوویەکان بکەین، کە لەو گێڕانەوە قورئانیانە بە بەراورد لەگەڵ دەرەنجامەکانی زانستیی مێژووی هەست پێکراو هەیانە.

هەروەها دەبێ هەستین بە شیکارێکی بونیادگەرانە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەوە، کە چۆن قورئان بەهەمان شێوەی بیرۆکەی ئەفسانە کۆنەکان، شتەکان لە قالب و واتایەکی نوێ دادەڕێژن، کە کارێکی تەواوکار و ئامادکراوە، بەڕێگای بەکارهێنان و شێوازێکی تایبەت لەزمانی عەرەبیدا.[٢]

بۆچوونی ئەوەی چیرۆکەکانی قورئان ئەفسانە بن هەڵوێستێکە، کە یەکەم بەیەک گەشتنی کافرەکانی قورەیش لەمەککە ئاڕاستەی قورئانیان کرد.

قورئان زۆر بەتوندی نکوڵی لەو تۆمەتە کرد، نووسراوەکانی سیرە و تەفسیر باس لەوە دەکەن، کە نەزری کوڕی حارس چووە بۆ وڵاتی فارس و فێری ئەفسانەکانی ڕوستەم و ئەسفندیار بووە، جا کاتێ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) قورئانی بەسەر خەڵکدا دەخوێندەوە، ئەویشم دەهات ئەو ئەفسانانەی بەسەر خەڵکدا دەخوێندەوە و دەیگووت: چیرۆکی کێمان خۆشترە؟!.

١- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

٢- هەمان سەرچاوە، ل ٢٠٣.

هەر بۆیەکـاتێ لەڕۆژی بەدردا، ئەم نەزرە، بەدیلـی کەوتە دەسـتی میقـدادی کوڕی ئەسواد، پێغەمبەری خوا فیدیەی لێ وەرنەگرت و کوشتی و فەرمـووی، کە ئەو لە بارەی قورئانەوە ئەوا و ئەوای دەگوت.[1]

ئەمە ئەوە دەسـەلمێنێ، کە بە ئەفسـانەزانینی چیرۆکەکـانی قورئـان، تـاوانێکی یەکجار گەورەیە، بـۆ وەڵامـی ئەو کەسـانەش قورئـان بەئەفسـانە دەزانـن ئەم ئـایەتە هاتووە:

﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ [الأنفال ٣١]

کـاتێکیش ئایـەت و فەرمانـەکانی ئێمـە بەسـەر بێباوەڕانـدا دەخوێنرێتـەوە، ئـەوە دەڵێن: بەڕاستی ئێمە بیستمان و ئەگەر بمانویستایە ئەوە وێنـەی ئـەوەمان دەگـوت!!، ئەم بابەتانە جگە لە داستانی پێشینان شتێکی تر نییە!!

ئەگەر بواری ئەوە بوایە باسی ئەو شیکاریـیە ئیمـانییە قـوولّەم دەکـرد، کە سـەید قوتبی نـوێنەری خوێنـدنەوەی نـوورانییەتی قورئـان بـۆ ئەم ئـایەتە کردوویەتـی، کە چۆن ئەم ئایەتە پابەندە بە زنجیرەیەک مانۆڕی بەیەکەوەلکاو بۆ ڕێگرتن لە سـوودو وەرگرتنـی خەڵکـی لە نـوری ئەم قورئـانە بەنـانەوەی ئاشـوب و دڵەڕاوکـێ، کە هەندێک کاریگەری هەبوو لەناو خەڵکـی نەفامیـدا، پاشـان جیـاکەرەوە ڕۆشـنەکان لەنێوان چیرۆکانی قورئانەوە ئەم ئەفسانانەدا دەرکەوتن.

بیـرۆکەی فەلسـەفی نـوێ، لە ڕەوتە بونیاتگەرایەکەیـدا جیـاکەرەوەیەکی قـوولّی هەیە لە نێوان ڕێوشوێنی پێغەمبەران و هۆشیاری ئەفسانەیدا[2].

بیرۆکەی تێڕامان لەلای مرۆڤ، وەک کارل یاسبرز دەیبینێـت، کە ئەم بیـرۆکە لەچـاخە دێرینەکـان دەرکەوتـووە، وەکـو بـووژانەوەیەکی سەرسـوڕهێن و فراوانـی

---

[1]- الطبري، ابي جعفر ابن جرير. جامع البيان في تفسير القرآن. بيروت، دار الفكر، ١٩٨٣م، ج٣، ص ٥٠٤.

[2]- قطب، سيد في ظلال القرآن. القاهرة، دار الشروق، ط٢٥، ١٩٩٦م، ج٣، ص ١٥٠٣.

بڵاوبونەوەی ڕوحی مرۆڤایەتی تێدایە، کە چاخی پێغەمبەرە عیبڕانییەکانە و چاخی گەشەساندنی بەرفراوانی شارستانیی یۆنانییە وکۆتایی سەردەمی ئەفسانەیە.[1]

(مارتن بووبەر) ڕوونی دەکاتەوە کە ڕێوشوێنی پێغەمبەران شۆڕشێک بوو لە بنیادی مرۆڤایەتیدا، چونکە ئەوە گەڕان بوو بە دوای ڕەسەنایەتی مرۆڤدا، ئامۆژگاری پێغەمبەران بانگەوازێک بۆ لە گۆڕانی بتپەرستی و پەرستشەکان، کە بە شێوەک بەڕێوە دەچوون، لە نرخ و پێگەی مرۆڤیان دادەبەزاند و بەرەو وابەستەیەکی لێپرسراوانە لە نێوان خوا و کۆمەڵگادا.

پەیامی پێغەمبەران، نەک هەر بانگەوازی ئەوەی دەکرد، کە مرۆڤایەتی واز لەو دەربرینە بێ بنەمایانە بێنێت، ئەمە داواکاریەکی ڕاستەوخۆ بوو، کە مرۆڤ واز لە عەقلیەتی ئەفسانەیی بهێنێت، چونکە ئەو عەقڵیەتە هەست بە بوونی کات ناکرێ تیایدا، هەر بۆیە پێغەمبەران بانگەوازی ئەوەیان دەکرد، کە بوونی مرۆڤایەتی لە چوارچێوەیەکی مێژوویی و زەمانیدا ئاڕاستە بکرێت و لە چوارچێوەی بەدەربوون لە زەمان دەربهێنێت، چونکە بیرۆکەیەکی ئەفسانەییە.[2]

---

[1]- ماكوري، جون. الوجودية، ترجمة امام عبدالفتاح امام، مراجعة فؤاد زكريا، الكويت، عالم المعرفة، ع٥٨، ١٩٨٢م، ص ٤٩- ٥٠.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٥١- ٥٢.

٣- گوزارشتکردن له هۆشیاریی دواڕۆژ: ئەرەگۆن ئاوا لە دوانەی کات و شوێن دەڕوانێ، کە لە قورئاندا نمایشکراوە، بەشێی یەکەم خۆی لە مێژووی دروستکراوەکانی پەروەردگاردا دەنوێنێ لە چوارچێوەی ئەم زەمکانە لێکدراوەدا، کە بە فرمانی دروستکەر و بەدیهێنەری بوونەوەر بە کون فیکون بەڕێوەچوون، درامای دەربازبوون هەتا ماوەی دیاریکراو لەم چوارچێوەدا دەخولێتەوە، بەم تێڕوانینەش ئەوە تێبینی دەکەین، کە بوونەوەر کۆگا و گۆڕەپانی نیشانە و ئایەت و هێمایەکانی ئەم درامایەیە، کە بژێوی دەداتە هزرکردن و ورد بوونەوەمان و بڕوا هێنانمان بەگەورەیەکی هەمیشەیی و بێ کۆتایی، کە هەموو جوانی و خێر و هاوئاهەنگی و ڕێکخستن و ڕێنماییەک لای ئەوە.[١]

ئەرەگۆن پێیوایە، کە ئەو هۆشیاریەی گوتاری قورئانی پێکیدێنێت، دامەزراوە لەسەر جیاوازیکردن لە نێوان سێ کاتەکاندا:

کاتێکێ کورت و دیاریکراو لەژیانی دنیادا، پاشان کاتێکی بێسنور مانەوە لەگۆڕ، پاشان کاتی سێیەم، کە کاتی گەڕانەوەی هەمیشەییە لەدووا ڕۆژدا. ئەم کاتی سێیەمە پێشەنگی هەر دووکاتەکانی تر و زاڵە بە سەریاندا.[٢]

ئەو کێشەیەی لێرەدا ئەرەگۆن دەیخاتە ڕوو ئەوەیە، کە ئێمە ناتوانین شیکاری هۆشیاری دواڕۆژ بکەین، ئەم فەرمانە گۆرانکاریەکی هەمیشەیی بەسەردا دێت، کاتێک گوتاری قورئان دەخوێنینەوە لە بارەی ئەوەی، کە ناومان ناوە هۆشداری مێژوویی.[٣]

جیاوازییەکی گەورە لە نێوان ـ ئەو دوو خوێندنەوەیەدا هەیە، لە بارودۆخی یەکەمدا ئەوە تێبینی دەکەین، کە پێکگەیشتنێک لە نێوان گوتار و کردارد هەیە، واتا مرۆڤ کاتێ دەبینێت، کە واتای وەحی ئەوەی بۆ دەخاتەڕوو، کە هیچ

---

[١]- ارکون. الفکر الاسلامي. قرآءة علمية، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٠٤-٢٠٥.

[٢]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[٣]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ڕاستەقینەی سەرسامکەریەکی ژیانی دوای مردن بەدوور نەزانێ، بەڵام لەبارودۆخی دووەمدا گوتە و کردار لێک دوور و جیاوازن، ئێمە تەنها دەتوانینن بە خەیاڵ و خەون بینین ئەم بیرۆکە هەست پێ بکەین.[1]

گومانی تێدانییە، کە دەبڕێکی ڕیشەیی لە نێوان ئەدەبی دەقی قورئانی، وەک لە تێۆری ئیعجازی ئاساییدا دەردەکەوێت، لە نێوان ئەم ڕەوانبێژی و لە چوارچێوەی تێڕوانینی ئەرەگۆنی سەرچاوەگرتوو لە پاشکۆی زانینی ئاڵۆزی و هەمەچەشنی چڕدا.

ئەو پرسیارەی لێرەدا خۆی دەسەپێنێ ئەوەیە، ئەرەگۆن چۆن ئەم دەزگایە زانستییە بەکاردێنێت لە وروژاندنی ترس و بیم لە دەروونی خوێنەری سەردەمدا؟

دەتوانین سەیری هەر دوو چەمکی (ئاڵۆزکردنی دەقی قورئانی)[2] لەگەڵ چەمکی (لەرەلەر)[3] وابکەین، کە دوو چەمکن بەشدار دەبن لە پەردەهەڵماڵین لە میتۆدی ئەرەگۆن و تێڕوانینی ئەو بۆ خوێندنەوەی دەقی قورئانی لە ڕووی ڕێزمانی، هەروەها ئاشکراکردنی ئاڕاستەکانی ئەو خوێندنەوەیە لە سەر ئاستی ناوەڕۆک و هزرەکان، لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر.

دانانی دەقی قورئانی بە بابەتێکی ئاڵۆز ئەوە ناگەیەنێت، کە ئەرەگۆن تێڕوانینێکی نوێ لەتەفسیری دەقدا دەکات، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە، کە هەموو ئەو چەمک و تێگەیشتنانە لەبەریەکهەڵوەشێنێ، کە ئاڕاستەی سەلەفەیەکان لە تەفسیری قورئاندا دەستیان پێوەگرتووە وێنایان کردووە، چونکە بابەتی ئاڵۆزی دەقی قورئانیی، لای خوێنەران و شارەزایان بابەتێکی نوێ نییە، بە ئاڕاستەیەکی نوێ لە تەفسیری قورئاندا دانانرێ، چونکە دەقی قورئانی وەک دەزانین، دەقێکی ئاڵۆزو و یەکداچوو و هەمەڕەنگە، هەر ئەو ئاڵۆزیەشبوو، کە جەدەل و دەمەتەقێیەکی تۆندی لێکەوتەوە لەنێوان مەزهەبەکان و ڕەوتە ئیسلامییەکان، پێدەچێ ئاڵۆزترین کێشەکە

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- ئاڵۆزی (الاشكله) problematization.

[3]- ناجێگیرو لەرەلەرکار (الزحزحه) Displacement.

لەمێژوودا ڕووی داوە بابەتی خەلقی قورئان، دروستکراوی دەقی قورئان بووە، هەروەها بابەتی تێگەیشتن لە دیاردەی وەحی و چۆنێتی دابەزینی و چۆنێتی کۆکردنەوەی و ڕیزبەندی سوورەتەکانیدا.

هەروەها هەمەڕەنگی و ئاڵۆزیی دەقەکە، لەناوکرۆکی خۆیدا، لە نێوان موعتەزیلە و ئەشعەری و ڕەوتەکانی شیعە، لەسەر ئاستی بنیاتی زمانەوانی، بەتایبەت ئەوەی وابەستەیە بە دوو بابەتی مەجازو ئیعجاز.

ئەرەگۆن کاتێ، دەقی قورئاینی بە دەقێکی ئاڵۆز دادەنێ، دوو مەبەستی هەیە:

- خۆی وا پێشکەش بە خوێنەران بکات و بناسێنێ، کە ئەو خاوەنی خوێندنەوەیەکی جیاوازو نوێیە،کە خوێندنەوەی ئاڵۆزیی و هەمەچەشنی قورئانە، کە دەتوانێ چەندکێشەیەکی نوێ لەسەر ئاستی بنیاتی دەقدا دروست بکات، بەوەی قورئان دەقێکی زمانەوانی دابڕاوە لە داهێنەرەکەی لەلایەک و لە ڕاستەقینە مێژوویەکەی لە لایەکی تر.

- ڕزگارکردن و داڕنینی دەقی قورئانیی لە چەمک و تێگەیشتنی قەداسە و پیرۆزیی، یان بەدەربڕینی ئەرەگۆن، دابڕینی دەقی قورئانیی لە ڕێسا و ڕژێمی لاهوتی، کە لەمەوپێش باسکرا.

لەڕاستیدا گەیشتن بەم دوو مەبەستە، بەبێ پەیڕەوی فینۆمینۆلۆژیای هۆرسل تەواو نابێ، کە ئەرەگۆن بەم شێوە پوختی دەکاتەوە:

(پێویستە بۆ خوێنەری ڕوون بکەمەوە، کە ئێستا چ کارێک دەکەم، من ئێستا خۆم لە ڕێسایەکی کۆن دەربازدەکەم و دەردەچم لەو چوارچێوە دێرینە، بێئەوەی لە پەرچەکردار و کاردانەوەکانی ئەم دەرچوونە بۆ سەر دین و ئیمان وگرێنتیە مێژوویی و ڕۆشنبیرییەکەی ڕەوتە ئیسلامیەکەم ترسێکم هەبێ، بەڵکو ئەوەش دەزانم، کە هەموو ڕەوت و مەزهەبەکانی دینەکانی تریش لە جولەکە وکریستیان، ئەوانیش داوایان لێکراوە لەو بابەتە تیۆریانەی، کە ئێستا من لێرەدا دەیوروژێنم،

پەیوەستە بە چەمکی وەحی، لەوانەیە ئەمە ببێتە مەیدانداری و جۆرێک لە خۆتێهەڵقورتاندن و تورەکردن بۆ هەموویان).[1]

کاتێ ئەرەگۆن فینۆمینۆلۆژیا پەیڕەو دەکات، ئەو لەهەمانکاتدا خۆی لە هەموو پاڵەپەستۆیەکی مێژوویی دادەڕنێ، ئەم پاڵەپەستۆیە مێژوویەیە، کە ڕێی گرتووە لە ڕزگارکردن و داڕشتنی گوتاری دەقی دینی، چونکە لای ئەو: (دینە ناسراوەکان هەموویان بەکارهێنراون و تا ئێستاش بەکاردەهێنرێن، وەک پەناوپەسیۆکی سیاسیی، دەکرێنە هۆکار و بنکەیەکی دەرچوون بۆ زاڵبوون بەسەر دەسەڵاتدا، جا مادام ئەم پاڵەپەستۆیە مێژوویە هەیە لە سەر دینەکان، کەواتە کراوەترین ڕژێمە لاهوتیەکان و درەوشاوەترین زانستەکان، وەک جولّێنەری ئایدۆلۆژی جەماوەر[2]، ناتوانن کە وێناکردنە دینییەکانی مەزهەبەکان هاوسەنگ بکەن.

ئالێرەدا کێشەی ڕزگارکردنی گوتاری دینی، وەک ئەم هاوکێشە پرسیارییە لای ئەرەگۆن دەردەکەوێ:

(ئایا ڕۆژێک لە ڕۆژان دەتوانین بگەینە ڕزگارکردنی گوتار و دەقی دینی بە شێوەیەکی گشتی؟ گوتاری وەسفکراو و وەرگیراو لەسەر بنچینەی وەحی، بە شێوەیەکی تایبەت ئایا دەتوانین لە ئەرکەکانی ڕزگاری بکەین؟ بەو سیفەتەی ئەوانە دەربڕین و تەفسیری خوان و گوزارشت لە سەروەری خوا دەکەن، کە گواستراونەتەوە بۆ دەسەڵاتی پاشاکە، یان خاوەندارییی ئیمپراتۆر و خەلیفە و سوڵتان و سەرۆکەکە؟).[3]

ڕزگارکردنی گوتاری دینی لەوەی، کە ئەرەگۆن ناوی ناوە (پاڵەپەستۆی مێژوویی)، بەرجەستە ناکرێ تەنیا بە وێکهێنانەوە و تێکشکاندنی بیرۆکەی وەحی و ئەو وێنایەی، کە لەناو دینەکان بۆ وەحی هەیە نەبێ:

---

[1]- ارکون، محمد. القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص ۲۷.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

(ئەو بیرۆکەی دەڵێ هەموو وەحی لە لای خوای گەورەوە هاتووە، وەلە ڕێی فریشتە و پەیامبەرەکان بە مرۆڤایەتی گەیشتووە، ئێستا ئەم بیرۆکە لای جولەکە و کریستیان و مسوڵمانەکان بۆتە وێنایەکی ئەندامیی و مەڵبەندیی بۆ دینی حەق و ڕاست).[1]

بۆیە ئەرەگۆن پێیوایە بیرۆکەی ئەوە، کە بریتی بێت لە تاکە وێنا و تێڕوانینی بنەڕەتی دینی حەق لای مسوڵمانان زۆر لەوەش قووڵتر کراوەتەوە، چونکە ئەوان ئەوەش لەو وێنایەی جولەکە و کریستیانان زیاد دەکەن، ئەو ئایەتانەی کە بەزمانی عەرەبی گوزارشتیان لێکراوە، ئەوان گوتاری ڕەسەنی خوا دەنوێنن و پێکهاتەی ڕێزمانی و وشەسازیی خودی خوان[2]، هەروەها ئەو ئایەتانە گوتارێکە، کە لە بارەی هەموو شێوازی دروستکراوەکان و پێکهاتە و بوونەوەرەکانی، مرۆڤایەتی و جیهانەکان، شتوکاڵاکان، ڕەگوڕیشاڵە ئەنتۆلۆجیەکان دەنوێنێ، کە هەموو دەستپێشکەری بەدیهێنانی خوان).[3]

سەرەڕای بوونی پەیوەستی ئەندامیی و بابەتیی لە نێوان دەقی قورئانیی و بیرۆکەی وەحی، لێرەدا تویژەر بۆچوونی لە ڕای ئەرەگۆن جیاوازە لە بابەتی تاکە وێنا و تێڕوانینی بنەڕەتی، نەک وەک بابەتێکی ئاڵۆز، بەڵکو وەک تێۆرێک، کە دەبێتە هۆی وێکهاتنەوەی بنیاتی بنچینەیی دینی ئیسلام کە دەقی قورئانە، چونکە ئیمان بە وەی بنیاتی بنچینەیی ئیسلام قورئانی پیرۆزە، بنەمایەکی بەڵگەنەویستە و بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستیەش، پێویستمان بە هیچ بەڵگەیەک نییە، ئەوەی کە دەقی قورئان بنچینە و سەنتەری ئاینی ئیسلامە لە گریمانەی بایەتیی دەرچووە و بووە بە حەقیقەتێکی خودیی و دڵنیاییەکی بێ چەند و چوون).[4]

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل٢٢.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[4]- الجابري، صلاح. النص والواقيع، مجلة المنطلق الجديد، بيروت: ع٩، ٢٠٠٦ز. ص ٦٥.

ئەو تێڕوانینە قوڵ و دامەزراوەی، کە لای مسوڵمانان دروستبووە بۆ قورئان، کە ڕاستەقینەیەکی ڕەهایە و دڵنیاییەکی بێ چەندو چوون، تێکناشکێ و لەبەین ناچێ بە لای ئەرەگۆنەوە، تەنها لە ڕێگای ئاڵۆزکردنی دەقی قورئانەوە نەبێت، نەک لە سەر ئاستی شێوە و ناوەرۆک بە تەنها، بەڵکو لە سەرئاستی بابەتی مێژوویی، کە ئەو ڕاستەقینە ڕیشەداکوتراوەی پایەداری دەقی قورئانیی قوڵ کردۆتەوە، تۆڕێنەوە لە سەر ئاڵۆزی دەقی قورئانی بەتایبەتی و هزری ئیسلامی بەگشتی لای ئەرەگۆن واتە ملکەچ نەبوون و ڕەتکردنەوەی ئەو بەرگە ڕۆشنبیریەی، کە هەیە[1] و هەستانە بە هەوڵێک بۆ وەڵامدانەوەی چاوەڕوانی ملیۆنەها مسوڵمانی تامەزرۆ بۆ تێگەیشتنی بارودۆخیان لەم جیهانە هاوچەرخەدا، کە بەدەستی بەریەککەوتنە جیاجیاکان دەتلێنەوە و وێڵی ئەوەن ئەم قۆناغە نالەبارە تێپەڕێنن).[2]

ئەو پرسیارەی لێرە خۆی دەسەپێنێ ئەوەیە: ئێمە تا چەند دەتوانین لەگەڵ ئەرەگۆن هاوڕا بین لە بارەی میتۆدی ئاڵۆزکردنی قورئانەوە و ئەو میتۆدە دەتوانێ بەریەککەوتنە هزریی و مەزهەبیەکانی ناو هزری ئیسلامی چارەسەر بکات؟ ئایا ئەو بەریەککەوتنانەی، کە مسوڵمانان تا مەزرۆی بازدانن بەسەریدا، بەریەککەوتن گەلێکی هزریی و مەزهەبین؟ یان بەریەککەوتنی مێژووین و کەڵەکەبوونی هۆکارە سیاسییەکان لە چوارچێوەی دووبەرەکایەتی و مملانێ لەسەر دەسەڵات، بەرهەمی هێناون؟.

ئەگەر ئاڵۆزیی دەق، پەیوەندی بە بەریەککەوتنی هزری و مەزهەبیەوە هەبێ، ئەوە خواستەکە لەسەر ئاستی تیۆر و میتۆد دروستە، بەڵام ئەوەتا ئەو ئاڵۆزییە

---

[1]- ارکون. قراءة علمية، سەرچاوەی پێشوو، ص ١١٤.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

بارودۆخی بابەتی مێژووش تێدەپەڕێێ لای ئەرەگۆن و دەگاتە قووڵایی بنیاتی دەقی قورئانیی، ئەم گەیشتنەش بەو قووڵاییە بە مەبەستی تەفسیرکردنەوە و لێکدانەوە و دووبارە خوێندنەوەی نییە، هەر وا بە مەبەستی پڕکردنەوەی کەلێن و کەموکوڕییەکانی بەریەککەوتنەکان نییە لەسەر ئاستی بنیات و واتا، بەڵکو بە مەبەستی ئەوەی، ئەوە ڕوون بکاتەوە، کە هەموو ئەو گوتارانەی داتاشراو و هەڵێنجراون لە گوتاری خوای گەورە بەوەحی ڕەوانەکراو بە ئامانجی لێکدانەوە و تەفسیرکردنی فرمانەکان و ڕاسپاردەکان وچەسپاندنیان، هەموویان بەشدارن لە پێکهێنانی بنیاتی ئەنسرۆپۆلۆژی بۆ ئەندێشەی دینیی و سیاسیی و کۆمەڵایەتی).[1]

مەترسی بۆچوونی ئەرەگۆن لەو ڕووکەشەی بەکارهێنانی تۆمەتبارکەرانەدا بۆ چەمکی ئەندێشە و خەیاڵی دینیی چڕ دەبێتەوە، بەکارهێنانی ئەرەگۆن بۆ ئەو چەمکە نەک هەرسیفەتی قداسەت و پیرۆزی لە دەق و دین دادەڕێێ، بەڵکو بەرگی واقیعیبوون و عەقڵانییەتیش بە بەر پوختەی گوتاری دینیدا دەکات، هەرچەندە ئەو دەڵێ کە (بەکارهێنانی چەمکی خەیاڵی بە مەبەستی لەبەرکردنی بەرگی عەقڵ نییە بەگوتاری دین[2]، بەڵام ئەم بەکارهێنانە، ئەوەی بۆ دەڕەخسێنێ بەو شێوە سەیری دەقی قورئانی بکات، کە لە ڕوی ئەنسرۆپۆلۆژیەوە بەوشێوە لێی بڕوانێ، چونکە بەکارهێنانی ئەنسرۆپۆلۆژیا بۆ دەرهاویشتەکانی گوتاری دینیی ئەوە لەخۆدەگرێ، کە ئێمە بە چاوی دەستکەوتێکی کۆمەڵایەتی، کە عەقڵی کۆمەڵگا دایڕشتووە دەڕوانینە کەلەپوری دینی.

هەر دوو چەمکی (خەیاڵدان و چەمکی مێژوویبوون)، وەک بەرجەستەبوونێکی عەقڵی دەستەجەمی و بیرۆکەی ئیسلامیی مێژوویی: واتە ئەو ئیسلامەی، کە عەقڵی

---

[1]- ارکون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٨.
[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

کۆمەڵگای عەرەبی و تایەفە و مەزهەبگەریی ئیسلامی دایڕشتووە، پاشان ئەم دوو چەمکە لای ئەرەگۆن ڕەنگیان داوەتەوە، لە سوڕەتی عەلەق بە ڕۆشنی، کە دەڵێ:

وەک لە تەفسیری کەلەپووری ئیسلامیدا باسکراوە، کە ئەم سوڕەتە، کە ژمارەی (٩٦)ە لە ڕیزبەندی مەسحەفی قورئان، بەڵام لە ڕاستیدا یەکەم سوورەتە، کە لەلایەن فریشتەی وەحی جبریل، یان ڕوحی قودس بۆ محەمەد هاتووە لە شاخی حیرا، جبریل سێجار لە محەمەدی پرسی: بەناوی پەروەردگارت بخوێنە؟ هەر سێجارەکان محەمەد وەڵامی دایەوە، کە من خوێندنەوە نازانم.

لەم چیرۆکە ئەو واتا ئەدەبییە وەردەگرین، کە گوێزرانەوەی وەحی لە خواوە بۆ خەڵکی بەناوەندگری محەمەد و بە هاتن و چوونی جبریل لەنێوان پەروەردگار و محەمەددا، بۆ ئەوەی وەحی بێنێ، هەر وەک ئەم کارەی لەگەڵ یەسوع و هەموو پێغەمبەرانی ناو تەورات کردووە، بەم شێوە بەبوونی فریشتە جبریل لەو نێوەندە دڵنیایی و متمانە و باوەڕپێکراوی بۆ وەحییەکە دەستەبەر دەبێ، بەدرێژایی مێژووی وەحی بۆ پێغەمبەران، هەر لە ئادەمەوە تا دەگاتە پێغەمبەری کۆتایی، کە محەمەدە (دروودی خوای لەسەر)، واتە تەنها هەبوونی جوبرەئیل لەم چیرۆکەدا، بەسە بۆ ئەوەی کە خەڵکی بڕوا بکەن، کە لە لای خواوە هاتووە.

ئەرەگۆن و خوێندنەوەی سورەتی فاتیحە

محەمەد ئەرەگۆن خوێندنەوەیەکی زمانەوانی بۆ سوڕەتی فاتیحە پێشکەش دەکات، لەسەرەتادا دان بە سام وهەیبەتی ئەم سوڕەتە لەناو قوواڵایی هۆشی مسوڵماندا دەنێ.

ئەم خوێندنەوەشی بەو گوتەی حەسەنی بەسری (١١٠/ک، مردووە) لە ستایشی سوڕەتی فاتیحەدا دەست پێدەکات، کە دەڵێ:

خوای گەورە زانستیی هەموو پەیام و کتێبە پێشینەکانی پێغەمبەرانی لە قورئاندا کۆکردەوە، پاشان هەموو قورئانیشی لە سورەتی فاتیحەدا چڕ کردەوە، بۆیە هەر کەسێ تەفسیر و لێکدانەوەی قورئان و بەتایبەت سوڕەتی فاتیحە بزانێ، وەک ئەوە وایە، کە ڕاڤە و لێکدانەوەی هەموو پەیام و کتێبەکانی گشت پەیامبەران بزانێ).[١]

دوای ئەم گوتە ئەرەگۆن دەڵێ:

ئەم گوتەیە نەوە دوای نەوە دووبارە دەبێتەوە، هەتاکو ئێستاش بەردەوام هۆشداریمان دەداتێ و ئاگادارمان دەکاتەوە لە سامناکی و مەترسیداری لە هەڵسان بە هەر خوێندنەوەیەکی چڕکردنەوە، لە هەمانکاتدا جەخت لەسەر ئەوەش دەکاتەوە، کە ئەو ناچێتە ناو هیچ پرۆژەیەکی بەپیرۆزگرتن و چەند دارشتنێکی زمانەوانی دارژاوی جیاواز بۆ چەند بیرۆکەیەکی ڕابردوو دووبارە ناکاتەوە، بەڵکو مەبەستی هەر دوور و قوواڵی بەشداری کردنە لە پێکهێنانی هزرێکی دینی کراوە لە ڕێگەی نمونەی ئیسلامەوە).[٢]

بۆ پشتڕاستکردنەوەی دڕاندن و بازدان بەسەر پەردەی سام و هەیبەتدا، کە دەقی قورئانی بەگشتی و بەتایبەت سوڕەتی فاتیحە دەیسەپێنێ، بۆ ئەمەش ئەرەگۆن کۆمەڵێک زاراوە و چەمکی زمانەوانی لە سوڕەتی فاتیحەدا بەکاردێنێ،

---

[١]- ارکون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص١١١.

[٢]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

ئەو نازناوی (تۆماری دەقی) بەکاردێنێ بۆ قورئان، بەڵام بۆ ئایەتی قورئان گوزارشی -گوتراو، دەربڕدراوی زمانەوانی- بەکاردێنێ.[1]

هاشم سالّح ئەم پیشەیە دەگێڕێتەوە بۆ ئەوە کە:

هۆکاری ئەم کارە ئەوەیە، کە ئەرەگۆن دەیەوێ دەستەواژەی بارگاویی بە تەزووی لاهوتی بەرکەنار بکات، چونکە ئەو جۆرە دەقانە زۆر بە زوویی زاڵدەبن بەسەر هۆشیاریی و بیر و هزرمان، کاتێ لە بارەی قورئانەوە دەدوواێین.

پیرۆزیی و قودسیەت و سام و هەیبەتی لاهوتی هەرە مەزن، کە چەندین سەدەیە دەوری قورئانی داوە، ناهێڵێ قورئان لە قەبارەی ڕاستەقینەی خۆی و وەک ئەوەی کە هەیە ببینین، واتە وەک دەقێکی ئەدەبی پێکهاتوو لە چەند وشە و پیتێک و لێکدراوێکی زمانەوانی و ڕێزمانی و ڕەوانبێژی.

بەدەربڕینێکی تر، لایەنی مادی قورئان بە تەواوی بزربووە و شاراوەتەوە، یان لەبەرچاومان نادیارە، بەهۆی ئەو هەیبەت و سامەی دەوری دەقی قورئانی داوە.

جا جیاکەرەوەی خوێندنەوەی زمانەوەنی ئەوەیە، کە ئەم هەیبەت و سامە - ئەگەر بۆ ساتێکی کەمیش بێ- بەرکەنار دەکات، لە پێناو تێگەیشتنێکی پێکهاتەیی دەقی و زمانەوانی بۆ قورئان.[2]

هەڵبەت ئەوەی، کە وای لە کەسانی وەک ئەرەگۆن کردووە، کە لادانی ئەو هەیبەتە لەسەر ئەو دەقانە خەمی هەرەگەورەیان بێ، بریتیبوو لە دانەنان و بەکارنەهێنانی ئەو هەیبەتە لە شوێنی خۆی، لەلایەن سەران و هەڵگرانی ئەو دەقانەوە، هەریەک لەو دین و نەتەوانە، ئەو دەق و دینانەیان کردە چوارچێوەیەکی ڕەگەزپەرستی و گەیشتن بە دەسەڵات و واشیان لە خەڵکی و مرۆڤایەتی گەیاند، کە خوا و بەدیهێنەرەکەیان دەستەوسانە و ناتوانێ نمونەیەکی باشتر لە دەقی

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

تەورات و ئینجیل و قورئان و کەسایەتیەکی باشتر لە ئیبراهیم و موسا و عیسا و محەمەد و زمانێکی پاراوتر و فراوانتر لە عیبری و سریانی و عەرەبی بێنێ!.

ئەم دەقە دەستەوسان کار و معجز و کاریزما و پەیامبەرە لێوەشاوە و شەریعەتانە بۆ دەستەوسان کردن و چۆکدادانی عەقڵ و هۆشی مرۆڤایەتی هاتبوون، تا عەقڵ و هۆشەکان لە خزمەتیان دابن و لایەنە ئەرێنی و باشەکانیان بە بەردەوامی پەرە پێ بدەن، نەک ببینن بەدیهێنەر و دابەزێنەری ئەو دەقانە دەستەوسانە، بۆیە دەبێ ئەوان هەیبەتی ئەو دەقانە بشکێنن. ئەرەگۆن وەک بازنەی کارەبایی ئەلترۆنی پێیوایە، بە بەرکەنارکردنی سام و هەیبەت لە بازنە ئەلکترۆنییە چرکە، کە فاتیحایە سیحری بازنە گەورە ئەلکترۆنییەکەی قورئان بەتاڵ دەبێتەوە و قودسیەت لە جیهاندا نامێنێ، بەڵام لەڕاستیدا بە نەمانی قودسیەتی دەق، سەروەری و کەرامەتی مرۆڤ نامێنێ، چونکە دەق داڕشتن و گوتار و ئاخاوتن بەپلەی یەک دیاردە و جیاکەرەوەیەکی مرۆڤە لە جیهانەکانی دەوروبەری خوا، کە قودسیەتی بەو دیاردە داوە، بەوەش مرۆڤی کردۆتە سەردار و زۆربەی دیاردە و جیهان و بوونەوەرانی بۆ ژێربار خستووە، بە نەمانی قودسیەتی دەقەکان و شکانی سەروەری مرۆڤ حیجاب و پەردەی سنورداری لەسەر ڕووی خوای بەدیهێنەر زیاتر هەڵدەماڵرێ و دڵەکان و عەقڵ و هۆشەکان زیاتر هۆگری دەبن.

دەرچوون لە وێستگەی بەهێماکردنی زمانی دینی ئەوەناگەیەنێ، کە ئەو هەرچی لێکدانەوە و تەفسیری کەلەپوورییە ڕەتی دەکاتەوە، بەتایبەتیش تەفسیر و لێکدانەوەی سوننەت، چونکە ئەو چەشنە تەفسیرە خۆی هەوڵێکی زۆریداوە لە گەڕان بەدوای دیاریکەر و سنورە واقیعی و بارودۆخیانەی، کە مەبەستبوون بە زمانی قورئان، هەروەها زۆر خۆی خەریککردووە بە گەڕان لەو بەڵگانەی دروستی هەرچی لە قورئاندایە بسەلمێنن).[1]

[1]- ارکون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص١٤١.

وەک خۆدزینەوەیەک لە هەڵگرتنی کۆڵی هێمای دینی و لە ترسی کەمی توانای شیکاری، بۆیە ئەرەگۆن کۆڵی هەموو پێکهاتە ڕەمزیی و مەجازیەکان هەڵناگرێ، هەروەها خۆی بەدوور دەگرێ لەو خەون و ئەندێشە و بۆچوونە فش و فۆڵانەیڕاڤەکاری قورئان و لێکدەرەوانی ڕەوتە سۆفییەکان و باتنییە کرۆک بەندەکان، بانگەوازی بۆ دەکەن.[1]

ئەو کاری خۆی لەوە چڕدەکاتەوە، کە دان بنێ بە:

یەکێ لەکرداری بنچینییەکانی زمان، کە بە دریژایی چەندان سەدە کۆژێنراوەتەوە و لەکارخراوە لەلایەن ئەو کۆمەڵە عەقڵەی، کە لە بازنەیەکی داخراودا بە دەوری خۆیاندا خولاونەوە، چونکە خوێندنەوەی زمانەوانی هەژار و زگگوشین و گەمارۆدەرە، هەروەها ورد و پتەوە و هەمیشە وامان لێدەکات لەناو سنوریکی پتەودا، گەمارۆدراو بین لەبەر تواناکانی دەربڕینی زمان، لەگەڵ دوورخستنەوەی هەموو گریمانە ڕاشکاو و ناوەرۆکییەکان، کە هەر خوێندنەوەیەک بۆ دەقەکە لە جێی دەبات).[2]

پاڵنەری سەرەکی، کە ئەرەگۆنی پاڵناوە خوێندنەوەی زمانەوانی/ ئەنسرۆپۆلۆژی بەسەر دەقی قورئاندا بچەسپێنێ، بۆ ئەوە بووە تا قورئانیش دەمج بکات و بیلکێنێ بە کەلەپوری جولەکە و مەسیحی، کە دەقەکانی ئەوانیش هەمان خوێندنەوە و لێکدانەوەی بۆ کرابوو، جا ئەم دوو دینە بەهۆی گونجانیان لەگەڵ ئەم خوێندنەوە سەرکەوتوویی ئەم دوو دینەی بەسەر ئیسلامدا سەلماند و لەبەر نەگونجانی ئیسلام لەگەڵ ئەم پرۆژە زانستییە، بووە دینێکی پەراوێزکراو و پشتگوێخراو و وەلانراو[3]. ئەم ئاڕاستەکردنە لە ژێرکاریگەریی ئەم هەستکردنە تۆمەتبارکردنێکی ڕاشکاو بوو بۆ ئاڕاستەی ئایدۆلۆژی بۆ ئەوکرداری دەکرێ لە ژێر ناوی زانستە دینییەکان.

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٢.

[3]- اركون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص١٤٠.

ئەرەگۆن بۆ خوێندنەوەی دەقی قورئانیی، لە سەر زەمینەی ئەم پرسیارەوە دەردەچێ: ئەو شتەی دەیخوێنینەوە چییە؟ لە پێناسەی خوێندنەوەی زمانەوانیدا، ئەرەگۆن باسی (تۆماڕێکی دەقی) کرد، کە تۆماڕێکی تۆکمە و کۆتاییهاتوو و کراوەیە).[1]

مەبەستی لە تەواو و کۆتاییهاتوو ئەوەیە، کە لەسەر چەند گوزارش و دەربڕدراوێک کورت هەڵاتووە و دیاریکراوە، لەڕووی ناوەڕۆک و چۆنێتی داڕشتن و دەربڕینیشەوە تەواوە، ئەم تەواوکاریەش ناهێڵێ، کە بکەوێ و ڕێزوپایەی نەمێنێ، بەم شێوە خوێندنەوەی مانەوەی قورئان، وەک موعجیزەیەکی ڕێزلێگیراو دەمێنێتەوە، لەوەشی لادەدا تەنیا بە خوێندنەوەی فیلۆلۆژی وازبێنێ، کە لەو سەرچاوە کاریگەرانەی دەقەکە دەگەڕێ و لە نادیاریی و نهێنییەکان و بەریەککەوتنەکانیان وکەموکوڕییە شێوازیەکانیان دەکۆڵێتەوە،[2] بەڵام مەبەست لە تۆماری کراوە ئەوەیە، کە:

کراوەیە بە ڕووی هەموو ئاڕاستە هەمەچەشنەکاندا، کە هەموو خوێندنەوەیەک دەیخوازێ، بەواتای ئەوە، کە دەقی قورئانیی شتێک دەڵێ، کە هزر و فیکر پاڵنەریەتی، جا هەر چەندە قەبارە و کلێشەی ڕستە و دێڕ و دەستەواژەکانی قورئان داخراوە و دیاریکراوە، لە ڕووی لاهوتی هیچی تر زیاد ناکات و بڕیاری کۆتایی لێدراوە، بەڵام لە ڕووی مێژوویی هەمیشە بە کراوەیی دەمێنێتەوە بە ڕووی هەر جوانکاریی و چاکسازیەکی دەقی، کە ڕەخنەی فیلۆلۆژیی و زمانەوانیی مێژوویی پێشکەشی دەکات).[3]

کەواتە تەواوبوونی دەقی قورئانیی، واتای قم بوون و پەنگخواردنەوەی گوڕ و وزەی تازەبونەوەی نییە، ئاڵێرەدا لەو بانگاوازەی هەمیشە نوێبوونەوە و دووبارەتەفسیرکردن و لێکدانەوە و خوێندنەوەی تێدەگەین، بێئەوەی بگەینە

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٣.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٥.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٥- ١١٦.

کۆتاییهاتنی دەرکەوتنی واتا و لێکدانەوە شارەوەکانی، لەوانەیە ئەوە مەحاڵ بێ، کە ڕۆژێک لەڕۆژان لێکدانەوە نوێکانی قورئان کۆتاییان بێ، کەواتە ئەم بوارە پەیوەستە بەداهێنانی ئەدەبی وزەی داهێنان، کە دەتوانرێ بگوترێ ئەم وزە داهێنانە بێسنوور وکۆتایی نەهاتووە لە چوارچێوەی توانا خوێندنەوەکانی ئەمڕۆمان).[1]

ئەرەگۆن لێرەدا، سێ چەشنە بڕیارلێدراو و پڕۆتۆکۆل جیا دەکاتەوە، کە خۆیان لە چوارچێوەی خوێندنەوەی سوورەتەی (فاتیحە)دا دەسەلمێنن، بەم شێوەی خوارەوە:

ا- پڕۆتۆکۆلی سەرووت: ئەو بڕیارەیە، کە مرۆڤی بڕوادارى چاکەخواز لە پەرستشەکانیدا جێبەجێی دەکات، ئەو بە تەنیا بۆ ئەوە شایانە، کە گەیشتنی ڕوحی هەبێ لەگەڵ کۆمەڵی ئیماندار و تێگەیشتن لە هەموو ڕێوشوێنەکانی نێردراو بە وەحی، لێرەدا ئەو ماوە مێژوویەی لەسەدە و هەزار ساڵ لەنێوان بڕواداران بزر دەبێ و بێ شوێنەوارە، بەشێوەیەک بەڵگەکانی کات و شوێن ئامادەبوونی خۆیان لە دەستدەدەن و واتاکانی یەکێتی ڕوحی شوێنیان دەگرنەوە، کە سوورەتی فاتیحە لە خۆیان دەگرێ).[2]

ب- پڕۆتۆکۆلی لێکدانەوە و تەفسیری: مەبەست لێی کۆی بەرهەمی تەفسیرە، کە بۆ دەقی قورئانی کراوە بە دریژایی مێژوو، کە باشترینیان لای ئەرەگۆن تەفسیری فەخری ڕازییە.

ئەرەگۆن ئەم تەفسیرە بە دەقی دووەم دەزانێ و لەگەڵ دەقی یەکەمی قورئان تەریبی دەکات و پێیوایە ئەم دەقی دووەمە، کە تێکەڵە بەدەقی یەکەم دەقێکی سپاردە هەڵگرە، بەشێوەیەک بنەماکانی تەفسیر پیرۆزن و جێگر و ڕۆچوون و لەرەلەر ناکەن.[3]

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١١٦.

[2]- تفیفحه، رمزي، معقولية الاصل واللغة الرمزية، الفاتحة رهانات المعنى، قراءة محمد اركون نموذجا، مجلة كتابات معاصرة، ع٤٧، ٢٠٠٢م، ص ١١٧.

[3]- اركون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص١٢٠.

ج- پڕۆتۆکۆلی ڕەخنەیی: ئەمە ئەو پڕۆتۆکۆلەیە،کە ئەرەگۆن لە خوێندنەوەی فاتیحەدا پشتی پێدەبەستێ.

لەم خوێندنەوەدا پەردە لەڕووی بەهـا زمانەوانییەکـانی دەق لادەدرێ[1]، بەڵام خوێندنەوەیەکی ڕەخنەئامێز دەبێ، بەواتای ئەوەی:

ئەوەی ئێمە دەیڵێین، تەنیا بەهایەکی پشکنین، یان گریمانەییە لە بۆچوونماندا، چونکە قورئان دەقێکە دەبێ لە چوارچێوەی ڕوحی گەشبینی لێی بروانین.

پێش ئەوەی ئەرەگۆن دەست بە ڕووبەڕووبوونەوەی دەقە قورئانییەکە بکات، کە سووڕەتی فاتیحایە، چەند بنەمایەکی زانستیی باس دەکات، کە کاریگەرن لەسەر لێکدانەوە و خوێندنەوەی تەفسیریی، هەندێکیان کاریگەر و ئاڕاستەکەری خوێندنەوەی زمانەوانی ڕەخنەیین. یەکێکیش لەو بنەما خوێندنەوە یەکەمیانە ئەوەیە:

خوای گەورە هەمیشە هەیە و ئەو هەر ئەوە، من ناتوانم بەشێوەیەی، کە هەیە و بە موتابیق، یان بەڕاست و دروستی لەبارەی ئەوە و بدوێم، تەنیا لە چوارچێوەی ئەو دەربڕدراو و دەستەواژانە نەبێ، کە ئەو خۆی بۆخۆی پەسندکردون و لە ناو گوتار و دەقی کتێبەکەیدا، بە شایانی خۆی زانیون و هەڵیبژاردوون.[2]

یەکێکی تر لەو بنەمایانە دەڵێ:

خوای گەورە لە کۆتا جاری وەحیدا بە زمانی عەرەبی، لەگەڵ هەموو مرۆڤایەتی قسەی کردووە، لەسەر زمانی محەمەد و بە ناوەندگیری ئەو، ئەو گوتار و دووانەی ئەو هەموو شتێکی تێدایە، لەبارەی پێکهاتن و بوونیاتی من، ئەوەی ئەو دەیفەرموێ، تاکە ڕاستەقینەیە و هەموو ڕاستەقینە دەنوێنێ، واتە لە دەرەوەی ئەو هیچ ڕاستیەکی تر بوونی نییە.

بێگومان زانستی ڕێزمان (نحو) و زانستی زمانەوانی مێژوویی (فیلۆلۆژیا) و زانستی ڕەوانبێژی و زانستی لۆژیک (مەنتق) هەموویان فێری چەند تەکنیک و

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٢١.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٢١- ١٢٢.

هـونەرێکم دەکەن بـۆ گەیشـتن بە واتـای دەسـتەواژەکان و تەکنیـک و هـونەری هەڵێنجانی واتام فێـردەکەن، سـەرەنجام بەم زانسـتانە دەتـوانین لە دەق پـوختەی ئەو واتایە، کە مەبەستە لە گوتاری خوای گەورە تێ بگەین و بیکەینە ئەو ڕاسـتەقینەی، کە عەقڵ و بیروهۆش و خوست و کردارمانی پێ ڕۆشن بکەینەوە.

واتا عەقڵ و هۆش لەم بازنەدا، تەنیا بۆ تێگەیشتنی سـادە و سـاکارە لە دەق، کە تێگەیشتنێکە لە پێنـاو بـڕوا و ئیمانهێنـان، هەر بـۆیەش لای پـۆل ریکـۆر بە بـازنەی لێکدانەوە ناودەنرێ.

لێـرەدا پچڕانێکـی ڕیشـەیی لە نێـوان ئەو بنەمایـانەدا هەیە، کە لە سـەر ڕەوتـی تەفسـیر و لێکـدانەوەی کـۆن بلـورەی کـردووە، لەگەڵ ئەو پێـنج بنەمـایەی، کە خوێنـدنەوەی ئـەرەگۆنی زمـانەوانیی ڕەخنەیـی لەسـەر دامەزراوە، کە لەخـوارەوە ئاماژەی پێدەکەین:[1]

ا- بەدڵنیاییەوە مرۆڤ کێشەیەکی هەسـتپێکراوی خـودی خۆیـەتی (واتـا مـرۆڤ کێشـەی مـرۆڤە)، هەروەک ئەبوحەیـانی تەوحیـدی ڕۆژێـک لە ڕۆژان گوتـوویەتی: (ئەوەم دۆزیەوە، کە مرۆڤ لە ئاڵۆزیی و شاراوەیی مرۆڤ سەری دەرناچێ).

ب- ناسـین و دیـاریکردنی واقیـع، بە شـێوەیەکی دروسـت و وەکـو خـۆی، بەڕپرسیارێتی منە بە تەنها.

ج- ئەم ناسین و دیاریکردنە لەم ساتەدا، هەوڵ وکۆششـێکی بەردەوام پێکـدێنێ، بۆ بازدان و تێپەڕین لە هەمـوو ئەو بێـزراوانەی سـنووڕێک بـۆ مەرجـی بـوونی مـن دادەنێن، وەک بوونەوەرێکی زیندووی قسەکەری سیاسیی و مێژوویی و ئابووری.

د- ئەم ناسین و دیاریکردنە، واتە یاخیبوونی بەردەوام لە چوارچێـوە و سـنووری داخراو، کە کەلەپوور دروستی دەکات.

---

[1]- ارکون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص ۱۲۳.

هـ- ئەم یـاخیبوونە لەیەککاتـدا لەگەڵ دوو ئاڕاسـتە دەگـونجێن، ئاڕاسـتەی سـۆفیەکان، کە بزاڤێکـی ڕوحـین و لە هـیچ قۆناغێـک لە قۆناغەکـانی ڕەفتـار و هەڵسوکەوت لە ڕۆیشتن ناکەون بەرەو خوا.

لەگەڵ ئاڕاسـتەی تـوێژەریش، کە تـوێژینەوەی زانسـتیی، وەک کردارێکـی خەباتگێڕی دەبینێ و ڕەتیدەکاتەوە لە هیچ ئاست و سـنوورێک بووەستێ و واز لە تـوێژینەوە بێنـێ، هەرچەنـدە، کە دەرەنجـامی زۆریـش بەدەسـت بێنـێ، هەر لە لێکۆڵینەوە ناوەستێ.

ئـەرەگۆن خوێندنـەوە کرداریەکـەی دابەشـدەکات بـۆ سـێ سـاتەوەخت بەم شێوەیە:

- ساتی زمانەوانی
- ساتی مێژوویی
- ساتی ئەنسرۆپۆلۆژیی

لەساتی زمانەوانی ئەرەگۆن، پەردە هەڵدەماڵێ لە سـەر ئاشـکرابوونی زمـانەوانی لە سوورەتی فاتیحەدا، ئەو ناوانەی ناسـێنراون بە (ال)ی ناسـاندن، (الحمـد= هەمـوو ستایشـــەکە، الصـــراط= ڕاســـتەڕێیەکە، الـــرحمن= بە بەزەیـــی و فرەســـۆز و میهربەخشـەکە، الـرحیم زۆرمیهربانەکە)یـان ئەو نـاوەی پاڵـدراوەتە لای نـاوێکی ناسراو- رب العالمین= پەروەردگاری گشت جیهانەکان-.

ئەمەش لای ئەرەگۆن ئەوە دەگەیەنێ، کە هەرچی قسـەکەر لەبـارەیەوە بـدوێ بە تەواوی ناسـراوە، یـان شایسـتەی ئەوەیە کە بناسـرێ[1]، بەهـۆی چەقگیـری و سەنتەرنبوونی ئەم سوورەتەوە ئەرەگۆن پێیهەڵخلیسکاوەتە هەڵەیەکـی گەورەوە، کە پێیـوایە وشـەی اللـە بە (ال)ی ناسـاندن دەسـپێیدەکات، کە دوای دابەزینـی (٤٥) سوورەت لە قورئان دابەزیوە، تابێتە تاکە وشەی نەگـۆڕاو، کە جێگەی نـاوەرۆکی

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٢٦.

هەموو دەستەواژە هاوبەشە بەناوەرۆکە گۆڕاوەکان بگرێتەوە[1]، ئەمەش هەڵەیە، چونکە وشەی الله پێش دابەزینی فاتیحەش هەر بنەرەتی بنچینەیی هاتنەخواری قورئان بوو، زۆرێک لە زانایان لەوانەش، ئەحمەدش و شافعی پێیانوایە، کە اللە مشتق نییە و لە (إله) وەرنەگیراوە، (ال)ی ناساندنی ناچێتە سەر و پێویستی پێی نییە.

هەڵبەت ئەرەگۆن بیرۆکەی ئەوەی (ال) بچێتە سەر هەر چاوگێک، ئەوە ئیستغراقی هەموو ئەو بەشانە دەکات، کە ئەو چاوگە دەیگەیەنێ، کە لە ڕازی و ڕاڤەکارانی قورئانیان لە کۆندا وەرگرتووە، ئەوان گوتویانە (الحمدللە) هەموو سوپاسەکان بۆ الله، زۆر بەهێزترە لەوە، کە بڵێی (احمد الله) واتا سوپاسی خوای گەورە دەکەم.

پاشان ئەرەگۆن لە ڕاناو زەمیرەکانی ناو سووڕەتی فاتیحە دەگەڕێ و ئاڕاستەکردنی ئەم ڕاناوانە، بە ساتێکی یەکلاکەرەوە دەزانێ بۆ خوێندنەوەی سوڕەتەکە، هەربۆیە ئەمە ناچاریی دەکات، کە کێشەکە زۆر بە هەستەوەری چارەبکات، چونکە ئەم ڕاناوانە ئاماژەن بۆ دانەری دەقەکە، تۆڕی ئەم ڕاناوانەش ناسنامەی دانەری دەقەکەن، هەرچەندە لە دەقەکە هیچ لەبارەی دانەرەکەی نەزانین، بەڵام ڕاناواکان بەسن بۆ ناساندنی.[2]

ئەو جار دێتە سەر کردارەکانی سووڕەتی فاتیحە، کە کەمن، تەنیا دوو کردارمان هەیە، کە ئەرەگۆن هەڵوێستە لەسەر هەردووکیان دەکات (نعبد= دەتپەرستین، نستعین= داوای هاوکاری و پشتیوانی دەکەین)، ئەمانە بەڵگەی ئەو هەوڵ وکۆششەن، کە بکەری ئەم دوو کردارە پێیهەڵدەستێ، بکەرەکەش مرۆڤە، مەبەست لەو دوو کردارەش گەیشتنە بە پەروەردگار، کردارەکان کرداری داهاتوون، (فعل مضارع)ن، بەڵگەن لە سەر بەردەوامی ئەو کردەوە بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێنەی، کە لە نێوان بکەر و قسەکاری مرۆڤ، کە دانی بە خزمەتکاریی و لاوازیی خۆی داناوە، دووێنراو و لێخوازراوێکی دیار و ئاشکرا، کە هاودەم و

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ۱۲۸.

حەوێنەرەوە و هاوبەشی باڵای هەموو بوونەوەرانە و باڵادەستە و شایستەی پەرستش بۆکردنە و تەوانەیە و خاوەنی هەموو سۆز و بەزەییەکە.[1]

ئابەم شێوە ئەرەگۆن یەک یەکە ناو و بنیاتە ڕێزمانییەکان وەردەگرێ، تا لە لای چەمکی پەیوەندی ڕەخنەیی هەڵوێستە بکات، کە ڕەخنەگری سویسری جان ستارۆبنسکی باسیکردووە و پوختەکەی ئەوەیە کە:

ڕەخنەگری ئەدەبی لە هەندێ کاتی خوێندنەوەی هەندێ دەق هەست بەچێژ و شادمانی دەکات، بەڵام خۆی ڕادەستی ئەم هەستە ناکا، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ لای دەقەکە و تا هۆکاری پەیدابوونی ئەو هەستەی بزانێ، بەڵام لە چوارچێوەی هەستی بابەتی، ملکەچی هەستە یەکەمەکانی نابێ، بۆیە دێ لە ڕووی پێکهاتەی زمانەوانی دەقەکە تێبینی دەکات).[2]

ئەو پرسیارەش کە لێرە خۆی دەردەخات ئەوەیە:

ئایا دەگونجێ خوێنەرێکی خاوەن گومانی قوواڵ و خاوەن ڕەوتێکی ڕەخنەیی باڵای وەک ئەرەگۆن، هەست بە شادمانی و ڕۆشنیی ڕوحی بکات لەکاتی نزیکبوونەوەی لە قورئان؟؟

ئەو ئاکامانەی بەردەستە لامان، ئاماژەیەکی بچوکیش بە ئەم ساتە ناوازە ناکەن، بەڵکو زۆرجار ڕوحی تۆڵەکردنەوە لە خوێندنەوەکانی ئەرەگۆن بۆ دەقی قورئانی درک پێدەکات.

- ساتی مێژوویی:

ساتە مێژووییەکەی سوورەتی فاتیحە، هەموو ئەو لێکدانەوە و تەفسیرانەی لە چوارچێوەی ڕۆشنبیریی عەرەبی بۆ ئەم سوورەتەکراون لەخۆ دەگرێ، جا چونکە درککردنی ئەم هەموو تەفسیرانە کارێکی گرانە، بۆیە ئەرەگۆن تەنیا تەفسیری کلیلەکانی پەنهانی (مفاتیح الغیب) ئیمامی ڕازی هەڵبژاردووە وەک نمونەیەک، کە

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٣٠.

٢- هەمان سەرچاوە، ص ١٣٥.

تەفسیرێکە ئیستراتیژیەکانی ڕۆشنن و ڕازی خاوەنی دووربینییەکی ورد بووە و ئەو تەفسیرەی ئەو، کۆی هەموو کۆششی ڕاڤەکارانی قورئانە بە درێژایی (٦٠٠) ساڵی تەواوی ئوممەتی ئیسلام). [١]

لەم بەدواداچونەدا ئەرەگۆن پێنج ڕێسای لە ناو تەفسیری فەخری ڕازی-دا دۆزیەوە، کە کاریگەرن لە ناو تەفسیرەکەدا:

ا- میانەی زمانەوانی (النسق اللغوي): مەبەست ئەو پێشەکی و ڕێخۆشکردنانەیە، کە دانەران لە پێشەکی دانراوەکانیان دەینوسن، بە مەبەستی پێکهێنانی هۆشیاریەکی زمانەوانی پێش دەستکردن بە تەفسیرکردن و ئوسولی فیقە.

ئەم ڕەوتەش دوو سوودی هەبوون:

- سوودی تیۆری: بە زانین و ناسینی زمانی عەرەبی پوختە بۆ هزری ئیسلامی.

- سوودی کرداری: ئەم سوودە لە توانای ئەم ڕێسایە لە بەرکەنارکردنی دەستکەوتی زمانەوانی لە دەستکەوتەکانی دیکە، بەرجەستە دەبێ. [٢]

ب- میانەی دینی: مەبەست پوختەی ئەو بنەما لاهوتی و ئیمانی و بیروباوەڕی و دروشم و پەرستشانەیە، کە کاریگەرییان لە سەر بیروهۆش هەیە، کاریگەری لە سەر گوتاری دینیش هەیە و ئاڕاستەی دەکات بۆ ئاڕاستەیەکی دیاریکراو.

ج- میانەی ڕەمزی و هێمایی: مەبەست لەم ڕەوتەش توانا و شیانی قورئانە لە سەر وروژاندنی خەیاڵ، هەر وەک توانای قورئان لە سەر وروژاندنی هزر، بۆیە ئەرەگۆن سکاڵای ئەوە دەکات، کە خەیاڵکردن لای ئیسلام و ڕەوتی کلاسیکی یۆنانی و ڕەوتە عەقڵانییە هاوچەرخەکانی ڕۆژئاواش، کاریکی ساویلکەیی و نەفامییە. [٣]

---

[١]- هەمان سەرچاوە، ل ١٣٧.

[٢]- تفيفحه، رمزي، معقولية الاصل واللغة الرمزية، الفاتحة رهانات المعنى، سەرچاوەی پێشوو، ص ١١٩.

[٣]- اركون، القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٣٨.

- میانەی کلتووریی (النسق الثقافي): ئەم لایەنە زۆر دەوڵەمەند و کارایە لە تەفسیری ڕازی دا، چونکە لە کتێبەکەیدا هەموو زانستیی عەرەبی کۆکردۆتەوە، تاکو بە هەموو هۆکارێکی گونجا و بەردەست لەو سەردەمەدا بگاتە واتای دەقەکە، بەڵام ئەم لایەنەی لە خزمەتی لایەنی ئایدۆلۆژیا بەکارهێناوە، کە مەزهەبی ئەشعەرییە، بۆ ڕووبەڕووبونەوە لەگەڵ موعتەزیلەکان، لەگفتوگۆ و دەمەتەقێکانی بە بەڵگەی بەهێز وەڵامی موعتەزیلەکان دەدایەوە.

هـ- میانەی تەئویل و لێکدانەوە: ئەم لایەنە گرنگترینە، چونکە هەموو لایەنەکان بە ئاڕاستەی ئەم لایەنە دەڕۆن و لە دەورەی ئەم دەسوڕێنەوە، تا بە هەموویان بگەنە کۆتا واتای دەقی قورئانی، چونکە لای ڕازی و لە هۆشیاری ئیسلامیشدا بوونی کۆتا واتا بۆ قورئان بەهایەکی متمانەپێکراوە و جێی دوودڵی و گومان نییە.[1]

ساتی ئەنسرۆپۆلۆژی لە خوێندنەوەی فاتیحەدا:

لێرەدا ئەرەگۆن، دان بەوەدا دەنێ، کە ئەنسرۆپۆلۆژیای تایبەت بە دینی ئیسلام بوونی نییە، چونکە ڕۆژئاواییەکان ئەم لایەنە زانستییەیان بۆ خۆیان قورغ کردووە، جا بۆ چەسپاندنی ئەنسرۆپۆلۆژیایەکی نزیک بە فاتیحە، ئەرەگۆن پێشبینی ئەوە دەکات، کە هەڵسوکەوت لەگەڵ دەقی قورئانی بکرێ لە چوارچێوەی چەمکی بنچینەی سەرەتا، کە مەبەست لەم بنچینەی سەرەتایەدا، ترۆپکی مرۆڤایەتییە، وەکو ژیان و مردن، کات و خۆشەویستی، پیرۆزی و تونڕووتیژی، ئەمانە چەند تۆم و جەمسەرێکی بەیەکداچوون، هەمووشیان ئاڕاستەمان دەکەن بەرەو بابەتی بوونەوەر و بنیاتگەرایی، کە تیایدا واتا لەدایکدەبێ و هەمەڕەنگ و فرەچەشن دەبێ).[2]

ئەرەگۆن دان بەوەدا دەنێ، کە ناتوانین لە بنچینەی سەرەتا بگەین تەنیا لە ڕێی وەحیکردن و نیگا و سروشەوە نەبێ، وەحی و نیگاش زمانێکی هێمایی و ڕەمزییە،

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٣٩.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤١.

چونکه ناتوانرێ بەیەکجار دەربڕین و بۆ هەتاهەتایە لە ڕێگەی زمانی پیتەکان و لۆژیک دەربببڕدرێ).[1]

بەم ڕێگە و وێناکردنەی هێمابوون و ڕەمزیبوونی زمانی دینی لە فاتیحەدا، ئەرەگۆن ناتوانێ لە ڕەمزی و هێمابوونی خێر و شەڕ ڕزگاری بێ، کە بەم دەستەواژانە دەربڕیووە:

ایاک نعبد= تەنها هەر تۆ دەپەرستین

صراط مستقیم= ڕێبازی ڕاستەڕێ

مغضوب علیهم= خەشم و قینلێگیروان.

ضالین= گومڕایان.

هەر وا ناتوانێ لە پێکهاتەی مرۆڤایەتی ئەو وشانەی خۆی (الله، رب العالمین) رزگار بکات.

هەروەها نەیتوانیوە لە هەردوو لوتکەی مردن و کات، کە ناوەرۆکیان وروژاوە، وەک دوو گوزەر و بواری پەڕینەوە، ئەمە دەگاتە لوتکەی ئەنسرۆپۆلۆژی کاتێ دەڵێ: (ناتوانم هەموو ئەمانە پشتگوێ بخەم، مەگەر ئەوەی، کە خۆم گەمارۆ بە خوێندنەوەیەکی فیلۆلۆژی بۆ فاتیحە بدەم، چونکە فیلۆلۆژیا لە بەرامبەر هەموو وشەیەک چەندین هونەر دەنوێنێ، وەک ئەوەی نیشانەیەکی نووسراو و هێڵکاری بێ و دەتوانرێ بە زانستی بنچینەی وشەکان و دەستکەوتە مێژوویی وکۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریەکان واتاکەی بزانرێ).[2]

دواییەنجار ئەرەگۆن هەڵوێستە دەکات، لەبەردەم ئەو بەریەککەوتنەی هەیە لە نێوان [الذین انعمت علیهم= ئەوانەی بەهرەت بەسەردا ڕشتوون/ غیرالمغضوب علیهم= ئەوانەی خەشم و قینت لێگرتوون].

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤٢.

پاشان ئەو تەفسیر و لێکدانەوە ئاساییە باسەکات، کە مرۆڤایەتی دەکاتە دوو بەشی دژ بەیەک، مرۆڤە تەواوەکان وەکو پێغەمبەر و داناکان، کە ئەمانە لە چاکە و بەهرەکانی خوا بەهرەوەر و بەختەوەرن، بەڵام چەشنی دووەم، کە گومڕاو سەرلێشێواوەکانن، تایبەتن بە گومڕایی و بەدکاری و شەڕخوازی، کە شایانی نەفرەت و ڕەق و قینی پەروەردگارە.[1]

ئەرەگۆن ڕەخنە لەم دابەشکردنە ئاسایی و لە قاڵبدانە کۆتاییە دەگرێ، ئەمە لە کاتێکدا قورئان، لە ڕێی وروژاندنی ئەم ڕێگایەوە دەیەوێ هەستی هەستکردن بە هەڵە و تاوان بوروژێنێ، بەڵام ئەم هەستە دیاری نەکا و نەیچەسپێنێ[2]، واتا بەبێ دیاریکردنی بەرەی شەڕ و خێر و دابەشکرانی خەڵک بۆ دوو دەستە.

ئالێرەدا شەبەنگێکی نورانی، لە گوتەکانی ئەرەگۆن دەردەکەوێ، کە دەڵێ:

بەڵام نوێژ و پەرستش و پاڕانەوە و نزای بەرزبۆوە بۆ لای خوا لە بەندەوە هیچ واتایەکی نابێ، ئەگەر ئەو نزاکەرە و پەرستشکارە هیوا و ئومێدێکی نەبێ بەوەی، کە لە دەستەی خێرخوازان بێ، ترسی ئەوەشی نەبێ، کە لەگەڵ بە نەفرەتکراو و شەڕخوازان بێ، جا لە ئەم دڵەڕاوکێیەی بەندەدا لەنێوان ئومێد وترس دا هەستکردن بەتاوان لە دایک دەبێ).[3]

ئابەم شێوە خوێندنەوەی ئەرەگۆن، بۆ سوورەتی فاتیحە لەنێوان ئەم سێ ساتەدا کۆتایی پێدێ، بەڵام کۆتایی لێکۆڵینەوەکەی ڕاناگەیەنێ، تا لەبەردەم خوێنەردا دوو ڕێباز و هێڵی دریژ والا نەکاتەوە.

بێگومان زمانی قورئانی، کە بەخێراییەکی زۆر گەیشتۆتە ئاستێکی بڵندی دەربڕینی هێمایی و ڕەمزی، ئەوەمان بۆ دەڕەخسێنێ، کە بەشداربین لە بلوورەپێکردنی زمانی ڕەمزیی پەیوەست بەلایەنی هزریی نمونەیی، یان مەجازیی

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤٣.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەرەی پێشوو.

تیایدا دەرکەوتووە، لەگەڵ لایەنی هزری زانستیی ئێستا، کە زمانی ڕەمزیی ئاشکرا دەکاتەوە.

بۆچی و چۆن ڕاڤەکارانی قورئان بە هەموویان ئەم زمانی ڕەمزیەیان هێنایەگۆ و تەفسیریانکرد؟

بە دوو ڕێگە:

- یان لە ڕێزیان کەمکردۆتەوە و دایان بەزاندووە بۆ سەر ئاستی گوتاری ئاسایی و ئەرکەکانی.

- یان کردوویانەتە گوتارێکی غەنووسی و کرۆکبەندیی و باتنی.[1]

حوکم کردن بە سەر شتێکدا بەشێکە لە چەسپانی ئەو شتە، کەواتە بەڕەمزیی زانینی زمانی دینیی بەگشتی و زمانی قورئانیی بەتایبەتی بانگەشەیەکی بێ بەڵگەیە، چونکە تێۆری تەفسیری ئیسلامی زۆر گونجاوە لەگەڵ وێناکردنی گەوهەر و سروشت و ئەرکەکانی زمانەوانی، یەکێک لە کێشە ڕۆشنەکانی ناو بیروهۆشی مرۆڤایەتی.

بێگومان چاوگی مێژوویی ڕاستەقینە و کۆتا گرێنتیدەر بۆ ڕاستگۆیی ئەزموونی دینی باوەڕداران لەو ڕاستیە بنچینییەدا خۆی دەنوێنێ، کە خوا خودی خۆی بۆ مرۆڤایەتی دەرخستووە، وەحی لە ئیسلام دا واتای ئەوەیە کە خوا گوتوویەتی، یان خوا خودی خۆی دەرخستووە لە چوارچێوەی زماندا، ئەو زمانەی کە پێدرکەوت زمانێکی کەهەنوتی وشاراوەو زمانی جنۆکە نەبوو، خوای گەورەی بەڵکو زمانێکی ڕۆشنیی مرۆڤایەتی پاراوو ڕەوان وشایستەی لێتێگەیشتن بوو، هەر ئەمەشە ڕاستەقینەی یەکەم و یەکلاکەرەوەیە، چونکە ئەگەر ئەم کرداڕە ڕاستەقینە لە لایەن خوای گەورەوە ئەنجام نەدرێ نە لەڕابردوو و نە لەمەودواش هیچ دینێکی ڕاستەقینە بوونی نابێ لەسەرزەوی، بەوتێگەیشتنەی ئیسلام بۆ دەستەواژەی دین.[2]

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- ایزوتسو. الله والانسان في القرآن، سەرچاوەی پێشوو. ص٢٤٠.

خوای گەورە ڕاستی فەرموە کە فەرمویەتی:

﴿هَذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ [آل عمران ١٣٨]

لە کۆتایدا، خوێنەری ئەزموونی ئەرەگۆن لە تەفسیرکردندا بزەیەکی گاڵتەئامێز دەیگرێت، کاتێك دەگاتە ئەم ئەنجامە، کە چ ئەنجامێکی لاوز و هەژارە، ئاخر ئەرەگۆن هەرچی تەفسیرە ڕەتکیردەوە، وای لە خوێنەر کرد چاوەڕوانی شتێکی سەرسوڕهێنەر و زۆر گەورە بێت، کە تا ئێستا کەس لە تەفسیرکردندا نەیوتبێت، دارونەداری خۆی کۆکرووەتەوە بۆ ئەوەی شتێکی جیاواز لەسەر قورئان بڵێت، هەرچی مەعریفە و مەنهەجی نوێ هەیە بە ڕای خۆی هێناویەتی و ئاسۆی پێشبینی خوێنەر بەرز دەکاتەوە، کە خۆی ئامادە بکات بۆ تەفسیرێکی قورس و ناوازە، بەڵام کاتێك دەکەوێتە تەفسیرکردن دەردەکەوێ، کە تەنها زیادەڕۆیی لە تیۆر داڕشتندا کردووە و چەمك و قسەی باق و بریقی زۆری ریز کردووە، بۆیە گەیشتووە بەم ئەنجامە، کە زۆر کەمتر و ئاساییترە لە قسەی ئەو موفەسیرانەی ڕەتیان دەکاتەوە، دوایی بۆی دەرکەوتووە، کە نەشارەزایی بە مێژووی تەفسیر گەیاندوویەتی بەم ئاکامە و ئەم خوێندنەوە لاواز و بێ ناوەڕۆکەی، کە بۆ گەورەترین و پڕ نوورترین سورەتی قورئان کردوویەتی.

هەر بەراستی پیادەکردنی مەعریفەی پێشکەوتووی کەلتووری ڕۆژئاوایی لە توێژینەوەی پرسە کەلتوورییە عەرەبیەکاندا بەڵگەیە لەسەر هەژاریی و لاوازیی لە مێژووی ئیسلامدا لای ئەوانەی کار لەم بوارەدا دەکەن، ئەوەتا (هاشم ساڵح) وەرگێڕ و ڕاڤەکاری ئەرە گۆن بۆ زمانی عەرەبی یەکێکە لەو ڕەخەگرانەی ئەم کێشەیەی بەرووی خستووەتەڕوو و زۆر بەوردیی باسی قەیرانی هەست و وەعی عەرەبی و ئیسلامی دەکات، (هاشم ساڵح) دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە دەڵێت: (بەراستی ئێمە ئێستا هەر لە ناوەندی ئەو وەرچەرخانە مێژوویەدان، کە دەکەوێتە نێوان سەدەی هەژدە و سەدەکانی ناوەڕاست).

ئەو گەیشتۆتە ئەم پوختە بەژوار و درەوشاوە، پاش ئەوەی دانی بەوەدانا، کە ئەو دەسااڵ بزر و سەرگەردان بووە، کە لە فەرەنسا بەسەری بردووە و خۆی

خەریک کردووە بە لێکۆڵینەوە لە میشیل فۆکۆ و جاك دریدا و جیل دۆلۆز و کێشەکانی مۆدێرن و پۆست مۆدێرنە...

(زیاتر لە دەسالٌ پێویست بوو، تاکو تێبگەم کە من هاوسەردەم بووم لەگەڵ کەسانێک، کە لە سەدەی حەڤدە ژیاون، هەر لە دیکارت و ئەسپینوزا و کەسانێک لە سەردەمی ڕوشنگەری وەک ڕۆسۆ و و دیدرۆ، من لەگەڵ ئەمانە ژیام، نەک لەگەڵ بیرمەند و زانایانی ڕۆژئاوا و فەرەنسای هاوچەرخی ئێستام[1].

بەکورتی ئەوە لێی خواستم، کە بە ڕێی خۆم دا بگەڕێمەوە بۆ دواوە و هەست بەهیچ شەرمەزاری و ئازارێکیش ناکەم، کە من ئەمانە دەدرکێنم، بە پێچەوانەوە هەست بە بەختەوەریش دەکەم، چونکە من زانیم لە چ چەرخ و سەدەیەکدا دەژیم).[2]

بەڕاستی میتۆدی محەمەد ئەرەگۆن لە خوێندنەوە و لێکدانەوە بە گوتەی هەندێ لە تۆێژەرانی پشتی بەوە بەستووە کە دەڵێن:

(بەڕەهایی هیچ ڕاستی و حەقیقەتێک بوونی نییە، لەهیچ بوارێک لە بوارەکاندا، جا هەر کەسێ بە دڵسۆزیی و یەکلایی بیەوێ لە ڕاستەقینەکان بگەڕێ بە بابەتیانە، ئەوە ئەرەگۆن هەر لە سەرەتاوە ساردی دەکاتەوە و وەری دەڕوخێنێ، ئەو هەستەی لا دەوروژێنێ، کە ئەو هەر لەسەرەتاوە ڕەنجەڕۆ و بێئاکامە لەیەکەم ئەزموونی هزریدا، چونکە گەیشتن بە حەقیقەت و ڕاستی لای ئەرەگۆن خۆخەڵەتاندنە، ئەو ناوی دەنێ، کە ئەمە بانگەشەی عەقڵی کلاسیکییە، ئەم ڕەوتە کاتێکبوو سەروەربوو، پێش ئەوەی عەقڵی ئەرستۆ ڕەخنەی لێ بگیرێ، لەلایەن مامۆستای هاوچەرخەوە.

ئێمە ئێستا بە پێی قسەی ئەرەگۆن گەیشتوینە قۆناغێکی نوێ، قۆناغی کۆتاییهاتن و داڕوخانی ڕاستەقینە یەقینییەکان، کەواتە مرۆڤایەتی لە ناو

---

[1]- صالح، هاشم. حول مفهوم الحس التاريخي، مجلة الوحدة، ع٨١ ، ١٩٩١م، ص١٧.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٦.

ڕێژەییبوونـدا لە بـازنە نـراوە و بە ناڕاسـتەقینەیی و ئەنتـی حەقیقەتـدا دیلکـراوە، ئەو جیهـان و دامەزراو و زمانـانەی، کە هەنـێ زینـدانی هەتاهەتـایین و هـیچ کەلـێن و پەنجەرەیەکیان بۆ نەهێشتۆتەوە، کە لێیەوە سەیری جیهانی بابەتیی بکـات، هەر بـۆیە ناتوانێ دەستی بە هیچ چەشنێک لە یەقینییە ڕاستەقینە هەمیشەییەکان، ڕابگا).[1]

١- جول، محمد زاهد. النص والتاويل، استراتيجيات القراءة المحدثة، مجلة التسامح، ع٢٤، ٢٠٠٨م، ص٢١٧.

بەشی چوارەم: نەسر حامد ئەبوزەید
چەمکی دەق و سروشتی زمانی ئایینی

چەمکی دەق

لەوانەیە نەسر حامد ئەبو زەید لەو ڕەخنەگرانەبێ، کە زۆرترین بایەخیان بە بابەتەکانی دەقی قورئانی داوە، کاروانی ژیانی زانستیی و دانراوەکانیشی، شایەدی ئەوەی بۆ دەدەن، کە ئەو بە تەواوی چۆتە ناو ئەو بابەتانەوە و زۆر کێشە و مەینەتیشی لەو ڕێیەدا، لە سەر هەر دوو ئاستی زانستیی و ژیانی تایبەتی تووشبووە، یەکەم دانراوی، کە پێیهاتە ناو ژیانی ئەکادیمیەوە، بابەتێک بوو بە ناوی: "ئاڕاستەی عەقڵی لە تەفسیردا؛ لێکۆڵینەوەیەکە لە بابەتی مەجاز لای موعتەزیلەکان". ئەم بابەتە لە ساڵی ١٩٨٢دا بڵاوکرایەوە، پاشان لێکۆڵینەوە و توێژینەوەکانی یەک لەدوای یەک، لە بارەی ئەم بابەتەوە هاتن، بەشێوەیەکی بەرفراوان و قووڵ و ئاڵۆز و هەمەڕەنگ. گرنگترین ئەو لێکۆڵینەوانەی بڵاوکراونەوە، ئەمانەبوون:

- فەلسەفەی تەئویل و لێکدانەوە، لێکۆڵینەوەیەکە لەبارەی لێکدانەوەی قورئان لای محێیدینی کوڕی عەرەبی.
- چەمکی دەق، لێکۆڵینەوەیەکە لەبارەی زانستەکانی قورئان.
- گوتار و پەرژین.
- دەق، دەسەڵات، ڕاستەقینە.
- ئاڵۆزییەکانی خوێندنەوە و شێوەکانی لێکدانەوە.
- ئیمامی شافیعی دامەزراندنی ئایدۆلۆژیەتی میانڕەوی.
- خوێندنەوەی ئەدەبیی بۆ قورئان: کێشە هەمەچەشنەکانی لە کۆن و نوێدا.
- تەنگژەی خوێندنەوەی ئەدەبی لە قورئاندا بە زمانی ئینگلیزی نووسیویەتی.

ئەم کەلەپورە دەوڵەمەندە هەمەچەشنە، کە هەر لە سەرەتاوە لە سەر بناغەی هۆشیاری هەمەڕەنگی بە بابەتەکانی دەقی قورئانی دابمەزرێ، وا لە توێژینەوەکانی دەکات، کە ئەرکێکی گران بن.

ئەو ڕەخنەگرێکی بەشدار بووە لە دەمەتەقێیەکی گەرمدا، کە لە ناو بنیاتی ڕۆشنبیری عەرەبی هاوچەرخدا بەڕێوە دەچوو، لە بارەی چوارچێوەکانی زانست و زانین و میکانیزمەکانی بیرکردنەوە لە کێشە هەنوکەییەکان لە سەر ئاستی زانستیی و کۆمەڵایەتی، ئەو چەکەش لەم جەنگەدا بەکاریهێناوە بریتیبوو لە (پەرژێن هێرمینۆتیکا).[1]

لەوانەیە نەسر حامد ئەبو زەید، لە پێشەنگی ڕەخنەگرانی عەرەب بێ، کە بەشداربوون بە پێشخستنی هزری لێکدانەوە بۆ ڕۆشنبیری عەرەبی، کاتێ ئەو توێژینەوە دریژەکەی بڵاوکردەوە، بەناوی: "هرمنیوتیگا و کێشەی تەفسیری دەق".[2]

ئەم توێژینەوە چوارچێوە مێژوویی و چەمکە ڕەخنەییەکانی لە ڕۆشنبیری ڕۆژئاوە خواستووە، لەگەڵ چەند ئاماژەیەکی خێرا بۆ ئاشکرابوونی هزری لێکدانەوە لە ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامیدا، کە تیایدا پێداچونێکی گشتی کردووە بۆ درەوشانەوەی ئەم میتۆدە لە ڕۆشنبیری ڕۆژئاوادا، هەر لە شلیر ماخر دەستپێدەکات هەتا بە پۆل ڕیکۆر، کۆتایی پێدێنێ، بەڵای هەموو زانا ناسراوەکاندا تێدەپەڕێ و بەدرێژی باسی ئەو بەشداریە هزریانەیان دەکات، کە لە ڕەوتی لێکدانەوەدا لە بیری ڕۆژئاوای هاوچەرخ کردوویانە، کە تەنیا بۆچونەکانی خستۆتەڕوو و ڕاڤەی کردووە، بەڵام ڕەخنەی لێ نەگرتووە.[3]

ئەم لێکۆڵینەوە وەک تێشوو وابوو، کە نەسر خۆی پێ چەکدار کرد بۆ پەرەپێدان بە نزیککردنەوەکانی، بەتایبەتی لەگەڵ بابەتەکانی کەلەپووری تەئویل و لێکدانەوە.[4]

---

[1]- مرتاض، عبدالملک. التأويلية بين المقدس والمدنس. مجلة عالم الفكر، مج٢٩، ع١، ٢٠٠٠ز، ص ٢٦٣.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. اشكاليات القراءة وآليات التاؤيل، المغرب: المركز الثقافي العربي، ٢٠٠١ز، ص ١٣-٤٩.

[3]- حنفي، حسن. علوم التأويل بين الخاصة والعامة، مجلة القاهرة، الاعداد ١٧٣- ١٧٥، ١٩٩٧ز، ص١١.

[4]- ملكيان، مصطفى. العقلانية والمعنوية. مقاربات في فلسفة الدين، ترجمة: عبدالجبار الرفاعي و حيدر نجف. بيروت، دار الهادي، ط١، ٢٠٠٥ز، ص ٥٧٨-٥٧٩.

سەرەڕای ڕۆشنی ڕەوتی لێکدانەوە لە لێکۆڵینەوەکانی، بەڵام هەر سوور بوو لەسەر ناساندنی خۆی لە سەر ئاستی ڕەخنەیی، کە دریژەپێدەری خوێندنگای شێخ ئەمین خوولیە[1]، دریژبووەوەی عەقڵانییەتی عەرەبی نوێیە، کە ئاڵاهەڵگر و پێشەنگەکانی ئەحمد لوتفی سەید و تەها حسێن و فەرەح ئەنتۆن و زەکی نەجیب مەحمودن، ئەمانە کۆمەڵێکن لە بیرمەند و ڕۆشنبیران، کە وەک پێشەنگانی ڕاستەقینەی ڕۆشنگەرایی (تەنویری عەرەبی سەردەم) سەیر دەکرێن.[2]

هەرچەندە زۆرێک لە توێژەران دەڵێن، کە نابێ ڕێساکانی زانستی (هێرمینۆتیکا) بە سەر قورئاندا بچەسپێنرێن، چونکە قورئان بە دوو جیاکەرەوە لە هەموو دەقەکانی تر جیا دەکرێتەوە، کە بریتین لە:

- قورئان هەموو دەستەواژە و ڕستە و ئایەت و سوورەتەکانی وەحین، بەڵام کتێبەکانی تر بەو شێوە نین.

- قورئان ڕیزبەندییە مێژوویەکەی نەماوە و ئەم ڕیزبەندیەی ئێستا ڕیزبەندی دابەزینی قورئان نییە.

حەسەن حەنەفی ئاماژە بەو گۆڕانکارییە ڕیشەییانە دەکات، کە لە هەڵوێستی فیکری نەسر حامد ڕوویانداوە، ئەو لە سەرەتادا لایەنگری چەپی ئیسلامی بوو، واتە ڕەوتی جیهادی شۆڕشگێڕی ئیسلامی، ئەوسا حەسەن حەنەفیش هەمان شت بوو، پاشان لەو چەپە ئیسلامییەوە بووە چەپی عەلمانی، ئەوەی حەنەفی دەڵێ بووە دژ بە هزری دینی[3]، ئەم گۆڕانکارییە، کە ڕاڤەی ئەو نازناوە دەکات، کە دکتۆر محەمەد عەمارەی نووسەری ئیسلامیش داویەتی بە ئەبوزەید، کە باسی میتۆدە دیالێکتیکەی و سوود وەرگرتنی لە هزری مارکسی بۆ خوێندنەوەی دەقی قورئان

---

[1]-Abu-Zayd، Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran" Alif:Journal of Comarative Poetics،no.٢٣ -٢٠٠٣.٨-٤٧.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. الخطاب والتاؤيل، الدار البيضاء: المركز الثقافي العرابي، ط٢، ٢٠٠٥ز، ص ٦٧.

[3]- حنفي، حسن، ص ٢٥.

کردووه، بۆیه عەماره ئەبوزەیدی به ناوی "کادری هەڵکەوتوی مارکسی" ناوزەد کردووه.[1]

بیروبۆچونەکانی نەسر حامد، لە بارەی دەقی قورئانی و میکانیزمەکانی خوێندنەوەی ئەو بۆ قورئان پرش و بڵاوبوون، خوێندنەوەی ناوبراو لەگەڵ ڕوحی هاوچەرخ و سەردەمی نوێ دەهاتەوە و لە دەستکەوتەکانی زانستیی نوێ سوودی وەردەگرت، ئەمە لە نووسراوەکانیدا بە ئاشکرا دیارە، بەڵام بە ناوبانگترین نووسراوی، کە شایەدی ئەو پەرەسەندنە هزریەی ئەبو زەیدە؛ کتێبی "چەمکی دەق"بوو، کە تۆژینەوەیەکە لە زانستەکانی قورئان،[2] تیایدا کۆی ئەو بۆچوونانەی، کە بەڵگەن لە سەر چۆنێتی سروشتی بیرۆکە ڕەخنەییەکەی، بەرامبەر سروشتە دەقیەکەی قورئان دەربڕیووە، کە هەست و هۆشی زۆر لە بیرمەندانی وروژاند، بەهۆی بۆچوونە بوێرەکانی وابەستە بە سروشتی دەقی قورئانی، بەڵام لەناو ئەوانەش، چەند ڕەخنەیەکی شرۆڤەکاری و شیکاری دەستکەوت، کە چەند ڕەخنەگرێک بۆیان نووسی، کە ئەوانیش لەسەر هەمان زەمینەی بیروبۆچوون و فیکری ناوبراوبوون، کە دیارترینیان حەسەن حەنەفی و جابر عسفور و عەلی حەڕب بوون. کاتێ حەسەن حەنەفی لە ساڵی ١٩٧١دا، کتێبی "پەیامنامەیەک لە لاهووت و سیاسەت"ی فەیلەسوفی یەهودی بارۆخ ئەسپیونزا کردە عەرەبی، کردیە دیاری بۆ ئەوانەی بە تێڕوانینێکی زانستیی دەڕوانن کتێبە پیرۆزەکان.

پێشەکیەکیشی بۆ نووسیبوو، کە زیاد لە سەد لاپەڕەبوو، ئەوەی لەو پێشەکیە هەوڵیدابوو بیوروژێنێ، هەوڵدان بوو بۆ ڕەخنەگرتن لە کتێبە پیرۆزەکان لە ژێر ڕۆشنایی ڕەخنەی مێژوویی، حەنەفی ئەم کارەی بە گەورەترین دەستکەوتی ژیاری ئەوروپا دانابوو.[3]

---

[1]- عمارة، محمد. التفسير الماركسي للاسلام، القاهرة، دار الشروق، ط١، ١٩٩٦ز، ص ٧-٨.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، بيروت، المركز الثقافي العربي، ط١، ١٩٩٠ز.

[3]- اسبينوزا. رسالة في اللاهوت والسياسة، ترجمة وتقديم: حسن حنفي، بيروت دار الطليعة، ط٣، ١٩٩٤ز، ص ١٨.

حەنەفی هیچ هەستی بە شەرمەزاری نەکردبوو، کە قورئانیشی وەک کتێبە پیرۆزەکانی تر دانابوو، کە دەبێ ئەویش ملکەچی ڕەخنەی مێژوویی بێ، بە ئاشکراش بانگەواز بۆ ئەوە دەکات و دەڵێ:

زۆرێک لە لاهوتیە زیادەڕەوکارە پارێزکارەکان، زیادەڕەویی لەم بابەتە دەکەن و بانگەشەی ئەوە دەکەن، کە خوا کتێبەکەی لە گۆڕان و دەستکاریکردن پاراستووە و لە ژێر چاودێری ئیلاهییە، کە دەقەکان دەپارێزێ، هەر بۆیە پێویست ناکات، کە میتۆدی ڕەخنەی مێژوویی بە سەر دەقە دینییەکاندا بچەسپێنرێ و نابێ ڕەخنەی مێژوویی ئاڕاستەی کتێبە پیرۆزەکان بکرێ.

﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر ٩]

ئێمەش پارێزگاریی دەکەین و (نایەڵین دەستی خیانەتکار هیچ جۆرە دەستێکی تێ بخات و هەموو هەوڵێك بۆ دەستکاری کردنی نەزۆکە).

ئەمە تێڕوانینێکی لاهووتی ڕەهایە، ڕاکردنە لە ڕەخنە، بۆ ئەوەش پەنا بۆ دەسەڵاتی ئیلاهی دەبا.

دەکرێ واتای ئایەتەکە پاراستنی واتا بێ، یان پاراستنی چۆنێتی چەسپاندنی واتاکە لە ژیاندا، نەک مەبەست پاراستنی پیتەکانی دەقە تۆمارکراوەکە مەبەست بێ، چونکە ئەو دەقە گۆڕان و دەستکاری بەسەردا دێ و ئەو گۆڕانەیە، کە قورئان ئەهلی کتێبەکانی جولەکە و کریستیانی پێتاوانبار دەکات و ڕەخنەی مێژوویی ئەم کتێبە پیرۆزانەش پشتگیریی قورئان دەکات، کە ئەم دەستکارییە لەو کتێبانەدا بوونی هەیە.[1]

کاتێ ئەبو زەید، لە ساڵی ١٩٩٠دا، کتێبی چەمکی دەقی بڵاوکردەوە، حەسەن حەنەفی تۆیژینەوەیەکی درێژی لە سەر نووسی، کە تیایدا هاتبوو:

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل: ٢٢.

(کاتێ تۆژەر بابەتێکی دوور لە ڕای خۆی و سەربەخۆ و بێلایەن دەخوێنێتەوە، دەستدەکات بە بەراورد و هەڵسەنگاندن و شیکار، بەڵام کاتێ بابەتێکی ناوخۆیی دەخوێنێتەوە، کە بەشێکە لە خۆی، ئەوە شڕۆڤەی دەروونی خۆی دەکات، ئەزموونەکانی خۆی هەڵدەسەنگێنێ، گوزارشت لە هەڵوێستەکانی خۆی دەکات.

خوێندنەوەی من- حەنەفی دەڵێ- بۆ چەمکی دەقی ئەبو زەید لە جۆری دووەمە، ئەم بابەتە و خاوەنەکەی، ئەم کتێبە و نووسەرەکەی هەردووکیان لە پێکهێنەرانی دەروونمن، بەشێکیشن لەو مێژووە).[1]

ئەگەر ئەم بناغە پتەوە دامەزرا، لە نێوان ئەم دوو لێکۆڵەرە پسپۆڕە لە تیۆری لێکدانەوە و تۆژینەوەی قورئانی، بەمەش دەتوانین شوێنەواری بەهێزی حەنەفی لە پێکهاتنی بیری زانستیی ئەبو زەیددا هەست پێ بکەین، بەڵام ئەبو زەید بە تۆژینەوە بەردەوامەکانی ئاسۆی مامۆستاکەی تێپەڕاند، هەر چ نەبێ لە سەر ئاستی چەندێتی.[2]

لەوانەیە ئەم پێشەکیە، پێویستبوو بێ بۆ تێگەیشتن لە پێشینەی ڕۆشنبیری ئەو و ئەو ڕێخۆشکردنە دریژەی ئەبوزەید، کتێبی چەمکی قورئانی پێدەست پێکردووە، کە بە ناونیشانی گوتاری دینی و میتۆدی زانستیی نووسیویەتی، لەو پێشەکیەدا هەموو ئەو دەنگدانەوە قووڵانەی حەسەن حەنەفی لە وەرگێڕانی کتێبەکەی ئەسپینوزا، لەلایەن حەنەفیەوە بەبیر هێنراونەوە، هەر چەندە هەڵوێستی ئەبوزەید لەم قۆناغەدا، زۆر گەشەی کردبوو و چەندین ڕەخنەی ئاڕاستەی حەنەفی دەکرد، بەوە تۆمەتباری دەکرد، کە کەسێکی دەقبەستوو و ڕاوەستاو و میانڕەو و سەلەفی و پراگماتی و بێبارە.[3]

---

[1]- حنفي، حسن. قراءة مفهوم النص لنصر حامد ابو زيد، مجلة فصول، مج ٩، ع ٢-٤، ١٩٩١ز، ص ٢٧٧.

[2]- عصفور، جابر. هوامش على دفتر التنوير، الكويت: دار سعاد الصباح، ط١، ١٩٩٤ز، ص ٥٧.

[3]- حنفي، حسن. علوم التاويل بين الخاصة والعامة، ص١٠.

"مادام دەق بوونی نیيە، کەواتە هزر و بابەتی تویژراوەش، هەرگیز بوونی نییە"[1].

ئەم گووتە بەهێزەی ڕەخنەگری ڕوسی میخائیل باختین، دەروازەیەکی گونجاوە بۆ تێگەیشتنی ئەو وابەستە بەهێزەی، کە ئەبو زید دەقی قورئان و ژیاری ئیسلامی پێ پێکەوە گرێداوە، چونکە قورئان دەقێکی زمانەوانییە دەتوانین وا وەسفی بکەین، کە لە مێژووی ڕۆشنبیری عەرەبیدا دەقێکی بنەڕەتییە، بە سادەکردنەوەشی نازانین پێناسەی ژیاری عەرەبی بکەین، کە بریتیە لە ژیاری دەق، ئەگەر بۆمان هەبێ، ژیارەکە لە لایەنێک لە لایەنە سەرەکیەکانی چڕ- اختزال- بکەینەوە، ئەوە بۆشمان دروستە، کە بڵێین ژیاری میسر ژیاری دوای مردنە، ژیاری یۆنانی ژیاری عەقڵ و هۆشە، بەڵام ژیاری ئیسلامی ژیاری دەقە.[2]

ئەم دەربڕینە - ژیاری دەق- ئەوە دەگەیەنێ، کە پەیوەندییەکی گەرموگوڕ و پتەو و ڕێز و پیرۆزکردنێکی زۆر بۆ دەق هەیە، کە لای هەندێ تویژەر ڕەنگدانەوەیەکی ئەرێنی نابێ بۆ دەقی قورئانی، لێرەدا ئەو پەڵپ و ناڕازیبوونەی عەلی حەرب بۆ ناونیشانی کتێبەکە (چەمکی دەق) تێدەگەین، چونکە پێیوابوو ئەو ناونیشانە جیایە لە ناوەرۆکی کتێبەکە، بەڵکو پێیوابوو دەبێ ناوی کتێبەکە (دەق) بێ، چونکە کتێبەکە بە هەڵسەنگاندن و تێڕوانینێکی ڕەخنە، لە ڕەخنەی شیکاریی، باس لە دەقی قورئانیی دەکات[3].

پاشان حەرب باسی ئەو بۆچوونەی کرد، کە چەمکی دەق پیادەی کردووە، کاتێ پێناسەیەکی نوێی بۆ دەقی قورئان کرد و پێیوایە، کە - دەرەنجام و

---

[1]- باختين، ميخائيل، مسالة النص، ترجمة: محمد علي مقلد، مجلة الفكر العربي المعاصر، ٣٦ ، ١٩٨٥ز، ص ٣٩.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، بيروت، المركز الثقافي العربي، ط١، ١٩٩٠ز، ص ٩.

[3]- حرب، علي. نقد النص، الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، ط٤، ٢٠٠٥ز، ص ٢٠٠.

ئاکامێکی ڕۆشنبیریيە، کە واقیع و بارودۆخێکی مێژوویی مرۆڤایەتی بەرهەمیهێناوە.[1]

ئەمەش ڕێخۆشکردنێک بوو بۆ تێڕوانینێکی ڕەخنەیی، کە قورئان دەخوێنێتەوە لە چوارچێوەی مێژوو و لایەنە کۆمەڵایەتییەکەی، هەرچەندە دان بە ئیعجازی ئەم دەقە ناوازەدا دەنێ.

ئەبو زەید پێناسەیەکی ڕەخنەیی بۆ دەق پێشکەش نەکردووە، هەروەک جولیا کریستیفا و بۆل ریکۆر، لە ڕەوتی زانستیی دەقدا پێناسەیان کردووە، بەڵکو ئەبو زەید تەنیا ئاماژەی بە ڕەخنەگری ڕوسی یۆری لۆتمان کردووە، ئەم ڕەخنەگرە، ڕوانگەیەکی گشتگیرتری بەکارهێناوە، کە پێناسەی دەقی لە چوارچێوەی وێناکردنە گشتیەکانی هونەر داناوە.[2]

ئەم ڕوانگە گونجاوە لەگەڵ ئەو میتۆدەی ئەبو زەید چەسپاندوویەتی لە توێژینەوەی دەقی قورئانیدا، وەک دەقێکی ئەدەبی، کە بنیاتەکەی بلورەی کردووە لەسەر ڕەوتێکی ڕۆشنبیری وکۆمەڵایەتی دیاریکراو.

ئالێرەدا، گۆڕانی میتۆدەکان و جیاوازیی ئاڕاستەکان لە لێکۆڵینەوەی دەقە ئەدەبیەکان لە ناوەڕۆکدا تەنیا جیاوازییەکە لە دیاریکردنی ماهیە و چۆنێتی دەق و تایبەتمەندیی و ئەرکەکانی دەق.

چەمک و تێگەیشتنی دەق نەك تەنها لە توێژینەوە ئەدەبییەکان، چەمکێکی بنچینەییە، بەڵکو لە هەموو زانستە مرۆڤایەتییەکان و لە ناو ڕۆشنبیریش بەشێوەیەکی گشتی، چەمکێکی بنچینەییە.[3]

جابیر عسفور لای ئەم خاڵە هەڵوێستە دەکات و لێکدانەوە و تەفسیرێکی نوێی جیاواز پێشکەش دەکات و دەڵێ:

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- فضل، صلاح. بلاغة الخطاب وعلم النص. عالم المعرفة، الكويت، ع١٦٤، ١٩٩٤ز، ص ٢٢٣.

[3]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٩.

(ئەم کتێبە هیچ لەبارەی چەمکی دەق پێشکەش ناکات، بەڵکو ئەوەی دەیڵێ، بە شێوەی لەخۆگرتن و پێویستی و خواستی بارودۆخە، یان لە سەر ئاستی شاراوە و ئامادەنەبوونییەتی، کە باسی ئەو دەروازە زمانەوانییەی پێشەکی کتێبەکە بکەین، ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەوەی کتێبەکە ئاماژەی پێدەکات لە چوارچێوەی چاوگی واتای دەق، یان پێناسەکەی دیاری دەکات، کە ئەو دیاریکردنە لە دەرەنجامی گێڕانەوەی پەیوەندییەکانی دەقە لە ئێستادا، لەگەڵ هاوتەریبە نادیار و شاراوە و نائامادەکانی، چونکە هیچ شتێکی بەرجەستە و ڕاستەوخۆمان لەبەردەست نییە، کە بڵێین ئەمە چەمک و زاراوەی دەقە لە پوختەی ئەم کتێبەدا، نە لە تێڕوانینی هزری دژ و پێچەوانەی کتێبەکە و نە لە تێڕوانینی خودی کتێبەکە بە هەموو بەشەکانییەوە).[1]

لەمەوپێش باسمان کرد، کە ئەبو زەید سوور بوو لە خۆناساندنی، وەک دریژەپێدەر بە خوێندنگای ڕەخنەیی ئەمین خوولی، لەم کتێبەی چەمکی دەقیش، ئەم لایەنگرییە بە ڕۆشنی دووبارە دەکاتەوە، چونکە تۆیژینەوە لە چەمکی دەق لەڕاستیدا تۆیژینەوەیە لە چۆنێتی و سروشتی قورئان، وەک دەقێکی زمانەوانی، ئەم کتێبە لەو ڕوانگەوە سەیری قورئان دەکات، کە کتێبی هەرە گەورەی عەرەبییە و شوێنەواری نەمری لە عەرەبیدا هەیە.[2]

(ئا لێرەدا، دەنگی ئەمین خوولی دووبارە گەڕایەوە، ئەو کۆششکارەی هەوڵێکی زۆر و ڕاستگۆ و هۆشیارانەیدا لە پێناوی نزیکردنەوەی دەقی ئەدەبی لە قورئان، ئەو نزیککردنەوە گرێنتی بە دەستکەوتنی هۆشیاریی زانستیی بوو بە دەقی قورئانی، لە چوارچێوەی گێڕانەوەی وابەستەیی تۆیژینەوە قورئانییەکانیش بە بواری تۆیژینەوە ئەدەبی و ڕەخنەییەکان، لە پاش ئەوەی لە هۆشیاری هاوچەرخ و سەردەمدا

[1]- عصفور، جابر. هوامش على دفتر التنوير، سەرچاوەی پێشوو، ص ٧٢- ٧٣.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص١٠.

لێکدابڕێنران، بەهۆی زۆر کارکەر، کە بووە هۆی لێکدابڕینی ناوەڕۆکی کەلەپوور لەگەڵ میتۆدەکانی بەرنامە و خوێندنی زانستیی).[1]

بۆ جەختکردنەوە بۆ ئەو وێناکردنە میتۆدیانە، ئەبوزەید ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە، کە تۆڕینەوە لە دەق وەک پێکهاتەیەکی زمانەوانی، واتە لە بواری بنیات و پێکهاتن و بەڵگەکان و پەیوەندی دەقەکە بە دەقەکانی تر لە ڕۆشنبیریەکی دیاریکراودا، تۆڕینەوەیەکە لایەنگیری تەنیا بۆ تۆڕینەوە ئەدەبییەکان لە هۆشیاری هاوچەرخدا هەیە.[2]

ئەبو زەید لە کتێبی تەنگژەی خوێندنەوەی ئەدەبی بۆ قورئان، بەرگری لە نزیکردنەوەی ئەدەب دەکات، ئەو پێیوایە هۆی کاریگەر، کە بووە هۆی خنکاندن و تەنگکردنەوەی بوار لەبەردەم دەقە ئەدەبییە بەراوردکراو و نزیککراوەکان لە قورئان ئەوە بوو، کە ئەم دەقانە هیچ پشتگیریەکی دینیان بۆنەکرا، هۆکاری ئەم دەرەنجامانەش، کە ئەم دەقانە توشی بوون لەم بەراوردییە ڕەخنەییە، بریتی بوو لە زاڵی و دەستبەڵایی قورئان، چونکە قورئان کەلیمە و گوتاری نەمری خوای گەورە دەنوێنێ، جیاکردنەوەی نێوان جێگیر و ئێستا بۆ وشەی اللە لە هزری ئیسلامی نوێدا بوونی نەما، ئەم تێڕوانینە وا دەکات، هەر دەقێکی ئەدەبی بیەوێ مەیدانداری قورئان بکات، هەر بە لاواز و کرچ وکاڵ دەرکەوێ و سەرکۆنەکردنی ئاسان دەبێ، زۆر بەئاسانیش خەڵکی لە دژی نووسەرەکەی بوروژێنرێ، زۆر ئاسانە هەموو خەڵکی بەوە ڕازی بکەی میتۆدی ئەدەبی، نەک هەر هەڕەشە نییە، بەڵکو ئەم بۆچوونە، زیانێکی زۆر بە ئیلاهی بوونی قورئانی پیرۆزیش دەگەیەنێ).[3]

لە دریژایی بەرگریکردن لە دروستی میتۆدی ئەدەبی، نەسر جەخت لەوە دەکاتەوە کە: هیچ گومانی تێدا نییە، کە میتۆدی ئەدەبی بەهیچ شێوەیەک هیچ زیانێک بە ئیلاهیەتبوونی قورئان ناگەیەنێ، یان لەبارەی سروشتە پیرۆزی و

---

[1]- ابوزید، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ۱۸.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3] - Abu-Zayd،Nasr."The Dilemma of the Literary Approach to the Quran".p۳٤

موقەدەسیەکەی هیچ گومانێک ناوروژێنێ، چونکە دەقە دینییەکان ئەگەر چی ئیلاهین و لە خواوە دەرچوون، بەڵام بە مێژوویی دیاری دەکرێن و لە ڕووی ڕۆشنبیری دادەڕێژرێن و وەک پەیام و نامەیەک، کە خوای گەورە بە وەحی ناردوویەتی بۆ پێغەمبەر محەمەد (دروودی خوای لەسەر)، کە ئەویش پەیامبەرێکی مرۆڤە.

کەواتە قورئان ئەم ڕەگەزانە لەخۆدەگرێ نێرەر-- -sender و وەرگر--receiver و شیفرە--code، کە سیستەمی زمانەوانییە، جا مادام لە قورئاندا نێرەری قورئان، کە خوایە ناتوانرێ لە ڕووی زانستیی لێی بتوێژرێتەوە و پەی پێ ببرێ، زۆر ئاساییە شیکاری زانستیی بە ڕەوتێکی بەڵگەنامەیی بۆ دەقی قورئانی بکرێت لە ڕێگەی ئەو دەوروبەر و کەسە و کۆمەڵگایەی، کە بۆی هاتووە و توێژینەوە لە ڕۆشنبیری و بارودۆخەکەی دەکات).[1]

ئەم وێناکردن و بۆچوونە دەبێتەهۆی ئەوەی، کە بگوترێ دەقی قورئان دەرەنجام و بەرهەمێکی کلتووری، لێرەدا ئەم پرسیارە دروست دەبێ: چۆن دەگونجێ بۆ قورئان وەک دەستکەوتێکی ڕۆشنبیریی، کە بگونجێ لەگەڵ ئەو پرۆژە شەرعییە گشتگیریەدا؟ ئەم پرسیارەی نەسر دەیوروژێنێ دەمانباتە لایەکی تر، کە دەقە ئەدەبییە نزیککراوەکەیە، کە دژەکانی هەموو کات ئەوە بەمەبەست پشتگوێی دەخەن، ئەم لایەنە پێی دەگوترێ ئیعجاز، کە تەها حسین و خوولی و خەلەف الله و لایەنگرانیان جەختی لە سەر دەکەنەوە.

ئەگەر دەقەکە دەرهاویشتەیەکی کلتووری بێ، تەنیا یەک لایەن دەنوێنێ، واتە لایەنی کە پەیوەندی بە دەرکەوتنی وەک دەق هەیە، بەڵام قسە لەسەر قورئان وەک پەیامێک ئەو حەقیقەتە دەخاتەڕوو، کە سەرەڕای ئەوەی دەقی قورئان لە چوارچێوەی سیستەمی زمانی عەرەبی دەرکەوتووە، بەڵام چەند تایبەتمەندیەکیش لە خۆدەگرێ و ئەم تایبەتماندییە لە سیستەمی زمانی عەرەبی جیا دەکاتەوە، ئەم

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٣٥.

تایبەتمەندییە ناوازانە عەرەبەکانیش دان بە بوونیدا دەنێن، تەنانەت لای ئەوانەی دووژمنی ئیسلام و پێغەمبەریش بوون لە کافرەکانی مەککە ئەم قورئانە جێی مەندەهۆشی و سەرسامی بوو.

جا لە چوارچێوەی ئەم تایبەتمەندییە ناوازانە و ئەو مەیدانداریەی، کە بۆ عەرەبەکان خستوویەتیەڕوو. چەمکی ئیعجازی ڕەها بۆ قورئان دەردەکەوێ.[1]

ئەو پرسیارە مەترسیدارەی، کە نەسر ئەبو زەید تووێژینەوەی ناوبراوی پێ کۆتاییهێناوە، ئەم پرسیارەیە:

چی شتێك ڕێگرە لەبەردەم گەشەکردنی فیکرێکی دینی ئیسلامی هاوچەرخ، کە پاڵپشتی خوێندنەوەیەکی ئەدەبی بکات بۆ قورئان؟

نەسر ڕەخنە لەو گۆڕانکارییانە دەگرێ، کە بەسەر هەڵوێستی محەمەد عەبدەدا هاتووە، لە بابەتی سروشتی قورئان، لەکاتێکدا لە چاپی یەکەمی کتێب (پەیامی تەوحید) عەبدە چەمکی موعتەزیلەی بۆ قورئان هێنابوو، کە مەخلوق و دروستکراوە، بەڵام لە چاپی دووەمدا گەڕایەوە بۆ هەڵوێستی ئەشعەرییەکان).[2]

نەسر زۆر بە هەڵوێستی موعتەزیلەکاندا هەڵدەدا، کە (خوێنگەرمیەکی تەواو نیشان دەدەن بە دروستکردنی پەیوەندییەکی پتەوی دینی لەنێوان قورئان و زمانی مرۆڤایەتی، هەر بۆیە دەبینین دەستدەگرن بە نەریتی ناسراوی مرۆڤایەتی، بەرامبەر بە چەمکی ئیلهامی ئیلاهیی).[3]

بە دیاریکراوی لەم خاڵەدا، ئەبوزەید لەگەڵ بۆچونی خۆی بەریەککەوتنی هەیە، چونکە کاتێ ئەرەگۆن لایەنگیری ئەم بیرۆکەی کرد- بیرۆکەی سەرلەنوێ باسکردنی خەلقی قورئان- کە لای موعتەزیلەکان باوبوو، ئەرەگۆن گوتی:

(کاتێ موعتەزیلەکان بەرگرییان لە بۆچوونی دروستکراوی قورئان دەکرد، چونکە ئەوان هەستیان بەوە کردبوو، کە دەبێ گوتاری خوا لەگەڵ تەونی مێژوو

---

[1]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨.

[2]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠.

[3]- هەمان سەرچاوە ، ل ١٢.

لێکبدرێ، ئەگەر هزری ئیسلامیی ئەمڕۆ ئەم بیرۆکە دووبارە بکاتەوە، ئا لەو ساتەدا دەبێتە خاوەنی شێواز و هۆکارەکانی گرێنتی کار بە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو کێشانەی، کە لە دژی بیری هاوچەرخ و سەردەم لە هەموو کون و قوژبنێکەوە دەردەکەون، ئەوسا دەتوانین بە ڕاستگۆییەکی گەورەتر و داهێنانێکی کاراتر ڕووبەڕوویان ببینەوە).

نەسر ئەبو زەید وەڵامی بۆ ئەم گوتەی ئەرەگۆن ئەوەبوو:

دیارە پیادەکردنی بیرۆکەی خەلقی قورئان، لەناو کەلەپوری موعتەزیلەدا سەرنجی ئەرەگۆنی ڕاکێشاوە، چونکە ئەو بەشە لە بۆچوونی موعتەزیلە، پەیوەندی بە پرۆژەکەی ئەرەگۆن لەمەڕ دووبارە دانانەوە و بەبابەتکردنی وەحییەوە هەیە لە مێژوودا، بۆیە ئەرەگۆن ئەم خاڵە بەخاڵێکی باش دەزانێ، کە پێویستە دووبارە بگێڕدرێتەوە لەپێناو چالاککردنی هزری ئیسلامی).[1]

پاشان ئەو ڕستە و پەڕەگرافەی ئەرەگۆن دێنێ، کە لەمەوپێش باسکرا، لە دوای ئەوە، نەسر لە بارەیەوە دەڵێ: (ئالێرەدا ئەرەگۆن، کەوتۆتە ناو تۆڕی خوێندنەوەی ڕەخنەلێگرتنی پراگماتی، کە ئەو خۆی ڕەخنە لە گوتاری دینی دەگرێ، بەوەی کەوتۆتە ناو ئەو تەڵەوە، ئێستا ئەرەگۆنیش بە هەمان شێوە بیرۆکە ئیعتزالیەکە، کە لە ناو سیستەمی کەلەپوری و مێژوویی سیولۆجی دەردەهێنێ و هێندێک واتا و بەڵگەی لای خۆی پێوە زیاد دەکات).

ئەم هەڵوێستە ڕەخنەگرانەیە لە ئەرەگۆن، لەبەرکەمی ئامادەبوونی هزری موعتەزیلەکان بوو لەنووسینەکانیدا، چونکە بیرۆکەی خەلقی قورئان تاکە بیرۆکەیە، کە دەتوانرێ هەڵبژێردرێ بۆ بە بەرداکردنی سروشتی کاتیبوون بە بەر قورئاندا و داکەندنی بەرگی پیرۆزیی و قەداسەت لە قورئان، ئەمەش ئەندازەی هاوبەشە لە نێوان نەسر و ئەرەگۆن.[2]

---

[1]- اركون، محمد. الفكر الاسلامي، قراءة علمية، سەرچاوەی پێشوو، ص ٨٢.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. الخطاب والتأويل، قراءة علمية، ص ١١٢- ١١٣.

(بەڵام کێشە هزرییەکانی تری موعتەزیلە هیچ باس نەکراوە، وەک بیرۆکەی دادگەری کۆمەڵایەتی، چونکە ئەمە هیچ پەیوەندیی بە تویژینەوەی ئەدەبی قورئان نییە، وای بۆدەچم، کە هەردوو تویژەر بە شێوەیەکی لێگرتن و هەڵبژاردن هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کەلەپوور کردووە، ئەوان هەڵوێستی کەسێکی ڕۆشنبیری ئایدۆلۆژی دەنوێنن، کە مێژوو و کەلەپووری هیچ لە لاگرنگ نەبێ، بەڵکو تەنیا بیەوێ بەکاری بێنێ بۆ مملانێی ئایدۆلۆژی و بەش بەشی بکات، بەمەش کەلەپوریش دەبێتە مەیدانی ململانێ، ئا ئەوا پێویستە وەربگیرێ).[1]

بێگومان بیری موعتەزیلە لای ئەبوزەید زۆر ئاشکرایە، لەوانەیە بۆ سەرەتای هزری ناوبراوکاریگەریەکی گەورە هەبێ لەم ڕووبەڕووبوونەوەدا.

زۆر لە تویژەران جەخت لەسەر ئەم ڕاستییە دەکەنەوە، لەوانەیە تویژینەوەکەی جابر عسفور (چەمکی دەق و موعتەزیلەی هاوچەرخ) لە قووڵترین ئەو تویژینەوانە بووە، کە باسی میتۆدی ئەبوزەیدی کردووە لە خوێندنەوەی کەلەپوور و بەکارهێنانی ڕەوتی موعتەزیلە لە گەشەکردنی هۆشیاری هاوچەرخ بە هۆی کەلەپوورەوە. لە چوارچێوەی ناوەندگیری عەقڵی لە نێوان بیروباوەڕ و میتۆددا، کە زاڵە بەسەر چەمکی دەقدا، کاری کردووە لەسەر بەڕپاکردنی پەیوەندییەکی تەریبی زانستیی لە نێوان بناغەکانی میتۆدەکان، کە هاوکارن بۆ خوێندنەوەی دەق بە شێوەیەک، کە موعتەزیلە دێرینەکان بە نوێیە هاوچەرخەکان بگەیەنێ، لە تۆڕێکی پەیوەندی هاوسێیدا لە پێناو خزمەتکردن بە دەق و واتا تایبەت و گشتییەکانی).[2]

عسفور زۆر بە وردیی، بە دواداچوونی بۆ درەوشانەوەکانی بۆچوونی موعتەزیلە کردووە لە چەمکی دەق دا، لێکدانەوەیەکی ڕەخنەگرانەشی بۆ کردووە، لەوەدا پوختی کردۆتەوە، کە موعتەزیلە کۆنەکان هەستیان بە بەریەککەوتنی ڕەوتە عەقڵانییەکەیان و ڕەوتە دینییەکەیان نەکردووە، ئەوسا قسەکەری موعتەزیلەبوو، کە

---

[1]- طرابيشي، جورج. مذبحة التراث في الثقافة العربية المعاصرة، بيروت، دار الساقي، ط١، ١٩٩٣ز، ص ١٢.

[2]- عصفور، جابر. هوامش على دفتر التنوير، سەرچاوەی پێشوو، ص ٥٦.

قسەزان بوو لە بارەی بە پاستزانینی دینـدا، بە هەمـان کێشـی گوتـاری فەلسـەفی و لێوردبوونەوە، بەڵام توێژەری هاوچەرخ لە چەمکی دەقدا زۆر بە مـوعتەزیلی کـۆن دەچـێ لە کـۆکردنەوەی ئەوەی ئەو قسـەی، کە لە دینـدا دەیزانـێ و بـاوەڕی پێـدەکات و ئەوەی لە زانسـتی سـەردەمدا پێیگەیشـتووە، بەڵکـو تـوێژەری نـوێ موعتەزیلەیە بەڕاستی، نەک بە مەجازی).[1]

سەرەڕای ئەوەی چەمکی دەق زۆر بەڕوونی لایەنگیری بۆچـوونی مـوعتەزیلەی کـردووە و ئەوانـی لە ڕیزبەنـدی پێشـکەوتوو و ڕەوتـی سـوننی بە کۆنەپەرسـت داناوە[2]، ئەم لایەنگیرییە، کە عسفور دەڵێ ئەوە هەڵبژاردنی عەقـڵە بەسـەر نەقڵـدا و هەڵبژاردنی داهێنانە، بەسەر شوێنکەوتندا).[3]

جـا ئێسـتا کە پـایەی هـزری ئەبوزەیـد دیـاریکرا، بە پەرەسـەندنێک دانـرا بـۆ هەڵوێستی موعتەزیلە عەقڵانـی بەسـەر دەقـدا، وەک دریژەپێـدانێک بـۆ قوتابخـانەی ئەمین خوولی، بۆ پەرەدان بە خوێندنەوەی دەقی ئەدەبی لەسـەر ئاسـتی تەقەڵـلادان، پاشان- بەرلە قسەکردن لەسەر پێکهێنەرەکانی میتـۆد- گـوێزرانەوە بـۆ چوارچێـوەی گشتی، کە تیایدا ئەبوزەید جوڵە دەکات، ئەوەیە کە ناوێناوە، هۆشیاری زانسـتیی لە کەلەپووردا، لە پێگەی ئەو بنچینانەی، کە پێکیهێناون و ئەو کارکەرانەی کـارابوون لە جوڵاندن و گەشەپێدانیدا، تاکو لە وێستگەی وێنایەکی زینـدوو بـۆ کەلەپـوور بە ئـێمە گەیشـتووە[4]، کە پـوختەکەی ئەوەیە، کەلەپـوور کـۆمەڵە لێکـدانەوە و تەفسـیرێکە، کە هەر نەوەیەک ڕاڤەی خـۆی لەسـەر زیـاد دەکـات بەپێـی داواکاریەکـانی، تـاکو ببێـتە تۆمـاری کەلەپـوری هەمـوو نەوەکـان لە هۆشـی هاوچەرخەکاندا، هەروەها ببێتە پاڵپشتێک لە پاڵپشـتەکانی بوونمـان و شـوێنەوارێکی کـارا لە پێکهێـنەری هۆشـمان لەئێسـتادا[5]، کەواتە کەلەپـوور لەکۆتاییـدا مـوڵکی

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٣-٥٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٧٦.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٢.

[4]- ابوزید، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٧.

[5]- هەمان سەرچاوە، ل ١٦.

ئـێمەیە، بـاپیران بۆیـان جێهێشـتوین، تـا بەکـاری بێنـین و دووبـارە دایڕێـژینەوە، تێگەیشـتنی خۆمـانی ئـاوێتە بکەیـن و ڕاڤە و هەڵسـەنگاندنی بـۆ بکەیـن و بیکەیـنە دەرچونگەی خەمەکانی ئێستامان، نەک بۆ ئەوەی ببێتە کـۆت و بەنـدوو دەسـت و پێمان ببەستێ).[1]

ئەو میتـۆدەی ئەبـو زەیـد هەڵیبـژارد، لە تـوێژینەوەی چەمکـی دەق و پەردەی لەسەر میکانیزمەکانی پێکهاتنی ڕۆشـنبیری لادا، میتـۆدی شـیکاری زمـانەوانی بـوو، چونکە پەیوەندی نێوان دەق و ڕۆشنبیری پەیوەندیەکی دیـالیکتیکی ئـاڵۆزە، جـا لە پێناو ئاشکراکردنی هەندێک لەو لایەنانەی ئەو پەیوەندییە لە نێوانیاندا، ئەو پشـتی بە توێژینەوەی بە سیفەتێکی بنچینەیی بە دەروازەی زمانەوانی دەبەستێ.[2]

هەروەهـا ئەم دەروازە زمـانەوانییە لە بۆشـاییدا نـاخولێتەوە، بەڵکـو وەکـو جـابر عسفور دەڵێ: چوارچێوەیەکی نمونەیی میتۆدیی سێ لایەنەیە:

- گۆشە لای یەکەم، پەیوەسـتە بە زانسـتیی زمـانی سـەردەم و دەسـتکەوتەکانی، کە بنیات و شێواز و سیمۆتیگای زمانی بەیەکگەیاندووە.

- گۆشـە لای دووەم، پەیوەسـتە بە هێرمینۆتیکـا بە خوێنـدنەوەی هـاوچەرخ لە پەیوەندییەکانیدا، لە نێوان تەفسیری دەقی ئەدەبی و دەقی دینی و دەقـی ڕۆشـنبیری بە شـێوەیەکی گشـتی، لەتـۆڕێکی فرەپەیوەنـدی پێکـداچوو لە چەمکەکـان، کە خوێنەر و و خوێندراوە لە کرداری خوێندنەوەدا، بەیەکەوە دەبەستن.

- گۆشە لای سێیەم وکۆتایی، پەیوەستە بەکۆمەڵێک چەمکـی کـۆمەڵایەتی، کە ڕەهەنـدێکی وەزیفـی لایەنە کرداریەکـان دەکـات بـۆ ئەو دوو گۆشـەی یەکەم و دووەمە لە میتۆدەکەدا، بەو واتـایەی، کە دەقەکە گرێـدەدا بە بـارودۆخ و دەوروبەر و ژیانەوە.[3]

---

[1]- ابوزید، نصر حامد. اشکالیات القراءة وآلیات التأویل، سەرچاوەی پێشوو، ص ٥١.

[2]- ابوزید، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٥.

[3]- عصفور، جابر. هوامش علی دفتر التنویر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٦٤- ٦٥.

تێڕوانینی زمانەوانی لەم تـوێژینەوە لەسـەر ڕژێمـی نیشـانەکان دامەزراوە، ئەمە ڕژێمێکـی دووڕە و جیهـان بە شـێوەی هێمـا و ڕەمـز پێشـکەش دەکـات، ئەمیـل بنفنسـت ناوینـاوە ڕژێمـی نوانـدن، بەو واتـایەی کە زمـان جێگـای شـتێکی تـر دەگرێتەوە، ئەگەر ئەو شتە بانگ بکرێ، زمان لە جیاتی ئەو دێ).[1]

هەرچەنـدە فردینانـد دی سوسـیر، تێبینـی هۆشـداریدانی لە بـارەی ئەم ڕژێـمەی نیشـانەکان و بەڵگەکـان پێشکەشـکردن، بەڵام ئەویـش هەر گەشـبینە بە داهێنرانـی زانستێک، کە تیایدا ژیانی بەڵگە و نیشـانەکان لەنـاو جەرگەی ژیـانی کۆمەڵایەتیـدا تاوتوێ بکرێ، چونکە زمان ڕژێمێکە لە چەندین بەڵگە و نیشانە گوزارشـت لە ئەو هزر و بۆچونانەی ناو ناخی مرۆڤ دەکات).[2]

ئەمەش بە پێـی بۆچـوونی بنفنسـت ئەوە دەگەیەنـێ، کە هەمـوو ڕژێـمە لـق و پۆپدارەکان لەنـاو کۆمەڵگـا هەمـوو لەچوارچێـوەی زمـان ڕاڤە و تەفسـیر دەکـرێن، هەروەک چۆن خودی کۆمەڵگاش لە چوارچێـوەی زمـان لێکـدەدرێتەوە و تەفسـیر دەکرێ).[3]

پاشـان بنفنسـت دروسـتبوونی پەیوەنـدی تەفسـیر، لە چوارچێـوەی سیسـتمی پەیوەندییەکان بەم شێوە ڕۆشن دەکاتەوە:

(دیـارترین جیـاکەرەوەی زمـان لەوەدایە، کە زمـان مانـای تـاکە وشـە و مانـای گشتی لەیەککاتـدا خـۆدەگرێ، ئـالێرەدا توانـای خـۆی لە ئاسـتی دووەم لە گـوتن وەردەگرێ، کە دەتوانێ گوتەی بەڵگە لەسەر خـودی خـۆی دابڕێـژێ. دەبینـین لەم بەهرە نازمانەوانییەدا، بنچینـەی پەیوەنـدی لەگەڵ تەفسـیردا هەیە، کە توانـای ئەوە بە زمان دەدا، توانای لە خۆگرتنی ڕژێم و سیستەمی تری هەبێ).[4]

---

[1]- بنفنست، اميل. سيميلوجيا اللغة، ترجمة: سيزا قاسم، مجلة فصول، مج١، ع٣، ١٩٨١ز، ص ٥٨.

[2]- دی سوسـیر، فردیناند. دروس في الالسنية العامة، تعريب: صالح الفرمادي و زميليه، ليبيا، دار العربية للكتاب، ص ٣٧.

[3]- بنفنست، اميل. سيميلوجيا اللغة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٥٩.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ٦٣.

لە تەنیشت ئەم ئەرکە تەفسیرییە زمانەوانییە، وەک ڕژێمێکی نیشانەکان، لێرەدا ئەرکێک هەیە لەنێوان نێرەر و وەرگردا.

ئەبو زەید لە چەمکی دەقدا، پشتی بەنمونەی بنیاتی زمانەوانی بەستووە، کە لەلایەن ڕۆمان جاکبسون دامەزراوە.

جاکبسۆن وێنەیەکی پوختی لەبارەی کرداڕە شاراوەکانی هەموو ڕەوتی مرۆڤایەتی پێشکەشکردووە، بۆ هەموو کارێکی گەیاندنی دەربڕین بەم شێوەیە: (پەیامنێرەرەکە پەیامێک دەنێرێ بۆ لای پەیام بۆ نێردراو، جا بۆ ئەوەی نامەکە کارا بێ، پێش هەموو شتێک وا پێویست دەکات ڕەوتێک هەبێ بۆ لای ئاڕاستە بکرێ، ئەو لایەنەی کە نامە بۆ نێردراو، بتوانێ درکی پێبکات، نامە و پەیام بە بێ پەیوەندی نابێ. کەواتە دەبێ کەناڵێکی فیزیایی هەبێ، پەیوەندییەکی دەروونی لە نێوان نامەنێرەر و نامە بۆنێردراودا هەبێ، پەیوەندییەک، کە بۆ هەردووکیان بگونجێ، کە پەیوەندییان پایەدار بێ و پارێزگاری لێ بکەن).[1]

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پەیوەندییە گشتییە، ئەم نیشانانە و ئەرکە پێکگەیشتنەکەی لەچوارچێوەی ڕژێمی بنیاتی زمانەوانی، کە پەیوەندی ئەم ڕژێمە بە ڕەوت و ڕۆشنبیرییەکە، نەسر دەڵێ: بۆ زمان ئەرکێکی تریش هەیە لەگەڵ ئەم ئەرکە گشتیەی باسکرا، ئەوەش ئەو ئەرکە پەیوەندیەیە، کە پێویست دەکات پەیوەندیی لە نێوان دووێنەر و دووێنراو، لە نێوان پەیامنێر و پەیامووەرگر بکەن.

جا ئەگەر ئەرکی گەیاندن پەیوەندیی بێ بەهۆی زمانەوە، هەرگیز لە ناوەندە هێمایی و ڕەمزیەکەی جیا نابێتەوە، چونکە ئەرکی دەق لە ناو ڕۆشنبیریدا، کە ئەرکێکی گەیاندنە، بە وەسفی دەقی نامەکە، دیاری دەکرێت. هەروەها لە سیستەمی زمانەوانی دانابڕێ، کە ئەو زمانە سەر بەوە، جا بۆیە لە ڕۆشنبیری و بارودۆخ و واقیع دانابڕێ.[2]

---

[1]- جاکبسون، رومان. قضايا الشعرية، الترجمة: محمد الولي ومبارک الحنون، الدار البيضاء: دارتوبقال، ط١ ، ١٩٨٨ز، ص ٢٧.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص٢٥.

نەسر دەڵێ: بێگومان گەیشتن بە تێگەیشتنێکی زانستیی بۆ دەقی قورئانیی، پێویستە لەسەر ئەم ڕاستیانە دابمەزرێ: قورئان ناوی خۆی بە پەیام و نامە ناوزەد کردووە، نامە و پەیامیش، پێویستی بە پەیوەندی و پێکگەیشتن هەیە لە نێوان نامەنێرەر و نامەوەرگر، لە چوار چێوەیەی شفرەیەک، یان ڕژێمێکی زمانەوانی.

جا مادام، نامەنێر لە قورئاندا درکی پێناکرێ و تۆژینەوەی زانستیی نایگرێتەوە، کە واتە سروشتیەکە دەروازەی زانستیی بۆ تۆژینەوەی دەقی قورئانی بارودۆخ و ڕۆشنبیریەکەی بێ؛ ئەو بارودۆخە بێ، کە ژیانی ئەو کەسە دووێنراوانەی بەو قورئانە ژیانیان ڕێکەدەخرا و پێشوازیی یەکەم لە دەقەکە، کە پەیامبەرە، ئەو ڕۆشنبیریەی لەو زمانەدا بەرجەستە دەبێ. بە شیکارکردنی ئەم ڕاستیانە، دەگەینە تێگەیشتنێکی زانستیی بۆ دیاردەی دەق)).[1]

ئالەم ساتەدا، لە لێکۆڵینەوە ئەبوزەید دەگاتە ئەو بیرۆکەی، کە بووە هۆی ئەوەی ڕەخنەی زۆر لێبگیرێ و ناڕەزایی دژ دەربڕدرێ و خەڵکی لێی تووڕەبێ، کاتێ گوتی:

(دەق دەرهاویشتەیەکی کلتوورییە، ئەمە هاوکێشەیەکی بەڵگەنەویستە و پێویستی بە بەڵگە نییە[2]، چونکە دەق لە ڕاستەقینە و ناوەرۆکدا دەرهاویشتەیەکی کلتوورییە. مەبەستیش لەمە ئەوەیە، کە دەق لە منداڵدانی واقیع و بارودۆخ و دەوروبەر و ڕۆشنبیری، لە ماوەی زیاد لە بیست ساڵدا دروستبووە، هاتووە).[3]

جا کاتێ بگوترێ، ئەم شرۆڤە و شیکارە، دەبێتە هۆی ئەوەی دابڕینی دەق لەوەی سەرچاوەیەکی ئیلاهی بێ، نەسر وەڵامی ئەم پرسیارەی داوەتەوە، کە: "ئیمان و بڕوابوون بەوەی، کە دەق چاوگێکی ئیلاهی هەیە، لەگەڵ ئەو شیکارە

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٤.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل٢٢.

دژایەتی نییە، کە دەق لە چوارچێوەی تێگەیشتنی کلتووری ئەو سەدەی تیایدا هاتووە لە دایکبووە".[1]

هەروەها دەڵێ: (کاتێ خوا قورئانی بە وەحی بۆ پەیامبەرەکەی (دروودی خوای لەسەر) نارد، ئەو سیستەمە زمانەوانییەی، کە تایبەت بە وەرگری پەیامەکەیە، کە محەمەدی عەرەبیەی هەڵبژارد.

هەڵبژاردنی زمانی پێغەمبەرەکە، هەڵبژاردنی دەفرێکی بەتاڵ نییە، چونکە زمان گرنگترین میکانیزمی کۆمەڵگایە بۆ درککردن و پەیبردن بە زانست و ڕێکخستنی کۆمەڵگا. لەبەر ئەمە ناتوانین بڵێین، هیچ زمانێک هەیە، کە جیاوازە و بەدەرە لەو ڕۆشنبیریە و بارودۆخەی ئەو کۆمەڵگا و سەردەمەی، کە تیایدا گەشەیکردووە، هەروەها ناشتوانرێ بگوترێ، کە دەقێک بەو زمانە بەدەر لە ڕۆشنبیری و بارودۆخی ئەو کۆمەڵگایە دروست دەبێ، مادام ئەو دەقە لەناوچوارچێوەی زمانەوانی ئەو ڕۆشنبیریەدایە. کەواتە ئیلاهی بوونی چاوگی دەق ئەوەی لێ دوور ناخاتەوە، کە ئەم دەقە لەم بارودۆخ و واقیعە لەدایک بووە و ناوەرۆکەکەی پێکهاتووە، هەروەها ئیلاهیبوونی دەقەکە نابێتە پاکانە بۆی، کە ئەم دەقە هیچ پەیوەندیەکی بە مرۆڤایەتییەوە نییە).[2]

لەم ڕووەوە، نەسر دوو قۆناغی مێژوویی لە کاروانی دەقی قورئانی لە یەکتر جیادەکاتەوە، ئەو گوتەی کە:

دەق دەرهاویشتەیە سەبارەت بەقورئان قۆناغی پێکهاتن و تەواوبوون دەنوێنێ، ئەو قۆناغە کاتێک هات، کە لەپاش ئەوە دەق بووە کارخانە و دروستکاری کلتوور، بەو واتایەی کە دەقی قورئان بووە باڵادەست و زاڵ بەسەر هەموو

[1]- هەمان سەرچاوە، ل٢٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٤.

دەقەکانی تردا و هەموو دەقەکانی تر شەرعیبوون و ڕەوابوون، دروستی و ڕاستیان لەوەوە وەردەگرت).[1]

گفتوگۆ لە سەر پەیوەندیی نێوان دەق و واقیع و دەوروبەر و ڕۆشنبیری و ڕۆڵی ئەم دوو باڵە لە پێکهاتنی دەق، ئەو نیشانە جیاوازە لە نێوان میتۆدی دەق و میتۆدەکانی تردا پێکدێنێ، کە لەو بابەتانە دەکۆڵنەوە، ئالێرە ئەبوزەید هەندێ زاراوەی مارکسی دەخوازێ، بۆ جیاکردنەوەی خوێندنەوەکەی لە خوێندنەوەکانی تر.

لەکاتێکدا لە خوێندنەوەکانی تر، پێشەنگی و بڕیار و ویست دەدرێتە ئەو کەسەی، کە دەقەکەی فەرمووە، کە خوای گەورەیە، پاشان ئەوەی دەقەکەی یەکەمجار وەرگرتووە، کە پێغەمبەرە (درووەی خوای لەسەر)، لە پاش ئەوە باس و گرنگی دێتە سەر هۆکارەکانی هاتنەخوارەوە و نەسخ کەرەوە و نەسخ بووەوە، کە ئەبو زەید ئەم بابەتانە ناو دەنێ دیالێکتیکی دابەزیوو، بەڵام ئەو لە خوێندنەوەی خۆیدا، دیالێکتیکی بەرزبۆوە لە چەمکی دەقدا پەیڕەو دەکات، ئەو لە منداڵدانی واقیع و بارودۆخ و دەوروبەر و کۆمەڵگاوە دەست پێدەکات، بەتایبەت لایەنی هەستپێکراو و بینراو و بەرجەستە، بەرەو سەرەوە دەڕوا، لە ڕاستییەکان و بەڵگەنەویستەکان دەست پێدەکات بۆ گەیشتن بەشتە شاراوەکان و دەرخستنی ئەوەی نادیارە[2]، چونکە پێیوایە میتۆدی یەکەم پشت بە بیرکردنەوە و لێوردبوونەوە دەبەستێ و دەچێتە ناو جەرگەی گوتارەکان و دووانەکان، بەمەش گوتارە زانستییەکە، لە چوارچێوەی ئەم پەیڕەوە، لە ئەرکە گرنگەکەی دوور دەخرێتەوە و بەرەو ئەرکێکی تر ڕاپێچ دەکرێ، کە ئەرکی ئاموژگاری و ڕێیشاندانە).[3]

ئەبو زەید بێ بێزاربوون، جەخت لەسەر ئەو بیرۆکەیە دەکاتەوە، کە دەق ئامرازی پەیوەندییە و ئەرکێکی ڕاگەیاندنی هەیە، بەڵام ناتوانرێ سروشتی ئەو نامە

---

[1]- ابوزيد، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٦.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

تێ بگەین، کە دەق لە خۆی دەگرێ، مەگەر بە شیکاری دەسکەوتە زمانەوانییەکانی لە ژێر رۆشنایی ئەو واقیع و بارودۆخەی، کە دەقەکەی تێدا دروست بووە، دەگوترێ هەموو دەقێک نامە و پەیامە، کەواتە هەموو قورئان و فەرمودە دەقن و دەتوانین میتۆدی شیکاری دەقیان بەسەردا بچەسپێنین.[1]

خاڵێکی تر هەیە، کە نەسر دەیوروژێنێ لەکاتی وتوویژ لەسەر میتۆدە زمانەوانییەکەی لە شیکاری دەقی قورئانی، ئەویش: ئایا ڕاستگۆیی دەقی قورئانی، لەکوێ هەڵدەقوڵێ لە لایەنی شیکاری زمانەوانی و ڕۆشنبیری؟ ئایا ئەو لەبەڵگەیەکی دەرەکی هەڵدەقوڵێ، یان لە بەڵگەیەکی ناوخۆیی؟

لە ڕاستیدا ئەم پرسیارە لە ڕەوتی ئاسایی ڕۆشنبیری عەرەبی بلورەی کردووە، گفتوگۆکەش بەوە کۆتاییهات، کە خودی دەق، لە ناوەرۆک و بنچینەدا، موعجیزە گەورەکەیە.

لە ڕەوتی کلتووری و واقیعدا ڕاستگۆیی دەق لە میتۆدی شیکاری دەقەکان لەبەڵگەیەکی دەرەکی هەڵناقوڵێ، بەڵکو لەو لایەنەوە هەڵدەقوڵێ، کە ئەو کلتووریە قبوڵ دەکات و باوەشی بۆ دەکاتەوە...کەواتە ئەوەی کلتوور ڕەتی کاتەوە، ناچێتە ناو بازنەی دەقەکان، ئەوەشی کلتوور پێشوازی لێ بکات، وەک دەقێکی ڕێنماییکار، ئەوە دەبێتە دەقێکی گرنگی پێدراو).[2]

سەبارەت بە دەقی قورئانی، ئەم دەقە ناوازە خەریک نەبوو تەواو ببێ، تاکو نەبووە بەشێکی ڕەسەنی ئەو ڕۆشنبیریەی، کە تیای دروست بوو و چەند ساڵێک لە تەمەنی پیرۆزی ڕەت نەبوون، کە ئەو دەقە بووە زاڵ و باڵادەست لەو ڕۆشنبیریەدا، پاشان چوارچێوەی ڕۆشنبیری خۆشی تێپەڕاند و بووە کاریگەر و زاڵ لە ناو ڕۆشنبیریەکانی تریشدا.[3]

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- ابوزید، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٧.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

یەکەمجـارە ڕاسـتگۆیی دەقـی قورئـانی لەم ڕوانـگەوە دەوروژێنـرێ، کە ڕوانگەیەکی ئاڵۆزە و مەترسی دینی و کلتووری لە خۆدەگرێ، چـونکە باڵادەسـتی کلتووری بۆ دەق پێوانە و پارسەنگی زانستیی بـوونی دەقەکە نیـیە لەلای هەمـووان، بەڵکو دەرەنجامی چەند پێشەکیەکە، کە ئەو دەقە زاڵە هەڵیـدەگرێ لە بنچینەکانیـدا، چـونکە زاڵبـوونی دەقێـک بەسـەر ڕۆشـنبیریدا کـاتێ ڕووەدا، کە دەقەکە پەردەی دڵی مرۆڤایەتی تێپەڕێنێ و دەسـت بە سـەر دڵەکانـدا بگـرێ و ژمـارەی بڕوادارانـی زۆر بێ و بڕوابـوون پێـی لەسـەر ئەو توانـا ئیعجـازییە دامەزرێ، کە تـاکە پێـوانەی ڕاســـتگۆیی ئەو دەقەیە، بەو مـــوعجیزە و دەستەوســـانکردنەی دەقەکـــانی تـــر، مەیداندارییەکە بکرێ.[1]

ئالێرەدا، ترسناکی بۆچوونی ئەبو زەیدمان بۆ دەردەکەوێ، کە دەڵێ:

(ڕاســـتگۆیی ئەم دەقەی قورئـــان، لە زۆری ژمـــارەی بـــڕوادارانە بەو دەقە هەڵناقوولێ، ژمـارەی بـڕوادارانە بە قورئـانیش کەم بـێ، گومـان نیـیە لە ڕاستگۆیی قورئان، چونکە بوونی دەق لەناو کلتووردا ترسـناکترە لە بـوونی سـۆزی بـڕوادارانە بەو دەقە.)

دوا بیرۆکەی سەرەکی لە کێشەی میتۆدی زانستیی پێشنیازکراو بۆ خوێنـدنەوەی دەقـی قورئـانی، بیـرۆکەی وابەسـتەیە بە ئەم پەڵپگـرتنە، کە تۆمەتبارکردنیشـی لـێ دەخوێنرێتەوە:

چـۆن دەتـوانین میتـۆدی شـیکاریی دەقەکـان، لە سـەر دەقێکـی ئیلاهـی پیـادە بکەین؟).[2]

لە پێناوی وەڵامی ئەم پرسیارە، ئەبو زەید چاوگی ئەم پەڵپە دیاری دەکـات، کە لە بیرکەرەوانی هزری نمونەیی دەرچووە، بەم شێوەش وەڵامی داوەتەوە:

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٨.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل٢٧.

(ئەگەر هەڵگرانی ئەو میتۆدە لەگەڵمان هاوڕان لەوەی، کە ناتوانرێ تۆیژینەوە لەسەر خوا بکرێ، هاوڕاشمان بن لەوەی، کە ویستی خوا بووە، گوتار و قسەکانی بە زمانی مرۆڤەکان بێ و لە چوارچێوەی سیستمی بنەڕەتیی ڕۆشنبیری ئەوانـدا بـێ، کەواتە تا کەشوهەوا و هەل بۆ وانەی زانستی، کە بریتییە لە تـۆیژینەوە لە گوتـار و دەقە ئیلاهیەکان، دەبێ دەستکەوتەکانی شیکار بکـرێن، لە چوارچێوەی سیستمی ڕۆشنبیری، کە ئەو زمانەی دەقەکەی بەرهەمهێناوە، هەر بۆیە میتۆدی شیکاریی، تـاکە میتـۆدی مرۆڤـایەتییە، کە دەتـوانین بەهـۆیەوە لەو پەیامـانە بگەیـن و بە تێگەیشتنی پەیامەکەش لە ئیسلام بگەین).[1]

بەم میتـۆدە پـتەوە تونـد و وشـکە، کە نەسـر بـۆ ڕەوانبێـژی دەقـی قورئـانی بەکاریهێناوە، وەک پێکهاتەی دەقێکی زمان، ئەدۆنیس بەم زمـانە شـیعرییە پـاراو و ڕەوانە گوزارشی لێکردووە، کە بەڵگەیە لەسـە دەوڵەمەنـدی هەسـتەوەری نـاوبراو لە زمانی قورئاندا، کە لەو دەقە ناوازەی قورئاندا بەرجەستە بووە.[2]

ئەدۆنیس لە بارەی دەقی قورئانییەوە دەشڵێت: (وەڵامـی هەمـوو پرسـیارەکانی بوونەوەر و ڕەوشت و چارەنووس دەداتەوە، وەڵامەکـانی پـڕ جـوانیی و هـونەرییـن، بـۆیە ئەو دەقێکـی زمـانەوانییە و ئەوەی بـیەوێ لە قورئـان بگـات، دەبـێ پێشـدا لە عەرەبی بگات، ئەم زمانە تەنیا چەند دەستەواژە و لێکدراوێک نییە، بەڵکو هەڵگـری جیهـانبینییەکی تـایبەتیە بـۆ بنچیـنە و نهێنـی و چارەنووسـی مـرۆڤ و ژیـان و گەردوون).[3]

وەڵامدانەوەی مرۆڤی عەرەبی، ئەدۆنیس ناوینـاوە سەرسـامی و مەندەهۆشـبوون، دەڵێ مەندەهۆشیەکی زمانەوانییە:

---

[1]- ابوزید، نصر حامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ۲۷.

[2]- ادونیس. النص القرآني وآفاق الكتابة، بيروت: دارالكتب، ط۱، ۱۹۹۳ز، ص۲۰.

[3]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

(بێگومان بەزمانەکەییەوە ئاڵودەبوون دیارە، یەک پارچە جوانی و هونەر بوو، ئەم زمانە زمانی ڕاستەوخۆ بوو، کە دەرگای چوونە ناو جیهانی دەقی قورئانی و بڕواهێنانی بەدینی ئیسلامی کردەوە، هەربۆیە ناتوانرێ لە هیچ ئاستێکدا، ئیسلام و زمان لەیەکتر جیابکرێتەوە، دەتوانین بڵێین مسوڵمانانی پێشین، کەبوونە ناوکی پتەوی یەکەمی ئەم بانگەوازە بۆ ئیسلام، یەکەمجار ئیمانیان بە دەقێکی ڕۆشن هێنابوو، نەک لەبەر ئەوەی، کە ئەو دەقە نهێنییەکانی مرۆڤ و بوونەوەری بۆ ئاشکراکردن، یان ڕژێمێکی نوێی بۆ بەڕێوەبردنی جیهان و ژیان فێرکردن، بەڵکو چونکە ئەوان نووسراوێکیان دی، کە لەوەوپێش نەیان دی بوو، بە زمانێک دەدوا ناخی دەهەژاندن، هەر بەو زمانە ژیانیان گۆڕا، سەرسامبوون پێی، بە زمان وگوزارش و دەربڕینی، تا وایلێهات ئەو زمانە بووە بوونیان و بووە وەسف و چۆنێتی پەرستراوەکەیان).[1]

[1]- هەمان سەرچاوە، ل٢١- ٢٢.

سروشتی زمانی ئایینی

بەگشتی جیاوازییەکی قوڵ لە بارەی سروشتی زمانی دینی، بەتایبەتیش سروشتی زمانی قورئانی هەیە. تویژەری ئێرانی سەید حەسەن نەسر، تویژینەوەیەکی بەپێزی هەیە لەو بوارەدا کردووە، تیایدا دەڵێ: زمانی عەرەبی زمانێکی پیرۆز و موقەدەسە، هیچ زمانێکی تر جگە لە زمانی عەرەبی، هیچ زمانێکی تری دینی ئەم چەمکی پیرۆزی و موقەدەسیەی بەسەردا ناچەسپێ، تێگەیشتن لە سروشتی پیرۆزی ئەم زمانە قورئانییە وا دەخوازێ، کە لە ڕێوڕەسم و پەرستشی دینەکانی تری جیهان شارەزا بین، دوو جۆر لە ڕێوشوێنی دینی هەیە:

یەکەمیان لەسەر بناغەی دامەزرێنەری دینەکە دامەزراوە، ئەو دامەزرێنەرە بە پێکگەیشتنی وەحی و بەرجەستەی پیرۆز دادەنرێ، ئەو کەسە بۆ خۆی کەلیمەی خوایە و بۆ خۆی نامەی ئاسمانە، لەم جۆرە دینانە پێویستیان بە زمانی پیرۆز نیە، چونکە لاشە و پەیکەری دامەزرێنەری دینەکە بەشێوەی ئاشکرای گوتە و کەلیمەی خوا دادەنرێ[1]، ئەوەتا لە ناو دینی مەسیحیدا، خودی مەسیح گوتە و کەلیمەی خوایە، هەروەها لەناو دینی بوزیدا، خودی بوزا بەرجەستە پیرۆزەکەیە.

بەرامبەر ئەم دینانە، چەند دینێکی تر هەن، کە دامەزرێنەرەکەیان بە کەلیمەی خوای گەورە دانانرێ، بەڵام پەیامهەڵگر و هەڵگری ئەو دەستەواژە و کەلیمەیە، وەک ئەوەی لە ئیسلامدا، کە ئەوەی وەحی بۆ هاتووە پەیاموەرگرە، جا لەو دینەی، کە پێغەمبەرەکەی کەلیمە پیرۆزەکە نییە بە لاشەکەی، بۆیە دەبێ زمانێکی پاریزراو و پیرۆز و هەمیشە گەیشتوو نەپچڕاو هەبێ بە ناوەرۆکی ئەو پەیامەوە، دەبێ هەڵبژاردە و چاودێریکراو و بایەخ پێدراو بێت، دەستەواژە و دەربڕدراوەکانی زمانێکی بەو شێوە پیرۆز هەموو لە بەشەکانی وەحی دادەنرێ، ئەو زمانەش ڕۆڵی

[1]- نصر، سيد حسين. القرآن كلمة الله، مصدر المعرفة والفعل. تعريب: موسى صفوان، مجلة المحجة، بيروت، دار الهدى، ع١٠، ٢٠٠٤ز، ص ١٨.

ئەو پەیکەر و لاشە دەبینێ، کە لاشەی مەسیح و بوزا لە دینەکانی خۆیان دەینوێنن.[1]

جاکە دەرەنجامی ئەم بڕیارە بە تەواوی گەیشت، کەواتە قورئان وەک دەقێکی موقەدەس و پیرۆز، پێویستە بە هیچ شێوەیەک، بەهیچ دەقێک لە دەقەکان و نووسینی مرۆڤەکان پێوانە و بەراوورد نەکرێ، چونکە تەنیا قورئانە بە دیاریکراوی نامە و پەیامی پیرۆز و قودسیەتە، کە بە زمانی مرۆڤایەتی دەدوێ).[2]

ئەم - کتێبی پیرۆزە).[3]

بێگومان جیاکراوەییەکی یەکجار گەورە و فراوان لە نێوان زمان و داڕێژرانی قورئان و گوتارەکانی تری، بێجگە لە قورئان، لە کەلەپووردا هەیە، ئەمە لە چوارچێوەی گەڕان لە دیاردەی ئیعجازیی و بەرزیی و باڵایی گوتاری ئەدەبی و ڕەوانبێژی و ڕیزپەڕی و داهێناندا لە زمانی قورئان و دەقەکانی تردا دەردەکەوێ، کاتێ بە پێوانەکانی ڕەوانبێژی بەراورد دەکرێن،[4] گەڕانێکی ورد لە نووسراو و دانراوەکانیش، کە لەسەر بابەتی ئیعجاز نووسراون زۆر بەجوانی ئەوە دەردەخا، کە کۆششێکی گەورە کراوە بۆ دەرخستنی ئەو باڵادەستیەی، کە زمانی قورئان هەیەتی بەسەر داڕشتن و ڕێکخستنی دەق و زمانەکانی تردا، هەروەک لە هەوڵەکەی ئەبوبکر باقلانی، کە لە کتێبی (سەرخستنی قورئان) ویستویەتی ئیعجازی قورئان دەربخات بە سەلماندنی لاوازی هەموو ئەو دەقە ئەدەبیە عەرەبیانەی، کە لە ناو ڕۆشنبیری عەرەبی بەدەقی سەرکەوتوو و بەهێزدانراون، وەک شیعرەکانی (امرئ القیس و بوحتری)، جگە لەوانیش گەیشتوونە ترۆپکی داهێنانی ئەدەبی.

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٨- ١٩.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٠.

[3]- جعيط، هشام. الوحي والقرآن والنبوة، بيروت: دار الطليعة، ط١، ١٩٩٩ز، ص ٢٢.

[4]- السعافين، ابراهيم. في محراب المعرفة: دراسات مهدات الى احسان عباس. بيروت: دار الغرب الاسلامي، دار الصادر، ط١، ١٩٩٧ز، ص ٤٣٣.

ئێمە ناتوانین و بوارمان نییە، باسی هەموو ئەو ڕەخنە و کەموکوڕیانە بکەین، کە باقلانی و جگە لەویش ئاڕاستەی ئەو دەقانەیان کردووە، ئەمەش دەیسەلمێنێ ئەدەبی قورئانی هەردەم جیاکراوەیە و بالآدەستە بەسەر ئەم دەقانە، ئەم جیاکرانەوە و بالآدەستیەی قورئانیش بەسەر ئەدەبی نووسراوی مرۆڤاندا، بە پێی دەربڕینی مەحمود شاکر[1]، کە بەدرێژی باسی ئەو هۆکارانەی کردووە، کە بۆتە هۆی هاندانی باقلانی، کە ئەم کتێبە بنوسێ و عەیب و عار وکەلێن وکولێنی شیعری نەفامی دەربخات.[2]

بەرامبەر ئەم دەروازە ڕەخنەییەی بۆ تۆڕینەوە لە سروشتی زمانی قورئانی و جیاکەرەوە ئەدەبییەکانی، کە لای عەبدولقاهیر جورجانی لە تیۆری ڕێکخستنەکاندا گەیشتۆتە لوتکە، دەروازەیەکی تریش دامەزراوە لەسەر دەستکەوتەکانی کەلامی بۆ ڕوونکردنەوەی ڕێگەی ناسینی گوتاری خوای گەورە، کە لەم بابەتە قازی عەبدولجباری هەمەدانی موعتەزیلی، بەشێکی باشی لە کتێبی (دروستکراوی قورئان)دا نووسیووە، لە ژێرناوی بەشێک بۆ ڕوونکردنەوەی ڕێگای ناسینی گوتاری خوا، کە لەوێدا لەسەر ڕەوتی موتەکەلیمەدا ڕۆیشتووە و باسی جیاوازیی دەقی قورئانی کردووە و لە ڕێسایەکدا دەڵێ: (هەرکارێک کە بەندەکان بتوانن وەک ئەو دانێن، ئەوە بوونی ڕەگەزی ئەو کارە بەڵگە نییە، کە ئەوە کاری خوای گەورەیە، چونکە دەگونجێ ئەمە کاری بێجگە لە ئەو بێ).[3]

جاکە ئەم ڕێسایەی عەبدولجباری موعتەزیلی دروست بێ، ئەوە بەو شێوە ڕوونی دەکاتەوە و دەڵێ: (پێویستە لەوەی دەیزانین گوتاری خوا بایەخی پێ بدرێ، ڕوودان و گوتنی لەسەر شێوەیەک، کە دروست نییە بەو شێوە ڕووبدات و

---

[1]- شاكر، محمود محمد. مدخل اعجاز القرآن، القاهرة، جدة، مطبعة المدني، دار المدني، ط١، ٢٠٠٢ز، ص ٨٧.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ١٨٥.

[3]- القاضي عبدالجبار. المغني في ابواب التوحيد والعدل، خلق القرآن. قوم نصه: ابراهيم الابياري، مصر: وزارة الثقافة والارشاد القومي، ط١، ١٩٦١ز، ص١٨٠.

دابنرێ لەلای بەندەکان، ئێمە دەزانین گوتار ڕێگاکانی جیاوازن، لە ڕەوانبێژی و پاراویدا، ئەمەش وا پێویست دەکات، کە بێژەر و بکەرەکەی زانا بێ لەم بابەتە، واش باوە، کە عەرەب بە زمانپاراویی و ڕەوانبێژیی ناسراون، کە ڕەوانبێژی و زمان پاراویەکەیان، نابێ لامان بگاتە ڕادەی پاراوی قورئان و هەر نزیکیشی نەبێ، جاکە ئەمەمان زانی و بینیمان گوتارێک توانیویەتی ئەم ڕێسایە ببەزێنێ و لە پاراویدا لەو سنوورەی، کە عەرەب بۆیان نییە، تێی پەڕێنن، تێپەڕیووە، ئەوە دەبێ بزانین ئەمە لە کردەوەی عەرەب نییە، جگە لە عەرەب ئەم کارەیان کردووە).[1]

مستەفا سادق ڕافعی، تیۆری ئیعجازی قورئانی بەم شێوە پوخت کردۆتەوە: (نهێنییەکانی دانانی زمانەوانی، کە چاوگەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆشنکردنەوەی ژیان، واتا بە پێکهاتنێکی زیندوو لە دەربڕدراوەکان، کە ڕێک و چەسپاوە لەسەر سونەتەکانی ژیان لە وردی پێکهێنانی و دانانی پڕ حیکمەت و لێزانی و جوانکاری وێناکردن و ئەوپەری گونجاویدا).[2]

پاشان قوتابیەکەی ڕافعی، کە مەحمود محەمەد شاکرە، بەڵگەی زۆری هێناون، کە هەموو موعجیزەی قورئان تەنیا لە بواری زمانەوانی کورت هەڵبێنێ، ئەمەش پاڵینا بۆ ئەوەی بڵێ: دروست نییە و نابێ قورئان وەربگێڕدرێ بۆ هیچ زمانێکی تر، چونکە وەرگێڕانی قورئان دەبێتە هۆی لە ناوبردن و تێکدانی ئەو موعجیزە.[3]

شاکر لە کتێبی (نامەیەک لە ڕێگا بەرەو ڕۆشنبیریەکەمان)دا، دەڵێ: مرۆڤایەتی هەندێکجار دەگاتە ئاستێکی پاراویی و ڕەوانبێژیی لە گوتارەکانی، کە کەس پێی ناگا و کەس ناتوانێ لەو سنوورە تێپەڕێ، ئەمەش زۆر بە گوتاری موعجیزە دەچێ.

ئەم قسەی شاکر، کە پاڵیداوەتە لای جورجانی، کە لەنامەی شافیەدا گوتویەتی، ڕیسەکەی پێشدای دەکاتە خوری، پاشان شاکر ئەم گوتانە لە جورجانی

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٨٠.

[2]- الرافعی. تاریخ آداب العرب. بیروت، دار الکتاب العربي، ١٩٧٤ز، ج٢، ص ١٥٦.

[3]- شاکر، محمود محمد. مدخل اعجاز القرآن، القاهرة، سەرچاوەی پێشوو،ص ١٩٠.

دەگوازێتەوە، کە گوتوێەتی: پوختترین شت ئەمەی لێداوا بکرێ ئەو کتێبانەن، کە سەرەتا لەو زانستانەی دەرهێنان دانراون، کە بەهرەمەندانی ئەو بوارە گەیشتونە چەشنێک لە دەربڕین و ڕێکخستن، کەسانی دوای خۆیان ماندووکردووە، کە بتوانن وەک ئەو بێنن، بۆیە ناچار دەستیان کرد بە لەبەر کردنی ئەو گوتارانە و ئەو هۆنراوانە، بۆ نمونە وەک پێشەکی کتێبی سێبەوەی، کە دەڵێ: (کردارەکان چەند نمونەیەکن لەو دەربڕینانە وەرگیراوە، کە ناوەکان کردوویانە، ڕابردووەکەشی و ئەوەی دەبێ و ڕوو دەدات، مەبنییە و موعرەب نییە، نەمان زانیوە کەس بتوانێ، وەک ئەو دەربڕینە و گوتارە و نزیک لەوەش بێنێ، پێموانییە ئەمە لە توانای کەسی تردا بێت).[1]

شاکر لە بارەی ئەم قسەی جورجانی دەڵێ: (ئەم پێشەوا بێدارە، کە باسی ئیعجازی قورئان و ڕۆڵی دەربڕین و ڕێکخستن لەو هونەرەدا دەکات، کاتێ جوانکارییەکی سەرنجڕاکێش لە پێناسەی کردار لای سێبەوەی دەبینێ بە موعجیزەی دەزانێ).[2] دیارە کەسانێک تێگەیشتنی خراپیان بۆ ئەو زیادەڕەویەی جورجانی و شاکر بۆ هەندێ دەقی گوتراوی داهێنەران هەبووە، ئەوەتا مونجی کەعبی دەڵێ: (ئیعجاز بە تەنیا تایبەت نییە بە قورئان، بەڵکو لە گوتە و دەربڕدراوەکانی عەرەبی کۆن زۆر موعجیزە گوتراوە، کە دووبارە نابێتەوە).[3]

ئەو بیرۆکەی پاڵی ناوە بۆ ئەم بۆچوونە ئەوە بوو، کە بڕوابوون بە ئیعجازی قورئان لە چوارچێوەی بیروباوەڕێکی دینی و بەشێک لە ئیمان و عەقیدە و بیروباوەڕ دەزانرا و دەگوترا، ئەمە پاڵێنان بڵێن ئیعجازی قورئان لە هەموو ئیعجازێک گەورەترە و و بێوێنەترە[4]، بۆیە کەعبی گەیشتە ئەو پوختەی کە دەڵێ:

---

[1]- الجرجاني، عبدالقاهر. الرسالة الشافية، نشرت بضميمة دلائل الاعجاز، قراءه وعلق عليه: محمود محمد شاكر، القاهرة: مكتبة الخانجي ط٢، ١٩٨٩ز، ص٦٠٤.

[2]- شاكر، محمد محمود. رسالة في الطريق الى ثقافتنا، القاهرة، كتاب الهلال ١٩٩١ز، ص ١٣-١٤.

[3]- الكعبي، تطبيق نظرية الاعجاز على الشعر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٤٠.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٦.

(بەڕاستی ئیعجازی قورئانی، کارێکە لە دەرەوەی دەق و پەیوەندیی بە دەقەوە نییە، بەهۆیەکی دینی و ئاماژەیی، بەڵام شێوازەییەکان ئەو شوێنەوارەی لە ناوخۆی شتەکە نەبێ، هیچ بەکاریگەری نازانن).[1]

کەعبی ئەم گۆڕانکاریانەی بە سروشتی زمانی قورئانەوە بەستۆتەوە، کە ئەو موعجیزەکەیە و دەڵێ: (ئەم سەردەمە، کە دووەم لە ئیمان و باوەڕ، زمانی عەرەبیەکە خۆی موعجیزەیە، کە لەو ڕووبار و جۆگەلە پیرۆزانەی قورئان و سوننەت و کەلەپووری شیعر و پەخشانی پێش ئیسلام بێ بەشکراوە)[2]

ئەوجار ئاماژە بە هەندێ هەوڵ؛ بۆ تێکدان و لە ناوبردنی ئەو سەکۆ پیرۆزەی عەرەبی قورئانە دەکات و دەڵێ: (نەسرانییە عەرەبەکانی لوبنان یەکەم کەسبوون، کە دژی بە پیرۆز زانینی زمانی عەرەبی لە ڕووی دینەوە وەستان، بزوتنەوەی مەهجەری نەسارا، گرنگی داڕنینی کراسی پیرۆزی لە زمانی عەرەبی لە ئەستۆی خۆی گرت، هەوڵیدا بنەما ڕەوانبێژیە قورئانییەکان بگۆڕێ و بنەمای تر بۆ پاراوی زمانەکە، دوور لە بنەما قورئانییەکان دابنێ، تا زمانە عەرەبیەکە زمانی وان بێ، نەک زمانی قورئان، ئەوان زمانەکەیان گەشە پێدا، بەبێئەوەی بگەڕێنەوە بۆ هیچ دەقێکی پیرۆز بۆ زمان پاراوی).[3]

بۆیە کەعبیش پێشنیازی ئەوە دەکات کە:

(پێویستە لە بۆچوونی ئێمەش، ئەم بارودۆخە لە ڕەوانبێژی عەرەبیدا هەموار بکەین، چونکە ڕۆژێک دێ، کە ڕەوانبێژی و پاراوی زمانی عەرەبی، ئەوە نابێ، کە قورئانی پێهاتووە).[4]

لەمەوپێش باسی شوکری عەیادمان کرد، ئەویش هۆگری شێواز و ڕەوانبێژی بوو، کە پێیوابوو قورئان بکرێتە ئەو سەرمەشق و شێوازە پێشەنگ و کۆکەرەوەی،

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2] - الكعبي، تطبيق نظرية الاعجاز على الشعر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٣٧.

[3]- هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٧- ٤٣٨.

[4]- هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٩.

که زانستی شێوازی عەرەبی، لە ژێر ڕۆشنایی ئەودا داڕێژرێ، هەروەها (یۆهان فک) ئاماژەی بە باڵایی شێوازی زمانی قورئان کردبوو، ئەم گوتەی ئیدوارد سەعیدیش هەر دەچێتە ئەم بوارەکە دەڵێ:

ڕۆشنبیرییەک ئەدەب بە سەریدا زاڵ بێ و کەلیمە و پەیف ئاڕاستەی بکات، ئەوە ڕۆشنبیرییەکە، کە لەدەوری زمان دەخولێتەوە، وەک ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی، کە توانیویەتی بەو شێوە خۆڕاگر بێ، کە وامان لێدەکات هەست بە تایبەتمەندی ئامادەیی و دەست باڵایی قورئان بکەین. من قسە لەسەر قورئان دەکەم، وەک شوێنەوارێکی زمانەوانی، کە سایە و سێبەری خۆی بەسەر هەموو بوارەکانی تری زمانی عەرەبیدا پەخشکردووە.

زمانە نەتەوەییەکانی نەتەوە گەورەکان تەنیا کۆمەڵە وشەیەک نین، بەڵکو وەک زانا زمانەوانییەکان هەر لە دی سوسوور تا بنجامن لی ورزف و بنفنست فێریان کردووین، کە سیستمێکە حوکم و فەرمان بە هزر دەکات.

بیرکردنەوە بێ زمان بوونی نییە، هەر بۆیە کاتێ سەیری هەر زمانێک دەکرێ، وادەبینرێ بنیات و ڕژێمێکە و چەندین مەرجی دیاریکراوی هەیە و سروشتی هزریی دیاری دەکات و هزر و بیری ئەو نەتەوەی پێیدەدوێ و لە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دایە، ڕۆشنبیریش سەرخانێکە بۆ هزر، هزری کوڕی زمان بناغەی ڕۆشنبیرییە، ئەم ڕۆشنبیریەیە وزە و تواناکانی زمانی باپیری دەتەقێنێتەوە و ئاڕاستە دەکات.

ئەوەی تایبەتە بە زمانی عەرەبی پێویست ناکات بیرکەرەوە تۆیژەرێکی عەرەبی و ئیسلامیزان بێ، تا هەست بەو پەستانە دەروونییە گەورە بکات، کە لەسەر ئەوانەی بەعەرەبی دەدوێن، ئەو پەستانە قورئان سەپاندوویەتی بەو پێیەی قورئان شوێنەوارێکە هەموویان دەیسەلمێنن، کە قورئان بەرجەستەی زمانێکە بە تەواوی، هەر بۆیەش بۆ بیرکردنەوە لەم زمانەدا، دەبێ هەموو نووسەرێک بەشدار بێ لەم

ڕاستیەدا و دانی پێدا بنێ، ئابەم شێوە زمانی عەرەبی جیاکراوەیە، چونکە زمانی ئەو شوێنەوارە بنچینە گشتگیرە گرنگەیە، کە قورئانە.[١]

تۆێژینەوە لە سروشتی زمانی دینی لای ئەبوزەید، لە سەر جیاکردنەوەی ئەرکی زمان لەنێوان زمانی دینی و زمانی ئاسایی دادەمەزرێ.

سەبارەت بە زمانی دینی، بریتیە لەو زمانەی کە: (کۆڵی گوزارشتکردن و وەسفیکردنی ڕەها و بێسنوور هەڵدەگرێ، بەڵام لە بنچینەی بنیاتەکەی -واتە وەک ئەوەی، کە هەیە دیاردەیەکی ڕۆشنبیریی کۆمەڵایەتییە- دەربڕینەکانی ڕێژەیی و سنوردارە).[٢]

پێش لێکۆڵینەوە لە سروشتی زمانی دینی، نەسر پێشەکیەک دەخاتەڕوو، کە لێکۆڵەران لەسەری کۆکن، ئەویش ئەوەیە:

(زمانی قورئانی پیرۆز، بەشێوەیەکی گشتی، چاوگەکەی لە زمانی عەرەبی وەردەگیرێ، لەو چوارچێوە دەستاودەستکەرە مێژوویەی، کە لە دوورگەی عەرەبی پەیدا بووە پێش ئیسلام).[٣]

بەڵام ئەم پشتبەستنە بەم چاوگ و ژێدەرە، ئەوە ڕەت ناکاتەوە، کە ئەم زمانە، زمانێکی خاوەن سیستمێکی تایبەتە.[٤]

ئەرکی لێکۆڵەرەوان ئەوەیە، کە جیاکەرەوەکانی ئەم تایبەتمەندییە بدۆزنەوە، بەبێ پشگوێخستنی ئەوەی لێی وەرگیراوە.

---

[١]- سعید، ادوارد. مقالات وحوارات، تقدیم وتحریر: محمد شاهین، بیروت، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر، ط١، ٢٠٠٤ز، ص ٤٩.

[٢]- ابوزید، نصر حامد. النص، السلطة، الحقیقة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٢٧.

[٣]- هەمان سەرچاوە، ل ٢١٤.

[٤]- هەمان سەرچاوە، ل ٢١٦.

(زانایانی ئوسوڵی فیقه دەڵێن، که شەرع زمانی گۆڕیوه و زۆرێک له دەربڕینەکانی لەناوەکانی گواستۆتەوه، وەک (صلاة، زکاة، دعاء)[1]، مەبەستیش لەگۆڕین، گۆڕین و ئاڕاستەکردنی هەموو زمانە له بوونی وەک سیستمی نیشانەکان، که بەڵگه بن بۆ ئەوه خودی خۆی ببێته نیشانه لەو ڕۆژەمه، که بەڵگەی زمانێکی دینییه).[2]

ئەم لێکۆڵینەوه ئەندازەیەکی زۆری سەربزێوی تێدایه، بەڵام لای نەسر ئەوه کارێکه له چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی زانستییدا دروسته، چونکه خاوەن بناغەیەکی میتۆدیه له بنیاتی دەقی قورئانی لەلایەک و له کرداری پێشوازیکردن و وەرگرتن، که خوێنەری مسوڵمان بەو دەقه تیایدا، لەلایەکی تر ئاوێتەی ئەو دەقه دەبێ[3]، بەڵام بناغه میتۆدەکەی هەر له قورئاندایه، چونکه هەموو کەلەپووری زمان، که وەک سیستمێکی نیشانەکانه، دەگۆڕێ و دەبێته چەند نیشانەگەلێکی ڕێنماکار و ئایات به چەند ڕێگایەکی جیاواز، که هەمووی بەڵگەیه لەسەریەک ڕاستەقینەی ڕەهای بێسنوور و گشتگیر.

هەروەها تایبەت به میکانیزمی گۆڕین و ئاڕاستەکردن بۆ نیشانەکان، جورجانی بەوه شیکاری دەکات، که گۆڕانکاری بەڵگەکانه، که له شێوه ڕەوانبێژییەکان ڕوو دەدات له چوارچێوەی بیرۆکەی -واتای واتا- ئەم دەستەواژه، که ئەبو زەید ناویناوه (السمطقه)، که هەڵدەستێ به گواستنەوەی زمان لەو بوارەی لێی داڕێژراوه و دانراوه، بۆ بواری بەڵگەوەرگرتنی عەقڵی، واته گۆڕینی له ناوەندی زمانەوه بۆ چەند نیشانەیەکی دەرەوەی زمان، چونکه بناغه له نیشانەکانی زمانەوانی، هەستانی بەڵگەکانه لەسەر نەریت و بابەت، بەڵام ئەم کاره له نیشانه سیمیوتیقیەکان بەو شێوه نییه، ئەمەش بەو گۆڕانکاریانەی زمانی ئاسایی دەچێ له ئەرکه بەڵگەیی و

---

[1]- المازري، محمد بن علي. ايضاح المحصول من برهان الأصول، تحقيق: عمار الطالبي، بيروت، دار الغرب الاسلامي، ٢٠٠١ز ، ص ١٥٥.

[2]- ابوزيد، نصر حامد. النص، السلطة، الحقيقة، سەرچاوەی پێشوو، ص ٢١٦.

[3]- هەمان سەرچاوه، ل ٢١٧.

ڕەوانبێژیەکانی بۆ ڕەوتی ڕاگەیاندنی، کە بەڵگەکان دەگۆڕێ بە بەها عەقڵییەکان[1]، بەڵام لە لایەنی پێشوازیکار و وەرگر، ئەوە خوێنەری قورئان و سونەتە واتای ئەوەی دەیخوێنێتەوە تێبگا و بیر لە ئایەتەکان بکاتەوە، نابێ تەنیا لەلای نیشانە زمانەوانییەکان بوەستێ، بەڵکو دەبێ بە عەقڵ بیری لێ بکاتەوە.

زانراوە چەمکی نیشانە لە قورئاندا لە سنووری گەردوون و مێژوو تێدەپەڕێ، بەواتای ئەوەی سیستمی نیشانەکان لە دەقدا، فرەلایەنە بەشێوەیەک بنیاتی زمانەکە بتوانێ لە خۆبگرێ، ئەم لە خۆگرتنە، کە دەرەنجامی بەیەکەوە لکاندنی دەق و فرمانەکان و جیهانە و بە تەواویش خوێنەر لە خۆدەگرێ لە چوارچێوەیەکدا، کە یەکێتیی دەقی قورئانە[2]، کە خوێندنەوەی قورئان وای لێدەکات پێویستی بە خوێندنەوەی شتی تر نەبێ. ئەبوزەید لەم تۆڕینەوەدا، ئەو میکانیزمانەی بە دیارخستووە،کە بەهۆیەوە دەقی قورئانی دەگۆڕێ بۆ کۆمەڵێک لە نیشانەی، کە واتا و بەڵگەکانیان یەکگرتوون، یان یەک واتا دەگەیەنن.

هەر وەک چۆن ئەو چۆنێتیەی، کە دەق هەڵسوکەوتی پێدەکات لەگەڵ زمانی بەدەرخست، کاتێ لە واتای ڕاستەوخۆوە گواستیەوە بۆ واتای عەقڵی، بەدەربڕینێکی تر دەیگوازێتەوە لە سیستمی نیشانەوە بۆ زمان و بۆ نیشانەکانی سیمۆتیگیا، بەشێوەیەک زمانی دەقی دینی زاڵبوو بە سەر زمانە ئاساییە ڕەسەنەکەدا و گۆڕی و ئاڕاستەی بۆ بواره تایبەتیەکەی کرد، بۆیە زمانی عەرەبی بووە زمانێکی دینی جیاکراوە، پاش ئەوەی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی دەقە دینییەکە، بە شێوەیەکی نیمچە تەواو لە ڕووی واتای تایبەتییەوە دەقی دینی زمانەکەی لەباوەشکرد.[3]

بەدەرچوونیش لەم وێناکردنەوە بۆ سروشتی دەقی دینی، وەک ڕژێمێکی ئایدیا و هۆشیی بااڵ لە ڕۆشنبیری ئیسالامییدا، ئەبو زەید هەڵوێستەیەکی ڕەخنەیی و شیکاریی بۆ چەمکی زمانی دینی کرد لە کارەکانی محەمەد ئەرەگۆن دا.

---

[1]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٧- ٢١٨.

[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٨ – ٢١٩.

[3]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

سەرەتای جەوهەری بیرۆکەکانی ئەرەگۆن، لە بارەی سروشتی زمانی دینی بەم شێوە پوختکردەوە، کە دەڵێ:

(ئاشکرایە قورئان نوێکاریەکی مەعنەوی سیمانتی بەرپاکرد، بەهۆی بەکارهێنانی زمانی مەجازی، بەم زمانە مەجازییە، زمانی دینی دەبێتە زمانێکی هێمایی(ڕەمزی)، ئەم هێماییبوونەش وادەکات هەمیشە ئەو زمانە ئامادە بێ بۆ کرانەوە لە چوارچێوەی بازنەی تائویل و لێکدانەوەدا. هەروەها ئاشکرایە، کە زمانی قورئانی سیمیئای و مەعنەوییوونەکەی لەسەر ئاستی بنیاتە گشتیەکەیەتی لە ڕووی -نێرەر، ناوەند، وەرگر و پێشوازیکار،کۆمەڵ، لێکدانەوە- یان لەسەر ئاستی دووانەدنی بۆ هۆشی گشتی لە ڕێگای دڵ و دەروون و کرۆک و هەستەکان.

گرنگتر لەمانەش ئەوەیە، کە ئەم زمانە هەموو جیهانی گۆڕی بۆ نیشانەیەک، کە ڕێنیشاندەر و بەڵگەیە بۆ ڕەهای بێسنوور، نیشانەیەکی گشتگیریی بەشکراو بۆ کۆمەڵێک لە نیشانە لق و پۆپەکان، کە ئایەتەکانن، لە خودی زمانی قورئانیشەوە دەگۆڕێ و دەبێتە خودی بنیاتی ئەم جیهانە، لە ڕێگەی دروستکردنی بارودۆخێکی سەرسامکار لە ناو هۆشی پێشوازیکەری قورئان لەبەردەم موعجیزەی دروستکردن، کە سنووری مرۆڤ و تواناکانی تێدەپەڕێنێ).[1]

ئەبوزەید بەدواداچوونی بۆ هەموو ئەو ئەندێشە و بیرۆکە بنەڕەتیانە سەبارەت بە سروشتی زمانی دینی کردبوو، کە بەسەر عەقڵی ئەرەگۆن-دا زاڵبوون، چاوگی ئەم ئەندێشانە چی بوو؟ ئایا لەبەر ئەوەبوو، کە زمانی دینی بەوە جیا دەکرایەوە، کە دەربڕینە نموونەییەکانی پێشدەخست بۆ بارە سنورداراەکانی بارودۆخی مرۆڤایەتی؟، یان لەبەرئەوەی زمانێکە، کە ناتوانرێ چڕ بکرێتەوە بۆ زمانێکی

[1]- ابوزید، نصر حامد. الخطاب والتاؤیل، سەرچاوەی پێشوو. ص ۱۱۸.

ئاسایی، وەک زمانەکانی تر، کە تەنیا زمانی گەیاندن بێ، تەنانەت ناتوانرێ چڕبکرێتەوە، وەک زمانێکی ئەدەب و وێژە.[1]

تایبەتمەندێتی زمانی دینی لە تێڕوانینی ئەرەگۆن-دا، خۆی لە وەدا دەبینێتەوە، کە بازدەدا بەسەر ئەوەی تەنیا زمانی تێکگەیشتن بێ، چونکە کاتێک کەسێک بەزمانێکی دینی هەڵدەستێ بە نوێژ و پەرستش، جا زمانی قورئان بێ یان زمانی تەورات و ئینجیل، یان هەر زمانێکی تر بێ، ئەو تەنیا بەو دەربڕین وگوتانە، کە دەیانڵێ گوزارش لە کارەکەی ناکا بە ئەندازەی ئەوەی، کە بە هۆی پەرستش و دروشمەکەیەوە گوزارش دەکات لە ڕێیانەوە و کۆمەڵێک ڕاستی ڕێنمایی پیادە دەکات، کە تویژەر ناتوانێ ئەم دروشمانە لە شیکارەکەی پشتگوێ بخات، ئەگەر بیەوێ هەموو ئاستەکانی واتاکان و واتا تایبەتییەکان بە زمانی دینی بە هەند وەربگرێ.

هەروەها یەکێک لە تایبەتمەندیەکانی زمانی دینی ئەو وزە زۆرەیە، کە هەیەتی بۆ کۆکردنەوە و وروژاندن بەهۆی ئەو سروشتە سیۆلۆژیەی، کە هەیەتی، کە لە سەروەری باڵاوە بۆی دیاریکراوە و هەموو پرۆژەکانی سەروەری دینی لە هەموو کۆمەڵگا دینییەکان لەم پەیوەندییەوە سەرچاوە دەگرن و هەڵدەقوڵن، ئەم تایبەتمەندییە تایبەتمەندییەکە، کە لە زمانە ئاساییەکاندا نییە، بەڵکو ئەم تایبەتمەندییە لەو باوەڕ و ئیمانە بە سەرچاوەی ئەم زمانە باڵادەستە جیاکراوە هەڵقوواڵاوە.

ئەم تێڕوانینە ئەرێنییە بۆ سروشتی زمانی دینیی لای ئەبو زەید، ناکۆک و بەریەککەوتنی هەیە لەگەڵ ئەو تێڕوانینەی، کە بۆ دیاردەی وەحی و ئەوەی لە دەرەنجامی وەحی بە ئاکام دەگا، بەگەڕان و تویژینەوە لە چۆنێتی زمانی دینیی.

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ۱۲۱.

ئەوەتا لە چەمکی دەقدا، پێناسە و زاراوەی زمانی دینیی لەسەر بنچینەیەکی دوور لە زمانەوانی دامەزرا، چونکە ئەو چەمکی وەحی بە چەمکی سەنتەری دەقی قورئان دادەنا.[1]

ئەو ڕایوایە کرداریکی پەیوەندی کردنە لەنێوان خوا و مرۆڤدا، بەڵام ئەوەی سەرنجڕاکێشە ئەوەیە، کە کرداری پەیوەندیکردن بە وەحی لای ئەبو زەید بەشێکە لە چالاکی ڕۆشنبیری عەرەبی بە پەیوەندیکردنی مرۆڤ بە جینەکانەوە، کە دەڵێ:

(بێگومان دوو دیاردەی شیعرنووسین و کاهنی و فاڵچێتی و دواڕۆژخوێندنەوە، پەیوەندیکردنن بە جینەکانەوە لە عەقڵی عەرەبیدا، ئەوەی بەم دوو هونەرەشەوە پەیوەست بووە لە عەقڵی عەرەبی، کە پەیوەندی بەستنە لە نێوان جن و مرۆڤ کاریگی دروستە و مەحاڵ نییە وگونجاوە، بۆتە بناغەی ڕۆشنبیری بۆ خودی دیاردەی وەحی دینیش).[2]

بەراوردکردن و هاوتەریبکردنی بابەتە دینییەکان و بابەتە ئەفسانەییەکان کاریگی مەترسیدارە، دەق لە بازنەی واقیعی/ هەستەوەری دەردەکات بۆ ئەودیوی واقیع/یان بۆ ئەودیوی زمان، یان بە واتایەکی تر:

دەق لە کاری زمانەوانی دەردەچێ بۆ کاری ڕۆشنبیری، ئەمە لەوە هەست پێدەکەین، کە گونجانی بەراوردی نێوان دووانەی جن/وەحی کە دەڵێ: (ئەگەر وێنای خاڵیبوونی ڕۆشنبیری عەرەبی پێش ئیسلاممان بەدوور لەو وێنایانە زانبایە، تێگەیشتن لە دیاردەی وەحی، کاریگی مەحاڵە لە لایەنی ڕۆشنبیرییەوە، چۆن عەرەبی نەخوێندەوار دەیتوانی قبوڵی بیرۆکەی هاتنە خوارەوەی وەحی بەهۆی فریشتەوە لە ئاسمانەوە بەسەر مرۆڤێکی هاوشێوەی خۆی بکات، ئەگەر ئەم بیر و

---

[1]- ابوزید، نصرحامد. مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣١.

[2]- سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤.

خەیاڵە لەناو ڕەگ و ڕیشاڵی پێکهاتنی عەقڵیی و فیکریی ئەو تاکانە بوونی نەبووبێ؟).[1]

ئەم بیروباوەڕە بۆ ئەم خەیاڵ و وێنایە گریمانەیە، کە بنیاتنراوە لەسەر کەلەپوری ڕۆشنبیری سەرەتایی، وای لێکرد ئەو دەرەنجامەمان بۆ دەرخا، کە ئەوەی پێشکەش کراوە ئەوە دەسەلمێنێ، کە دیاردەی وەحی و قورئان دیاردەیەکی بەدەر و جیا نەبووە لە واقیع و بازدان و تێپەڕینێک نییە بۆ یاسا ئاساییەکان، بەڵکو بەشێک بووە لە چەمکەکانی ڕۆشنبیری و لە وەسفەکانی ئەو هەڵقوڵاوە، ئەو کەسەی درک بەوە بکات، کە جینی شاعیر دەدووێنێ و ئیلهامی شیعری بۆ دێنێ، درک بەوە بکات کە فاڵچی و جادووگەر وکاهنن هەواڵیان لە جنەکانەوە بۆ دێ، لاشی مەحاڵ نابێ، کە فریشتەش بێ بۆ لای مرۆڤێک.

بۆیە ئەو عەرەبە کافرانەی، کە لە سەردەمی قورئان دابوون، هیچ پەڵپیان لە دیاردەی هاتنەخوارەوەی وەحی نەبوو، بەڵام کێشەی وان لەگەڵ ناوەرۆکی گوتاری وەحی و ئەو کەسەبوو، کە وەحیەکەی بۆ هاتووە، هەربۆیە دەکرێ، کەوا تێبگەین خەڵکی مەککە سوورببوون لەسەر ڕەتکردنەوەی دەقی نوێ قورئان و گێڕانەوەی بۆ دەقێکی دەستەمۆ و ڕێککەوتوو لەگەڵ واقیع و ڕۆشنبیری، جا شیعر بێ، یان کاهنی بێ.[2]

بەڕاستی دانانی دەقی قورئانی لە چوارچێوەی ئەو ڕۆشنبیریەی، کە شیعر و سەجع و کەهانە و فاڵچێتی بەرهەمهێناوە، هەڵسوکەوتکردن لەگەڵی، کە ئەوە بنیاتێکە لەو بارودۆخ و دەوروبەر و واقیعە جیا نییە، لە یاسا و ڕێساکانی تێناپەڕێ، تێڕوانینی بەو سیفەتەی، کە باریٚکی هەڵقوڵاوە لە دەرکەوتنی ڕۆشنبیری بەربڵاو و وێنا و ئەندێشە و بابەت و بنچینەکانی، کاریٚکە سیفەتی پیرۆزی لێدانارێ، وەک

---

[1]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

[2]- هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

گوتارێکی ئیلاهی به تەنیا، بەڵکو لە کرۆک و بنیات و مەبەستەکانیدا، گومان دەوروژێنێ.

تێڕوانینی ڕەخنەیی بۆ قورئان، وەک ڕووداوێکی زمانەوانی مێژوویی لە ڕووی ڕەخنەییەوە قبوڵ دەکەین، بەڵام لە بازنەی زمانەوانی مێژوویی بۆ دوای زمان و بااڵ و ئەودیوی واقیع دەرناکەوین، تا لە وێ سروشتی زمانی دینی لە چوارچێوەی دیاردەی وەحی و ڕێگاکانی پەیوەندیکردنی وەحی بە پەیامبەری مرۆڤەوە ئاشکراکەین.

بانگەشەی ئەوەش دەکەین، کە ئەم ئاڕاستە لەگەڵ پێوانەکانی تێڕوانینی ڕەخنەگری هاوچەرخ گونجاوە، لەگەڵیشدا وا هەڵسوکەوت بکەین، کە بنچینەی خوێندنەوە و لێکدانەوەی دەقی قورئانییە، ئەمە بۆچونێکە، کە تێڕوانینی ڕەخنەیی قبوڵی ناکات، چونکە ئەمە بە سادەیی، دەق لە تێڕوانینی ڕەخنەییەوە دەباتە ناو ئاسۆی ئەفسانە و خورافە و گێڕانەوەی میللی و فۆلکلۆرییەوە.

کۆتایی

ئەم تـوێژینەوە چـاودێریی تیـۆری تەفسـیری قورئـانیی لە ئاسـۆی پرسـیارە سـەردەمییەکان کـرد، هەوڵیـدا ڕەوتـی گشـتی ئەو ڕێـڕەوە تێبگـا، کە تیایـدا دەرکەوتـووە، بە ڕەخـنە و شـیکار لەلای دوو ئاڕاسـتەکانی تەفسـیری هاوچەرخ هەڵوێستەی کردووە، ئەو دوو ئاڕاستەش:

- ئاڕاستەی ڕەوانبێژی شێوازیی.
- ئاڕاستەی لێکدانەوە (تەئویلی).

بۆیەش ئەم دوو ئاڕاستەی هەڵبژاردوون، چونکە ئەم دوو ئاڕاستە جیـاکراوەن لە بـواری تێـڕوانین و میکانیزمەکـان و و خوێنـدنەوە و تەفسـیر، سـەرەڕای پاڵـدانی هەردووکیان بۆ بـواری زمـانەوانی، ئاڕاسـتەی یەکەم سـوور بـوو لەسـەر پەرەدان بە تیۆری تەفسـیر، بەهەسـتی نـازک هەسـت بە چەمکـی ئیعجـازی زمـانەوانی بکـات، سوود لە داهێنراوە نوێیەکانی هاوچەرخیش وەربگیرێت.

بەڵام ئاڕاستەی دووەم ڕەوتێکی ڕەخنەئامێزی پەیڕەو کـردووە، کە لە گومـانەوە دەردەچـێ و بەوە لێکـدەدرێتەوە ڕێسـاکانی ڕەخـنەی مێژوویـی زیـاد دەکـرێن، کە لەسـەر کتێـبە پیرۆزەکـان چەسـپێنراون لە چوارچێـوەی ڕۆشـنبیری ڕۆژئـاوا، لەگەڵ زیـادەڕۆیکردنی بەهـانە بە زانینەکـان و میتۆدەکـان، کە بـووە هـۆی زیـادەڕەوی لە تێڕوانین وتیۆری و پشتگوێخستن و بچوکبوونەوەی بواری کرداری و مەیدانی.

تێبینی دەکرێ جیاوازی بنچینەیی و گەوهەریی لە نێـوان ئەو دوو ئاڕاسـتە هەیە، کە بۆتە هۆی ئەوەی ڕۆشنبیری عەرەبی هاوچەرخ باوەشی بۆ هەوڵەکانی ئاڕاسـتەی یەکەم بکاتەوە و ئەم ئاڕاستە وەک دریژەپێدەری بۆچـوونی پێشـەواکانی زمـانەوانی دێرین،کە لە بواری ئیعجازیـان کۆڵیـوەتەوە و کۆششـێکی ڕاسـتگۆیان کـردووە بـۆ ڕۆشنکردنەوەی بیری مرۆڤایەتی بە نوری قورئان.

سەیری ئاڕاستەی دووەمی بەچاوی تۆمەتباری و لێ وریابوون کردووە، بەچاوی گومان و دڵەڕاوکێ لێی ڕوانیووە، بەهۆی ئەو ئاڕاستە ڕەخنەییەی و بە لەرەلەرخستنی بنچینە ڕوحییە چەسپاوەکانی ئوممەت، پاڵدانی بە بڕشتی بۆ وێکهێنانەوەی پایەکانی خوێندنەوەی ئیمانیی بۆ قورئان، کە ڕوحی مسوڵمانان لەسەر ڕەوتی دریژی ئەم خوێندنەوە مسوڵمانبوون و ڕێنمایی و ئارام و متمانەی پێشکەشکردووە و چاوی دڵی بۆ بینینی مەبەست و حیکمەتە قوواڵەکانی ئەم بوونە کردۆتەوە و بەرەو ئاسۆی دواڕۆژی کەمەندکێشکەری دەبات، بە ڕوحی پڕ تامەزرۆی مرۆڤایەتی و ناوناخی بە ڕۆشنایی قورئان ڕۆشنی دەکاتەوە، واشی لێدەکات بە هەموو وزەیەوە، بۆ ئاوەدانکردنەوەی گەردوون و باڵاوکردنەوەی نوری عیرفان و دانایی و عروج و بڵندکردنی ڕوحی مرۆڤایەتی پاڵنێرێ، بەرەو ئاڕاستە ڕوحییە دروستەکەی.

ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەو کۆششە بنچینەییە پڕ زەحمەتەی شێخ محەمەد عەبدەی ئاشکراکرد و ئەو پەڵە هەور و تەپو تۆزەی تۆمەتبارکردنی، کە بە هەوڵەکانی ئەم شێخەوە نووسابوو بە نوێکردنەوەی تیۆری تەفسیری قورئان و پەرە پێدانی ڕەواندەوە، شیکارێکی ڕەخنەیشی بۆ ئەو ڕەخنە و هەڵانە بکات، کە گەمارۆی ئەم قوتابخانەیان دابوو، ڕوونیشیکردەوە، کە پاڵپەستۆی سەردەمی نوێ، ئەو دڵەڕاوکێ و گومانانەی، کە عەقڵ و هۆشی مرۆڤایەتی پێیەوە دەتلایەوە، ئەو کەلێنە گەورەی لەنێوان ژیاری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا هەبوو، ئەمانە هەموو کۆبوونەوە و هاوبەشبوون لە زاڵکردنی تێڕوانینی عەقڵیی لای محەمەد عەبدە.

هەوڵە عەقڵییە بوێرەکانی محەمەد عەبدە ڕێیخۆشکرد بۆ دەرکەوتنی ئەستێرەیەکی پرشنگداری تر لە ڕێکخستنی هزردا، کە ئەویش ئەمین خوولی بوو، ئەم تۆێژینەوە بیرۆکەی گەوهەری لە هزری خوولی دەرخست، کە پێیوابوو قورئانی بەڕێز، تاکە دەقی عەرەبی باڵایە لەنێوان دەقەکانی ڕۆشنبیریی عەرەبیدا، ئەرکی ڕاڤەکاری نوێی قورئان ئەوەیە، کە تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی باڵا و ناوازە بدۆزێتەوە لە قورئانی بەڕێزدا.

ئەم بیـرۆکەی لای خـوولی بـوو بە هـۆی ئەوە، کە بڵـێ: ئیعجـازی زمـانەوانی مەبەسـتی گوتـار و بەڵـگەی سـەلمێنەر و دڵنیاییـدەرە بە عەقڵـی مرۆڤـایەتی، بـێجگە لەوەش لە دیاردەکـانی ئیعجـاز، ئەوانـیش هەر پاشـکۆی ئەم مەبەسـتە نـاوازەی ئیعجازن، کە ئەو وزە زۆر و سەرسامکارەی قورئان لەبواری زمانەوانی دەردەخەن.

ئەمین خوولی لە شێوەژیان و خوولیاکـانی سـەردەمەکەی کـارامەبوو، درکـی بە گرنگی داڕشتنی میتۆدێکی تەواوکار بۆ خوێنـدنەوە، کە لە زمـانەوە دەرچـێ و بـۆ زمـانیش بگەڕێـتەوە کردبـوو، وا شـارەزایی قـووڵی ڕەوتـی ئـاڵۆگۆڕکردن بە دەستەواژەکان بەکاربێنێ، بەزیرەکییەکی تێبینیکراو بڕوانێتە پەرەسەندنی مێژوویی بـۆ ئامـاژە (دەلالەتە) قورئانییەکـان، ئـالێرەدا پێشـنیازی میتـۆدی تەفسـیری بـابەتیی بـۆ قورئـانی پیـرۆز کـرد، بەو پێـیەی میتـۆدێکی گونجـاوە بـۆ گەیشـتن بە واتـای بە مەبەستخوازراو، ئەو پێشنیازەش داننانێکی نـاوەرۆکی بـوو بە بـوونی کەموکـۆڕی لە میکـانیزمی ڕاڤەکـاری هـاوچەرخ بـۆ تـوێژینەوە لە قورئـان، بەدەرچـوون لە بنیـاتە جێگیرەکەی لە مێژوودا، هەروەها لەلایەکی تریش داوای سوود وەرگرتنی کـرد لە زانستیی ئوسوڵی فیقە و بنچینەکانی تێگەیشتن، کە ڕێسـاکانی هەڵـدەێنجا و بنـاغەی میتۆدەکـانی تێگەیشـتن(فـقە)ی دادەڕشـت، لەچوارچێـوەی تێڕوانینێکـی نزیـک لە تێڕوانینـی تەفسـیری بـابەتیی، کە خـوولی پێشـنیازی کردبـوو، لەژێـر ڕۆشـنایی ئەم پێشـنیازەش خوێنـدنەوەیەکی ئەدەبـی بـۆ هەنـدێ بـابەتی قورئـانی کـرد و تیایـدا پەردەی لەسەر ڕێکخستنی دەروونی وکۆمەڵایەتی لەقورئانـدا بـۆ ژیـانی مرۆڤـایەتی هەڵماڵی، جەختیشی لەوەکرد، کە ئەم ڕێبـازە تـاکەڕێی گـرێنتیە بـۆ جێبەجێکردنـی ئامانجەکانی پەیامی ئیسلامی وکاریگەربوونی لە ژیاندا.

ئەم قوتابخانەی تەفسیری وێژەیی، کە خـوولی دایمەزرانـد تووشـی گەردەلـولی دژایەتـی و نـاڕەزایی و گەمـارۆدانی پەیڕەوانـی ببـووە، سـەرەڕای ئەم دژایەتـی و گەمـارۆدانەش، بەڵام دەسـتەیەکی کەم لە شـاگردانی خـوولی ویسـتیان درێـژە بەکاروانی خوولی بە ناو ئەو چقڵ و چاڵەدا بدەن، لەمەوپێش ئاماژە بەو دەمەتەقێیە تونـدەکرا، کە بەهۆی نامەی تۆێژینەوەکەی محەمـەد ئەحمـد خلـف الـله (هـونەری

چیرۆک له قورئانی پیرۆز)دا، چۆن ئەم نامە بووە هۆی بێبەشکردنی خوولی لە سەرپەرشتیکردنی تۆژینەوە قورئانییەکان، پاشان دوو قوتابی لە پەیڕەوانی خوولی، کە بە ئەمینییەکان ناسرابوون ڕێگەی تەفسیری وێژەییان بۆ قورئان دڕێژە پێدا، ئەوانیش: شوکری عەیاد و عائیشە عەبدوڕڕەحمان بوون.

کۆشش و داڕشتنەکانی عائیشە بە هەندێ زاراوەی کەلەپوری ڕەوانبێژی دەچوو، بەڵام خوێندنەوە ئەدەبییەکەی هەر بە هەژاری مایەوە، هەرچەندە ئەو هاوسەر و کەسی هەرە نزیکی خوولی بوو، بەڵام جیاوازییەکی تێبینیکراو لە نێوان خوێندنەوەی ئەو و خوولی دا هەبوو، خوولی بە عەقڵ و چێژی واتای دەستەواژەکانی دەزانی و ڕەسەنایەتی و ڕێنمایی واتاکان بەڵگەی دەوڵەمەندی ئەو کەسایەتییە و هەستەوەریی ئەو بوون بە ئەدەبی زمانەوانی قورئانی، بەڵام ئەمە لە خوێندنەوەی عائیشە عەبدوڕڕەحماندا نەبوو، هەر بۆیە چارەسەر و خوێندنەوە ئەدەبییەکەی زۆربەی جار سادە و بێ توانابوو لە قووڵبوونەوە لە واتاکانی قورئان.

هەرچی پەیوەستە بە شوکری عەیاد، ئەو زیاتر نوێنەر بوو بۆ میتۆدی ئەدەبیی لە تەفسیردا، شارەزایی لە تێڕوانینی ئەدەبی هاوچەرخ و هەوڵەکانی ڕۆژهەڵاتناسانیشدا بۆ چارەی هەندێ بابەتی تەفسیر دەوڵەمەندتربوو.

هەر بۆیە خوێندنەوەی ئەو بۆ ڕۆژی لێپرسینەوە و ڕۆژی دوایی، زۆرترین واتای تێدابوو، کە میتۆدی ئەدەبی لە تەفسیردا پێشکەشی کرد، لەسەر هەستێکی ئەدەبی ڕەسەن دامەزرابوو، شارەزایەکی زۆریشی باشی هەبوو لە تیۆری تەفسیر لەناو ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامیدا، ئەمە ئەندازەیەکی باش لە هۆگربوون و سەرنجڕاکێشانی پێبەخشی، هەروەها گیانێکی ڕەخنەگری هەبوو، کە ڕێبازی خوولی مامۆستای لە تەفسیردا پەرەپێدا، خوێندنەوەیەکی زیرەکی بۆ کرد، کە مژدەی تۆیژەرێکی لێهاتوو لە تەفسیری قورئان دەدا، بەڵام ئەو بارودۆخە زەحمەتەی، کە بەسەر قوتابخانەی ئەدەبیدا هات، وایکرد هەر زوو عەیاد لەو قوتابخانە جیاکراوە بکشێتەوە، خۆی خەریکی ڕەخنەی ئەدەبی و نووسینی ڕۆمانیش بکات، بەکشانەوەشی تۆیژینەوەی قورئانی یەکێک لە باشترین

هەڵسەنگێنەرەکانی لە دەستدا، بەم شێوە خۆری تـوێژینەوەی ئەدەبیـی قورئـانیی لە دوای هەورێکی ڕەشی دژایەتی و سەرکۆنەکردن خۆی شاردەوە و بزربوو.

توێژینەوەی ئەدەبی لە قورئانـدا، لە پـاش ئەم ڕاوەسـتانە، پێویسـتی بە سـاڵانێکی زۆر بوو، تا بۆ جارێکی تر دووبارە بە جۆڵە بکەوێتەوە بەرەو ئاسـۆیەکی نـوێ، لە دوای سـی سـاڵ لە ئـاوابوونی ئاڕاسـتەی یەکەم، ئاڕاسـتەیەکی تـر بلـورەی لە ڕۆشـنبیری عەرەبـی هاوچەرخـدا کـرد، کە ئاڕاسـتەی لێکـدانەوە (تـائویلی) بـوو لە خوێندنەوە و تەفسـیردا، ئەم ئاڕاسـتە لە گەوهەری گوتەکـانی قەرزداری ڕۆشـنبیری ڕۆژئاوا بوو، کە ڕۆژئاوا زۆر لەو ڕێسایانەی ڕەخنەی مێژوویـی گەشـە پێـدابوو، لە خوێنـدنەوەی کتێـبە پیرۆزەکـانیش بە هەردوو قۆنـاغی کـۆن و نـوێ (تەورات و ئینجیل)، هەر بۆیە ڕەوتێکی هاوشێوەی ڕەخنەیی لە ڕۆشـنبیری عەرەبـی هـاوچەرخ لە دایکبوو، کە وەک دەقێکـی زمـانەوانی لە قورئـانی دەڕوانـی، کە بەهـۆی کـارە ڕۆشـنبییەکان پێکهـاتووە و پیـرۆزی قورئـانی لە لایەک دانـا و بەرکەنـاری کـرد، زیادەڕەوی لەلایەنی تێوریشی کرد و لایەنی کرداری پشتگوێخست.

لەم ڕەوتە لەلای دوو لە جەمسەرانی ئاڕاسـتەی تـائویلی هەڵوێسـتەمان کـردووە، ئەوانـیش: محەمـەد ئـەرەگۆن و نەسـر حامـد ئەبـو زیـد بـوون، پەردەم لە ڕووی کەموکورتی میکانیزمی تەفسیر لای ئەرەگۆن هەڵماڵیوە، چـونکە سـەرەڕای زۆری ڕۆشنبیری و پێزانینەکانی، کە شانازی پێوە دەکرد لەکـاتی نزیکبـوونەوەی لە دەقـی قورئـــانی، بەڵام خوێنـــدنەوەیەکی زۆر ســـادەی پێشکەشـــکرد، کە زۆربەی خوێندنەوەکەی لە ڕۆژهەڵاتناسان وەرگرتبوو و زۆر زیادەڕەوی کرد لە بەرزەفـڕی و بانگەشـەکردن، شانازیشـی دەکـرد بەو خوێنـدنەوە گومانـاویەی، کە دەیەویسـت واتای نورانی قورئان بپڵیشێنێتەوە، بەرەو بێهودەیی و عەدەمـی و عەبەسـی ئاڕاسـتەی بکات و دان بە واتا و ڕاستییە ڕەهاکاندا نەنێ و هەموو ڕاستیەک بە ڕێژەیی بزانێ.

ئەبو زەید زیاتر هۆشیار بوو و شارەزای ئاڵۆزییەکـانی تێوریەکـانی تەفسـیر بـوو، کە لە ڕۆشنبیری عەرەبـی ئیسـلامی داهەبـوون، عەقـڵ و هۆشـێکی کـراوە بەڕووی کەلە پـورێکی دەوڵەمەنـدی ڕەخنەیـی هەبـووکە بەهـۆی ئەو دەمەتەقێـیە گەرمەی

نێـوان مـوعتەزیلی و ئەشـعەرییەکان هـاتبۆ ئـاراوە، هەروەهـا شـارەزای فەلسـەفەی لێکدانەوە- هیرمنیۆتیگای ڕۆژئاوایش بـوو، بەمەش چەنـدین کەلەپـوور و تێڕوانینـی لەخۆدا کۆکردبوونەوە و دیاریکردنی ناسنامە و ناسـینی سـەر بەچێتـی ئەبـو زەیـدی زۆر بەزەحـــمەت کردبـــوو، ئەو لەلایەک ســـووڕە لەســـەر خۆناســـاندن، وەک دریژەپێدەری قوتابخـانەی ئەمـین خـوولی، لەلایەکـی تـریش خوێنـدنەوەیەکی زۆر نامۆ و ڕەقی بۆ دەقی قورئان پێشکەشکرد، کە لە ناو ڕۆشنبیری عەرەبدا ئەو جـۆرە خوێندنەوە بوونی نەبوو، لە لایەکی تریش ڕۆشنبیرییە مارکسیەکەی لە ڕەخنەگـرتن بەکارهێنا، هێرشێکی زۆر توندیشی کردە سەر قەڵای هـزری ئیسـلامیی هـاوچەرخ، تا وا سەیرکرا، کە تـوێژەرێکی ئـاڵۆزە و هەوڵـی وروژانـدن و نـانەوەی ئاشـوب و پشێویی دەدا و ناتوانێ هیچ چارەسەرێک پێشکەش بکات، هەمیشە لەسەر سنووری تیـۆر ڕاوەسـتاوە و نـاتوانێ بپەڕێتەوە نـاو کـاری کرداریـی و چەسـپاندن، تـا توانـا ڕاستەقینەکانی ئاشکرابکات لە گەشەدان بە تیۆری تەفسیری قورئانی.

ئەم لێکـۆڵینەوە، لەمەولا هەر بە کراوەیـی دەمێنێـتەوە بـۆ چـوونە نـاو ئاسـۆی خوێنـدنەوە هاوچەرخەکـانی قورئـان، هەنـدێک هەوڵـی تـر هەبـوون نەمتـوانی هەڵوێسـتەی پێویسـتی لا بـکەم، دەبـێ ئەم پـرۆژە هەر تەواو بکـرێ و هەوڵەکـانی خلف الله و عفت شەرقاوی و حەسەن حەنەفی و محەمەد عابد جـابری و کەسـانی تر لەوانەی بە لێکۆڵینەوەی قورئان خەریکن، نادیدە نەگرێن.

لە بەرامبەر ئەمانە، هەندێ خوێندنەوەی تـر هەن، کە نیشـانەی کـرچ و کـاڵی و پەلەییان پێوە دیارە، زیـادەڕەوی دەکەن لە بانگەشـەی میتـۆدی بـوون، بەڵام دەیـان پشکنی دەبینی، کە ئەمـانە لە ئاسـتێکدا نـین کە شـایانی نـاوی خوێنـدنەوەبن، بـۆیە تاکەچارە بۆ ئەوانە پشتگوێخستنیانە، زۆرێک لە تویژەران هەوڵیاندا، سەر ئەم دیـوار و شوورایە بکەون و بێنە ناو حەوشەی ناو بانگ دەرکردن، بە قسـەی کـرچ وکـاڵ و نەشـیاو و بۆچـوونی کـاڵ و نەکوڵیـو و سـەرپێی لە تەفسـیرکردنی زۆرێـک لە ئایەتەکانی قورئان.

ئەم قورئانە پیـرۆزە، وەک چرایەکـی پرشـنگدار دەمێنێـتەوە، کە تاریکاییەکـانی ئەم بـوونەوەرە رۆشـن دەکـاتەوە، وەک مـانگێکی نـورانی تاریکیەکـانی نـاو دڵ و دەروون و ناخی مرۆڤایەتی ڕووناک دەکاتەوە، هەمیشە لەسەروو وزە و توانـای ئەو دەمە بچوکانە دەبێ، کە دەیانەوێ ڕووناکی خوای گەورە بکوژێتەوە و ئاماژەکـانی ئاسـمان لە کـاربخەن، بـۆ هەمیشـە خەڵکـی قورئـانخوێن بە نزیـک و دۆسـت و تایبەتەکانی خوا دەمێننەوە، ڕەحمەت لەو سۆفیە نامۆیە بێ، کە کاتێ گوتی:

کـاتێ ئەوانەی ویـرد و تەهلیلێکیـان هەیە، کە ویردەکەیـان تەواو کـرد، چـوون پشوویان دا، ئەوانەی چەند بەش و جزمی قورئانیان دیاری کردبـوو، کە خوێنـدیان ڕۆیشتن بۆ پشوودان، بەڵام ئەهل و خانەواده و دۆستانی من هێشتا نەڕۆیشـتوون بـۆ پشوودان، جا ئەوان چۆن بڕۆن؟؟

چرای پێکگەیشتن لە نێوانمان هە ڵئایسابوو
بەڵام بای هەجر و غەدر هەڵیکرد و کوژاندیەوە..

لیستی سەرچاوەکان:

- ابن الاثير، ابوالسعادات. النهاية في غريب الحديث والاثر، خرج احاديثه وعلق عليه: صلاح عويضة، بيروت: دارالكتب العلمية، ط١، ١٩٩٧ ز.

- ابن تيمية، احمد. درء تعارض العقل والنقل، تحقيق: محەمەد رشاد سالم، بيروت: دارالكنوز الادبية، ط ١، ١٩٧١ز.

- مقدمة في اصول التفسير، ضمن(مجموع الفتاوى)، اعتنى بها وخرج احاديثها: عامر الجزار وانور الباز، بيروت: دارالجيل، ط ١، ١٩٩٧ز.

- ابن خلدون. المقدمة، تصحيح نصر الهوريني، بيروت: دار الجيل.

- ابن سينا. رسالة في اثبات النبوات، حققها وقدم لها: ميشال مرمورة، بيروت: دار النهار للنشر، ط ١، ١٩٩١ز.

- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. تفسير القرآن العظيم. تحقيق محەمەد سلامة، جدة: دار طيبة، ٢٠٠٣ز.

- ابن هوازن، القشيري عبدالكريم. لطائف الاشارات، تحقيق: ابراهيم بيضون، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط ١، ١٩٧١ز.

- ابوزيد، احمد. مقدمة في الاصول الفكرية البلاغية واعجاز القرآن، الرباط: دار الامانة، ط١، ١٩٨٩ز.

- ابوزيد، نصر حامد. القراءة الادبية للقرآن: اشكالياتها قديما وحديثا، مجلة الكرمل، ع٥٠ ، ١٩٩٧ز.

- النصوص الدينية بين التاريخ والواقع، قضايا وشهادات، الحداثة-١- ع٢، ١٩٩٠ز.

- اشكاليات القراءة وآليات التأويل، المغرب: المركز الثقافي العربي، ٢٠٠١ز.

- الخطاب والتأويل، الدارالبيضاء: المركز الثقافي العرابي، ط٢، ٢٠٠٥ز.

- الـنص، السـلطة، الحقيقـة، الـدار البيضـاء، المركـز الثقـافى العربـي، ط ٢، ١٩٩٧ز.

- مفهوم النص، دراسات في علوم القرآن، بيـروت، المركـز الثقـافي العربـي، ط ١، ١٩٩٠ز.

-آدمز، تشارلز. الاسلام والتجديـد فـي مصـر، ترجمـة: عبـاس محمـود، القـاهرة: لجنة دائرة المعارف الاسلامية، ١٩٨١ز.

- ادوونيس. النص القرآني وآفاق الكتابة، بيروت: دار الكتب، ط١، ١٩٩٣ز.

- اركون، محمد. الفكر الاسلامي نقد واجتهاد، ترجمـة: هاشـم صـالح، بيـروت: دارالساقي، ط ٣، ١٩٩٢ز.

- الفكر الاسلامي واستحالة التاصيل، ترجمة وتعليق: هاشـم صـالح، بيـروت: دار الساقي، ط ٣، ٢٠٠٧ز.

- الفكـر الاسـلامي، قـراءة علميـة، ترجمـة وتعليـق: هاشـم صـالح، بيـروت: دار البيضاء: مركز الانماء القومي، المركز الثقافي العربي، ط٢، ١٩٩٦ز.

- القرآن من التفسير الموروث الى تحليل الخطاب الديني، ترجمة هاشم صالح، بيروت: دار الطليعة، ط١، ٢٠٠١ز.

- تاريخية الفكر الاسلامي، ترجمة: هاشم صالح، بيروت: مركـز الانمـاء العربـي، ١٩٩٤ز.

- اركون، محمد، وغارديه لوءي. الاسلام الامس والغـد، ترجمـة: علـي المقلـد، بيروت: دار التنوير، ١٩٨٣ز.

- اسبينوزا. رسالة في اللاهوت والسياسة، ترجمة وتقديم: حسن حنفـي، بيـروت: دار الطليعة، ط ٣، ١٩٩٤ز.

- اقبال، محمد. جناح جبريل، ترجمة وتعليق: جلال السـعيد الحفنـاوي، مراجعـة محمد علاءالدين منصور، القاهرة: المجلس الاعلى للثقافة، ط١، ٢٠٠٣ز.

- الاندلسي، ابن عطية. المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، بيروت: دار ابن حزم، ط١ ، ٢٠٠٢ز.

- اولندر، موريس. لغات الفردوس، ترجمة د. جورج سليمان، بيروت مركز دراسات الوحدة العربي، ط ١، ٢٠٠٧ز.

- ايفانوكس، خوسيه ماريا. نظرية اللغة الادبية، ترجمة: حامد ابو احمد، القاهرة: مكتبة غريب، ١٩٩٢ز.

-باختين، ميخائيل. مسالة النص، ترجمة محمد علي مقلد، مجلة الفكر العربي المعاصر، ٦، ١٩٨٥ز.

- بارت، رولان. التحليل النصي، تطبيقات على نصوص من التوراة والانجيل والقصة القصيرة، ترجمة عبدالكبير الشرقاوي، الدار البيضاء: مطبعة النجاح، ٢٠٠١ز.

- برجشتراسر، جوتهلف. التطور النحوي للغة العربية، القاهرة: مكتبة الخانجى، ط٤، ٢٠٠٣ز.

- بكار، يوسف. بناء القصيدة في النقد العربي القديم في ضوء النقد الحديث، بيروت: دار الاندلس، ط ٢، ١٩٨٣ز.

- بلاشير. القرآن: نزوله، تدوينه، ترجمته، تاثيره، ترجمة: رضا سعادة، بيروت دار الكتاب البناني، ط ١، ١٩٩٤ز.

- بنفنست، اميل. سيميلوجيا اللغة، ترجمة: سيزا قاسم، مجلة فصول، مج ١،ع٣، ١٩٨١م.

- يكوفيج، علي عزت. الاسلام بين الشرق والغرب، ترجمة: محمد يوسف، بيروت مؤسسة العلم الحديث، ط١، ١٩٩٤ز.

- هروبي الى الحرية، ترجمة: اسماعيل ابو البندورة، بيروت- دمشق: دار الفكر المعاصر، ط١، ٢٠٠١ز.

- بيرك، جان. القرآن وعلم القراءة، ترجمة وتعليق: منذرعياشي، بيروت- حلبدار التنوير، مركزالانماء الحضاري، ط١، ١٩٩٦ز.

- تفيفحه، رمزي، معقولية الاصل واللغة الرمزية، الفاتحة رهانات المعنى، قراءة محمد اركون نموذجا، مجلة كتابات معاصرة ، ع٤٧ ، ٢٠٠٢ز.

-تليمة، عبدالمنعم. القوة الناقدة والقوة الخالقة: شكري محمد عياد، مجلة ابداع، ع٩ سبتمبر١٩٩٩م.

- الثعالبي، عبدالعزيز. روح التحرر في القرآن، ترجمة: حمادي الساحلي، راجعه ووضع حواشيه: محمد مختار السلامي، بيروت: دار الغرب الاسلامي، ط١، ١٩٨٥م.

- الجابري، صلاح. النص والواقع، مجلة المنطلق الجديد، بيروت: ع٩، ٢٠٠٦ز.

- جاسبر، دايفيد. مقدمة في الهرمنيوطيقا، ترجمة: وجيه قانصو، الجزائر: الدار العربية للعلوم/ناشرون، منشورات الاختلاف، ٢٠٠٧ز.

- جاكبسون، رومان. قضايا الشيعرية، الترجمة: محمد الولي ومبارك الحنون، الدار البيضاء: دارتوبقال، ط ١، ١٩٨٨م.

- الجرجاني، عبدالقاهر. الرسالة الشافية، نشرت بضميمة دلائل الاعجاز، قراءة وعلق عليه: محمود محمد شاكر، القاهرة: مكتبة الخانجي، ط٢، ١٩٨٩م.

- اسرار البلاغة، قراءه وعلق عليه: محمود محمد شاكر، القاهرة- جدة: مطبعة المدني، دار المدني ط٢، ١٩٩١م.

- الجصاص، ابوبكر. احكام القرآن، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٨٦م.

- جعيط، هشام. الوحي والقرآن والنبوة، بيروت: دار الطليعة، ط١، ١٩٩٩م.

- اوروبا والاسلام: صدام الثقافة والحداثة، ترجمة: طلال عتريسي، بيروت: دار الطليعة، ط ١، ١٩٩٥م.

- جول، محمد زاهد. النص والتأويل، استراتيجيات القراءة المحدثة، مجلة التسامح، ع٢٤، ٢٠٠٨م.

- جولدتسيهر، اجناس. العقيدة والشريعة في الاسلام، ترجمة وتعليق: محمد يوسف موسى وزميلاه، لبنان: دار الرائد العربي، طبعة مصورة عن دار الكتاب المصري، ١٩٤٦م.

- مذاهب التفسير الاسلامي، ترجمة: عبدالحليم النجار، بيروت دار اقراء، ط٣، ١٩٨٥م.

- جيب، هاملتون. الاتجاهات الحديثة في الاسلام، ترجمة: هاشم الحسيني، بيروت: دار مكتبة الحياة، ١٩٦٦م.

- جيد، اندريه. دستوفسكي. مقالات ومحاضرات، ترجمة: الياس حنا الياس، بيروت- باريس، منشورات عويدات، ط١، ١٩٨٨م.

- حافظ، صبري. افق الخطاب النقدي، القاهرة: شرقيات للنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٦م.

- حرب، علي. نقد النص، الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، ط٤، ٢٠٠٥م.

- حسين، طه. من الشاطيء الاخر، كتابات طه حسين بالفرنسية، جمع وترجمة وتعليق: عبدالرشيد الصادق محمودي، القاهرة، المركز القومي للترجمة، ط١، ٢٠٠٨م.

- حمادة، منتصر. الايات القرءآنية والقراءات الحداثية عند د. طه عبدالرحمن، مجلة المنطلق الجديد، لبنان، ع٩، ٢٠٠٦م.

- حنفي، حسن. التفسير ومالح الامة: التفسير الاجتماعي، قضايا اسلامية معاصرة، ع٤، ١٩٩٨م.

- علوم التأويل بين الخاصة والعامة، مجلة القاهرة، الاعداد ١٧٣-١٧٥، ١٩٩٧م.

- قراءة مفهوم النص لنصر حامد ابو زيد مجلة فصول، مج ٩ع ٢-٤، ١٩٩١م.

- حنون، عبدالمجيد، اللانسونية واثرها في رواد النقد العربي الحديث، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط ١، ٢٠٠٦م.

- حوراني، البرت. الفكر العربي في عصر النهضة ١٧٩٨-١٩٣٩، ترجمة: كريم غزقول، بيروت دار النهار، ط ٤، ١٩٨٦م.

- الخطابي، ابوسليمان. بيان اعجاز القرآن حققها وعلق عليها: محمد خلف الله ومحمد زغلول، مصر، دار المعارف، ١٩٥٦م.

- خلف الله، محمد احمد. الفن القصصي في القرآن الكريم، القاهرة، مكتبة النهضة المصرية، ط ١، ١٩٥٠م.

- الخولي، امين. من هدي القرآن، الاعمال الكاملة، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٨م.

- مناهج تجديد في النحو واللغة والتفسير والادب، القاهرة، دار المعرفة، ١٩٦١م.

- عبده، محمد. الاسلام بين العلم والمدنية. دمشق، دار المدى، طبعة خاصة، ٢٠٠٢م.

- الدهلوي، حجة الله. الفوز الكبير في اصول التفسير. دمشق، دار قتيبة، ط ١، ١٩٨٩م.

- دى سوسير، فرديناند. دروس في الالسنية العامة، تعريب: صالح الفرمادي وزميليه، ليبيا، دار العربية للكتاب، ط١، ١٩٨٥م.

- الذهبي، محمد حسين. التفسير والمفسرون، بيروت، دار احياء التراث العربي، ط ٢، ١٩٧٦ز.

- راضي، عبدالحكيم. شكري عياد: وصف القرآن يوم الحساب/ جدل المادة/ الموضوع/ النظرية/ المنهج. مجلة ابداع، ع٩، ١٩٩٩م.

- الرفاعي، مصطفى صادق. اعجاز القرآن والبلاغة القرآنية. بيروت، دار الكتاب العربي، ط ٢، ١٩٧٤م.

- تاريخ آداب العرب. بيروت، دار الكتاب العربي، ١٩٧٤م.

- رضا، محمد رشيد. تفسير المنار، تحقيق: ابراهيم شمس الدين، بيروت، دار الكتب العلمية. ط ٢، ٢٠٠٥م.

- الرفاعي، عبدالجبار. الاتجهات الحديثة في التفسير، مجلة قضايا اسلامية معاصرة، ع٤، ١٩٩٨م.

- ريتشارد، آى ايه. فلسفة البلاغة. ترجمة: سعيد الغانمي ود. ناصر حلاوي، الدار البيضاء، دار افريقيا الشرق للنشر، ٢٠٠٢م.

- رينان، والافغاني. الاسلام والعلم. مناظرة رينان والافغاني، ترجمة ودراسة، مجدي عبدالحافظ، القاهرة، المجلس الاعلى للثقافة، ط١، ٢٠٠٥م.

- الزمخشري، ابو القاسم محمود بن عمر. الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التأويل، القاهرة، دار الريان، ط ٣، ١٩٨٧م.

- سالم، احمد، محمد. تجديد الفكر الديني عند امين الخولي. القاهرة، رؤية للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٩م.

- ستيتكفتش. العربية الفصحى الحديثة، بحوث في تطور الالفاظ والاساليب، ترجمة وتعليق، محمد حسن عبدالعزيز، مصر، الهيئة العامة لشؤون المطابع، ٢٠٠٢م.

- السعافين، ابراهيم. في محراب المعرفة: دراسات مهدات الى احسان عباس. بيروت دار الغرب الاسلامي، دار الصادر، ط ١، ١٩٩٧م.

- سعيد، ادوارد. مقالات وحوارات، تقديم وتحرير: محمد شاهين، بيروت المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط ١، ٢٠٠٤م.

- سل، كانون. تطور قرآن التاريخي، ترجمة، مالك مسلماني، ٢٠٠٥م.

- كتاب الكترونى:

http//www muhammadanism org arabic book sell hdq arabic pdf

- سليمان، حسناء. محمد عبده والتفسير العقلي، مجلة كتابات معاصرة، ع ٥٩، ٢٠٠٦م.

- سونتاغ، سوزان. ضد التأويل ومقالات اخرى، ترجمة نهلة بيضون، بيروت، المنظمة العربية للترجمة، ط١، ٢٠٠٨م.

- السيوطي، جلال الدين. الاتقان في علوم القرآن، تحقيق، محمد قيسية ومحمد اشرف الاتاسي، الامارات العربية، مؤسسة النداء، ٢٠٠٣م.

- المزهر في اللغة وانواعها، تحقيق، محمد جدالمولى واخرين، بيروت، دار الفكر.

- الشاذلي، عبدالسلام. شكري عياد بين التاريخ والنقد والذاكرة الحضارية. مجلة ابداع. ع٩، ١٩٩٩م.

- شاكر، محمود محمد. اباطيل واسمار، القاهرة، مطبعة المدنى، ط ٢، ١٩٧٢م.

- رسالة في الطريق الى ثقافتنا، القاهرة، كتاب الهلال، ١٩٩١م.

- مدخل اعجاز القرآن، القاهرة، جدة، مطبعة المدني، دار المدني، ط١، ٢٠٠٢م.

- شحاتة، عبدالله. الامام محمد عبده بين المنهج الديني والمنهج الاجتماعي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠٠م.

- الشرقاوي، عفت. الفكر الديني في مواجهة العصر، دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، القاهرة، مكتبة الشباب، ١٩٧٦م.

- صالح، هاشم. حول مفهوم الحس التاريخي، مجلة الوحدة، ع٨١، ١٩٩١م.

- طبانة، بدوي. سوانح وآراء في الادب والادباء. لونجمان، مكتبة لبنان، ناشرون، الشركة المصرية العالمية للنشر. ط١، ١٩٩٧م.

- الطبري، ابي جعفر ابن جرير. جامع البيان في تفسير القرآن. بيروت، دار الفكر، ١٩٨٣م.

- طرابيشي، جورج. مذبحة التراث في الثقافة العربية المعاصرة، بيروت، دار الساقي، ط ١، ١٩٩٣م.

- عباس، احسان. تاريخ النقد الادبي عند العرب. بيروت، دارالثقافة، ط٤ ، ١٩٨٣م.

- العباسي، احمد ابي يعقوب. تاريخ اليعقوبي. بيروت، دار صادر.

- عبدالرحمن، عائشة. الاعجاز البياني للقرآن. مصر، دار المعارف، ١٩٨٤م.

- التفسير البياني للقرآن الكريم. مصر، دارالمعارف، ١٩٦٨م.

- القرآن والتفسير العصري. مصر، دار المعارف، ١٩٧٠م.

- عبدة، محمد. تفسير القرآن العظيم، جزءعم، بيروت، القاهرة، دار ابن زيدون، مكتبة الكليات الازهرية، ١٩٨٩م.

- رسالة التوحيد. بيروت، دار الكتاب العربي، ١٩٧٧م.

- مشكلات القرآن الكريم وتفسير سورة الفاتحة. بيروت، دار مكتبة الحياة.

- عصفور، جابر. دروس الاستاذ، مجلة الهلال، ع١٠٨، ١٩٩٩م.

- هوامش على دفتر التنوير، الكويت، دار سعاد الصباح، ط١ ١٩٩٤م.

- العقاد، عباس محمود. محمد عبدة. وزارة الثقافة والارشاد، سلسلة اعلام العرب، القاهرة، مكتبة مصر.

- عمارة، محمد. التفسير الماركسي للاسلام. القاهرة، دارالشروق، ط١، ١٩٩٦م.

- دار الهلال، التكوين. حياة المفكرين والادباء والفنانين باقلامهم. القاهرة، كتاب الهلال، ع٥٦٦، ١٩٨٨م.

- عياد، شكري. الرؤيا المقيدة التفسيرالحضاري للادب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٨م.

- القفز على الاشواك، القاهرة، دار الهلال، ١٩٩٩م.

- اللغة والابداع، مباديء علم الاسلوب العربي، القاهرة، انترناسيونالبرس، ١٩٨٨م.

- تجارب في الادب والنقد. القاهرة، دار الكاتب العربي للدراسة والنشر، ١٩٦٧م.

- رسالات قرآنية، يوم الدين والحساب، القاهرة، دار الشروق ١٩٨٠م.

- فضل، صلاح. بلاغة الخطاب وعلم النص. عالم المعرفة، الكويت، ع١٦٤، ١٩٩٤م.

- فك، يوهان، العربية: دراسات في اللغة والدراسات والاساليب، ترجمة وتعليق: رمضان عبدالتواب، مصر، مكتبة الخانجي، ط٢ ، ٢٠٠٢م.

- فهمي، جدعان. اسس التقدم عند مفكري الاسلام، عمان، دار الشروق، ط٣، ١٩٩٨ز.

- فيلد، شتيفان. ترجمة القرآن الكريم، اشكاليات وابعاد، مجلة التسامح، ع١١، ٢٠٠٥م.

- قطب، سيد، التصوير الفني في القرآن، القاهرة، دار الشروق.

- ـــــ في ظلال القرآن. القاهرة، دار الشروق، ط ٢٥، ١٩٩٦م.

- القيام، عمر حسن. في دائرة المنهج، قراءة نقدية. منشورات امانة عمان الكبرى ٢٠٠٥م.

- كاسيرر، ارنست. مدخل الى فلسفة الحضارة الانسانية او مقال في الانسان، ترجمة احسان عباس، مراجعة، محمد يوسف نجم، بيروت: دار الاندلس.

- م. ايزوتسو، توشيهيكو. الله والانسان في القرآن، ترجمة وتقديم: د. هلال محمد الجهاد، بيروت، المنظمة العربية للترجمة، ط ١، ٢٠٠٧م.

- المازري، محمد بن علي. اكمال المعلم بفوائد مسلم. تحقيق: محمد الشاذلي النيفر، بيروت، دار الغرب الاسلامي، ١٩٩٣م.

- ـــــــ ايضاح المحصول من برهان الاصول، دراسة وتحقيق: عمار الطالبي، بيروت، دارالغرب الاسلامي، ط١، ٢٠٠١م.

- ماكوري، جون. الوجودية، ترجمة امام عبدالفتاح امام، مراجعة فؤاد زكريا، الكويت، عالم المعرفة، ع٥٨، ١٩٨٢م.

- مجلة ابداع، العدد ٩ سبتمبر١٩٩٩م.

- مرتاض، عبدالملك. التأويلية بين المقدس والمدنس. مجلة عالم الفكر، مج٢٩ ، ع١ ، ٢٠٠٠م.

- مصطفوي، محمد. نظريات لغة الدين واشكاليات المعرفة والتبين. مجلة المحجة، لبنان، معهد المعارف الحكمية، ع١٠، ٢٠٠٤م.

- ملكيان، مصطفى. العقلانية والمعنوية. مقاربات في فلسفة الدين، ترجمة: عبدالجبار الرفاعي وحيدر نجف. بيروت، دارالهادي، ط١، ٢٠٠٥م.

- مندور، محمد. النقد المنهجي عند العرب، القاهرة: دار النهضة، مصر للطباعة والنشر، ٢٠٠٨م.

- ناصف، مصطفى. اللغة والبلاغة والميلاد الجديد، الكويت، دار سعاد الصباح، ١٩٩٢م.

- نخبة من الكتاب. مرفاء الذاكرة، الكويت: كتاب العربي، العدد ٥٤، اكتوبر٢٠٠٣م.

- نصر، سيد حسين. القرآن كلمة الله، مصدر المعرفة والفعل. تعريب: موسى صفوان، مجلة المحجة، بيروت، دار الهدى، ع١٠، ٢٠٠٤م.

- نولدكه، تيودور. تاريخ القرآن. ترجمة: جورج تآمر واخرين، بيروت، اسم الناشر، ط١، ٢٠٠٤م.

- نويفرت، انجيليكا. طريقة الباقلاني في اظهار اعجاز القرآن. تحرير: وداد القاضي، بيروت: الجامعة الامريكية، ط١، ١٩٨١م.

- النيفر، حميدة. الانسان والقرآن، وجهالوجه. بيروت، دمشق، دار الفكر المعاصر. ط١، ٢٠٠٠م.

- هالبير، رون. العقل الاسلامي امام تراث عصر الانوار في الغرب، الجهود الفلسفية عند محمد اركون. ترجمة: جمال شحيد، دمشق، الاهالي للطباعة، ط١، ٢٠٠١م.

- هاملّتون، جيب. دراسات في الادب العربي، ترجمة: اسحاق هاشم الحسيني، دمشق، المركز العربي للكتاب.

- لهمذاني، القاضي عبدالجبار. المغني في ابواب التوحيد والعدل، خلق القرآن. قوم نصه: ابراهيم الابياري، مصر: وزارة الثقافة والارشاد القومي، ط١، ١٩٨١م.

- الهواري، احمد. شكري عياد: جسور ومقاربات ثقافية، مصر، عين للدراسات والبحوث. ط١، ١٩٩٥م.

- ويليك، رينيه. تاريخ النقد الادبي الحديث. ١٧٥٠- ١٩٥٠م، ترجمة: عبدالمنعم مجاهد. القاهرة، المجلس الاعلى للثقافة، ٢٠٠٠م.

-Abu-Zayd،Nasr."The D<ilemma of the Literary Approach to the Quran" Alif:Journal of Comarative Poetics ،no.٢٣ -٢٠٠٣..

پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی

دامەزراوەیەکی فیکریی ئیسلامیی ڕۆشنبیریی سەربەخۆیە، لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمی کۆچی (١٤٠١ک ـ ١٩٨١ز) لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دامەزراوە، تا کار بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە بکات:

ـ فەراهەمهێنانی تێڕوانینی گشتگیرانەی ئیسلام، لەپێناو تەئسیلکردنی مەسەلە هەنووکەییەکانی ئیسلام و ڕوونکردنەوەیان، هەروەها لەپێناو پێکەوەگرێدانی بەش و لقەکان بە هەمەکییەکان (الکلیات) و مەبەست و ئامانجە گشتییەکانی ئیسلام.

ـ گێڕانەوەی ناسنامەی فیکریی و ڕۆشنبیریی و ژیاریی بۆ ئوممەی ئیسلامی، ئەویش لە میانەی چەند هەوڵ و کۆششێکی بەئیسلامکردنی زانستە مرۆڤایەتیی و کۆمەڵایەتییەکان و چارەسەرکردنی مەسەلەکانی فیکری ئیسلامی.

ـ چاکسازی لە پرۆگرامەکانی فیکری ئیسلامی هاوچەرخدا، بۆ ئەوەی ئوممەی ئیسلامی توانای دووبارە گەڕاندنەوەی شێوە ژیانە ئیسلامییەکەی خۆی و هەروەها ڕۆڵی خۆی لە ئاڕاستەکردنی کاروانی ژیاریی مرۆڤایەتی و بەرچاوڕۆشنکردنی و گرێدانی بە بەها و ئامانجەکانی ئیسلامەوە، هەبێت.

پەیمانگا، بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی چەند هۆکارێک دەگرێتەبەر لەوانەش:

ـ بەستنی کۆنگرە و سیمیناری زانستی.

ـ هاوکاریی هەوڵ و کۆششی زانا توێژەرەوەکانی زانکۆ و بنکەکانی توێژینەوەی زانستیی و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە زانستییە نایابەکان.

ـ ئاڕاستەکردنی توێژینەوە زانستی و ئەکادیمییەکان لەپێناو خزمەتکردن بە فیکر و مەعریفە.

هەروەها پەیمانگا چەند نووسینگە و لقێکی لە پایتەختی وڵاتە عەرەبی و ئیسلامییەکان و وڵاتانی تریش هەیە، کە لە ڕێگەیانەوە کار و چالاکییە جۆراوجۆرەکانی خۆی ئەنجام دەدات، هەروەها چەند ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ ژمارەیەک زانکۆی عەرەبی و ئیسلامیی و خۆرئاوایی لە سەرانسەری جیهاندا بۆ هاوکاریی زانستی هاوبەش، هەیە.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

سەنتەرێکی کوردستانیی ناحکومیی ناسیاسییە، گرنگیی دەدات بە توێژینەوە و تاوتوێکردنی پرسە هزرییە بنەڕەتییەکان بۆ دووبارە هێنانەگۆی دەق و تێکستە پیرۆزەکان و چۆنیەتی دابەزاندنی چەمکە مەعریفی و بەبایەخەکانی ئیسلام لە بواری جیاوازەکانی سەردەمدا. لە سۆنگەی ئەوەوە کە هزر و بیری ڕەسەن و قوواڵ بنچینەی تێگەیشتنی ڕاست و دروستە بۆ دەقەکانی قورئان و سوننەت و دەستەبەری لێکدانەوەی گونجاوە بۆیان.

سەنتەر هەوڵی ڕەخساندنی کەشوهەوای گونجاو دەدات بۆ کارابوونی عەقڵ و بیر و ڕانانی هزریی، لەم پێناوەدا سەنتەر هەردوو سەرچاوەی قورئانی پیرۆز و فەرموودەی بەرز و بەڕێز بە بەکارهێنانی ئامرازی زانستە ئیسلامییەکان و زانستەکۆمەاڵیەتی و سروشتییەکان دەکاتە بنەمای کارەکانی.

بوارەکانی کارکردن:

- نووسین بە قەڵەمی خۆماڵیی نووسەرانی کورد و بیرمەندان.
- وەرگێڕان لە زمانە جیاوازەکانەوە بۆ زمانی کوردیی، لە پێناو دەوڵەمەندکردنی کلتووری کوردییدا.
- بەستنی کۆنگرەی زانستی و کۆڕ و سازدانی سیمینار لە الیەن خاوەن بیر و ئەکادیمیانە وە.
- خوولی ڕاهێنان و ۆرکشۆپ لە الیەن کەسانی پسپۆڕ و خاوەن بروانامەی زانکۆییەوە.
- هاوکارییکردنی دامودەزگا و دامەزراوە ئەکادیمییەکان و زانکۆکان لە پێناو پەرەپێدانی ئاستی زانستیی.